

SOMMAIRE

<i>Granasztói, Olga</i> : L'histoire rocambolesque de la bibliothèque de la famille Hadik-Barkóczy du 18e siècle jusqu'à 2022. 1ere partie	141
<i>Bánfi, Szilvia – V. Ecsedy, Judit</i> : Contributions à l'histoire de la bibliothèque de Farkas Széll	165
<i>Simon, Melinda</i> : Viktor Ranschburg, l'ambassadeur européen de l'édition hongroise	181
<i>Vallasek, Júlia</i> : Questions frontalières sur un territoire limitrophe de la littérature – l'émergence du sujet de Trianon dans la littérature de masse en Hongrie entre les deux guerres mondiales	215
<i>Horváth, László</i> : Les institutions de partenariat attachées à la collection de livres amateurs édités par l'Erdélyi Szépmíves Céh entre 1924 et 1944	229
<i>Halász, János</i> : Les Robins du Bois de la lutte des classes ? Interprétation de quelques délits mémorables dans la presse et dans la littérature de divertissement sous le régime de Kádár	247

REVUE

Christine Schlosser, <i>Das lyrische Werk Sándor Petőfis in deutscher Übersetzung, Eine Bibliographie</i> , Berlin, Frank und Timme, 2023 (<i>Ujvári, Hedvig</i>)	267
Simon Melinda, <i>Marques typographiques et marques d'éditeurs en Hongrie 1921–1940</i> , Budapest, OSZK, 2023 (<i>Ujvári, Edit</i>)	269

AUTEURS	271
---------------	-----

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2024. 2 SZÁM

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-, KÖNYVTÁR-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE,
DES BIBLIOTHÈQUES
ET DE LA PRESSE

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelent meg.

Ára: 1300 Ft

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

140. ÉVFOLYAM

2024

HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

2

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

Alapítva 1876-ban

Fondée en 1876

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT ÉS AZ ORSZÁGOS

SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KÖNYV-,
KÖNYVTÁR- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE, DES BIBLIOTHÈQUES
ET DE LA PRESSE DU CENTRE DE RECHERCHE

EN SCIENCES HUMAINES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI

Magyar Könyvszemle (Revue pour l'histoire du livre et de la presse – abrégé: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Journal for the History of Book and Periodicals in Hungary – abbreviated: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Zeitschrift für Buch-, und Pressegeschichte in Ungarn – gekürzt: MKsz)

140. ÉVFOLYAM 2024. 2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN főszerkesztő ÁCS PÁL társszerkesztő

TERBE ERIKA szerkesztő

BOKA LÁSZLÓ BORECZKY ANNA BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE GRANASZTÓI OLGA
OLÁH RÓBERT RÓZSAFALVI ZSUZSANNA SZOVÁK MÁRTON TÓTH GERGELY

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS TANÁCSADÓ TESTÜLET – COMITÉ SCIENTIFIQUE INTERNATIONAL

EDOARDO BARBIERI (Milano), VILIAM ČIČAJ (Bratislava),
MARISA-MIDORI DEAECTO (São Paulo), HOWARD HOTSON (Oxford),
EVA MÁRZA (Alba Iulia), ANDREA DE PASQUALE (Roma), FERENC POSTMA (Amsterdam),
URSULA RAUTENBERG (Erlangen), SIPOS GÁBOR (Cluj Napoca),
VLADIMÍR URBANEK (Praha)

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

<http://ojs3.mtak.hu/index.php/mksz> · <http://epa.oszk.hu/00000/00021>

Les articles de la revue sont indexés et préservés dans

HISTORICAL ABSTRACTS, AMERICA: HISTORY AND LIFE, MTA: REAL, MTA: MTMT

A Magyar Könyvszemlét az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, valamint e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: (+36-1) 303-3440; További információ: (+36-80) 444-444. Példányonként megvásárolható az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a *HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpontban* (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.). Tel.: +36-1-224-6700/4624., 4626. m.; e-mail: terjesztes@mta.btk.hu.

Előfizetési díj egy évre 5200 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 év terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk.

TARTALOM

<i>Granasztói Olga</i> : Mentés másként – A Barkóczy család könyvtárának kalandos története a 18. századtól 2022-ig	141
<i>Bánfi Szilvia</i> – <i>V. Ecsedy Judit</i> : Széll Farkas könyvtáráról – Adalékok a könyvtár történetéhez	165
<i>Simon Melinda</i> : Ranschburg Viktor, a magyar könyvkiadás európai nagykövete	181
<i>Vallasek Júlia</i> : Határkérdések az irodalom határterületén – A Trianon-téma megjelenése a két világháború közti magyar tömegirodalomban	215
<i>Horváth László</i> : Az Erdélyi Szépmíves Céh amatőr könyvsorozatának pártolótag intézményei 1924–1944 között	229
<i>Halász János</i> : Az osztályharc Robin Hoodjai? – Nevezetes bűncselekmények interpretációs gyakorlata a Kádár-kori sajtóban és szórakoztató irodalomban	247

SZEMLE

Christine Schlosser, <i>Das lyrische Werk Sándor Petőfis in deutscher Übersetzung, Eine Bibliographie</i> , Berlin, Frank und Timme, 2023 (<i>Újvári Hedvig</i>)	267
Simon Melinda, <i>Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1921–1940</i> , Budapest, OSZK, 2023 (<i>Újvári Edit</i>)	269

SZÁMUNK SZERZŐI	271
-----------------------	-----

Kiadja
a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont és az Országos Széchényi Könyvtár.

Granasztói Olga*

Mentés másként

A Barkóczy család könyvtárának kalandos története
a 18. századtól – 2022-ig

I.

A szalai és tavarnai gróf Barkóczy család neve elsősorban Barkóczy Ferenc (1710–1765) egri püspök, esztergomi érsek révén maradt fenn.¹ A jeles főpap nemcsak az egyházban betöltött szerepével, hanem sokoldalú művelődéspártoló tevékenységével is a 18. század egyik legkiemelkedőbb alakjává vált. Személyét többféle megközelítésben vizsgálta már a művelődéstörténetírás, a közelmúltban pedig könyvtáráról önálló monográfia jelent meg.² A kimagasló műveltségű és könyvszerető Barkóczyak feledésbe merült későbbi generációinak megismeréséhez közvetlen kapocs a közismert főpap alakja, akinek további könyveit is magába zárja a most közgyűjteménybe került Barkóczy-könyvtár, megannyi kiváló Barkóczy leszármazott közös hagyatéka.³

2022 őszén a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára Monok István főigazgató hathatós közreműködésével megvásárolta az 1948-ban megmentett gróf (Hadik)-Barkóczy család könyvgyűjteményének maradványát, mintegy 2500 kötet 16–20. század között keletkezett könyvet. A nagy történelmi család legismertebb tagjai révén, mint a már említett Barkóczy Ferenc püspök vagy Hadik-Barkóczy Ilona, az első magyar szabadkőműves nő vagy id. Hadik-Barkóczy Endre, a főrendiház elnöke, Andrássy Gyula sógora, majd két évszázad családi könyvgyűjtése, egy európai léptékű, egykor több tízezer kötetet számláló muzeális állomány

* A szerző a HUN-REN Debreceni Egyetem Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport tudományos munkatársa.

¹ Barkóczy Ferenc (1710–1765) 1745–1761 egri püspök; 1761–1765 esztergomi érsek, Heves és Esztergom megye főispánja. Életrajzát közreadták az egri püspököket, illetve esztergomi érsekeket bemutató monográfiákban: MESZLÉNYI Antal, *A magyar hercegprimások arcképcsarnoka*, 1707–1945, Bp., Szent István Társulat, 1970, 424–430; DÓKA Klára, *Barkóczy Ferenc = Esztergomi érsekek, 1001–2003*, szerk. Beke Margit, Bp., Szent István Társulat, 2003, 341, 347.

² DÓBÉK Ágnes, *Barkóczy Ferenc (1710–1765) egri püspök könyvtára*, Bp., MTA KIK, 2021.

³ A továbbiakban előfordul, hogy a Barkóczy könyvtár (Hadik)-Barkóczy néven lesz emlegetve: a kettősnév azonban nem arra utal, hogy a könyvtárban lenne akár egyetlen könyv is a Hadikoktól. A kettős név használata abból ered, hogy a Barkóczy család grófi ága kihalt volna, ha az egyetlen leszármazottat, Barkóczy Ilonát, aki 1860-ban ment férjhez gróf Hadik Bélához, nem fiúsították volna, és nem alapították volna meg a Barkóczy-hitbizományt, amit onnantól kezdve az elsőszülött fiúgyermek örökölt, akinek a kettős nevet kellett viselnie.

fennmaradt része vált közkinccsé.⁴ A magyar könyvtártörténetben egészen egyedülálló módon ugyanennek a gyűjteménynek egy másik része már 1948 óta közgyűjteményben van, de az elkobzás útján jutott a magyar állam tulajdonába, majd került Bajára, ahol az Ady Endre Városi Könyvtár gyűjteményében ma is hozzáférhető.⁵

Némi pátosszal azt is mondhatnánk, a gyűjtemény megmentésének története és máig megőrzött állománya szimbolikusan egy nagy történeti korszak lezárulását is jelképezi: szinte biztosra vehető, hogy a II. világháborúig magánkézen továbbörökített gazdag kulturális javainkból (könyv és kéziratgyűjtemények, műgyűjtemények, bútorok, fegyverek stb.), melyek nagy része „ebek harmincadjára” jutott 1944 után, ilyen nagyságrendű és jelentőségű anyag már nem fog előkerülni, és főképp nem fogja gyarapítani egyetlen hazai közgyűjteményünket sem.⁶

A (Hadik)-Barkóczy-könyvtár sikeres megmentéséhez egyrésztől szükség volt egy olyan elkötelezett szellemre, aki a veszélyes időkben felismerte e történeti gyűjtemény jelentőségét, megmentése érdekében kockázatot vállalt, és azt hagyta örökölni, hogy ha eljön az ideje, annak helye csakis egy magyar közgyűjteményben lehet. A (Hadik)-Barkóczy-könyvtár maradéka így került most Györffy György történész, akadémikusnak, a magyar őstörténeti kutatások egyik legnagyobb alakjának köszönhetően, a végrendelete szerint eljáró örökösök révén, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába.⁷ Másrésztől szükség volt egy olyan közgyűjteményre, amelyik felismerte, hogy a muzeális gyűjtemény maradványa afféle „régészeti leletként” több évszázad szellemi, kulturális örökségét nemcsak egyes értékes darabjai révén reprezentálja, hanem összességében tükrözi a magyar főnemesség könyves műveltségének évszázadokon átívelő kiemelkedő színvonalát, kultúrateremtő gazdagságát.

II.

A gyűjtemény megmentésének izgalmas részleteit maga Györffy György foglalta össze egy visszaemlékezésében 1989-ben. Most először lát nyilvánosságot írása, melyet néhány kisebb-rövidebb, a tárgyhoz szorosan nem tartozó megjegyzés

⁴ Hadik Barkóczy Ilona (1833–1887) 1860-ban ment feleségül gróf Hadik Bélához (1822–1872). Személyéhez ld. VÁRI László, *Hadik-Barkóczy Ilona és a szabadkőművesek = Aetas*, 27(2012), 3, 49–62; id. Hadik-Barkóczy Endre (1862–1931), cs. kir. kamarás, v. b. tanácsos, a főrendiház örökös tagja és elnöke, máltai lovag. Vö. GUDENUS János József, *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*, I, Bp., Natura, 1990, 500.

⁵ <https://www.bajaikonvntar.hu/galeria/regi-konyvek-tara/>.

⁶ KERESZTES Csaba, *Műkincsek ebek harmincadján – veszélybe került műtárgyak Magyarországon 1944–1949* = ArchivNet, 15(2015), https://archivnet.hu/hetkoznapok/mukincsek_ebek_harmincadjan.html (letöltve: 2023. 05. 05.).

⁷ Györffy György (1917–2000) további életrajzi adataihoz ld. <https://akademikus.mtak.hu/adatlap/gyorffy-gyorgy/>.

kihagyásával jegyzetelve adunk közre. A jobb tájékozódás kedvéért azonban érdemes összefoglalni a Barkóczy család leszármazását.⁸

A Barkóczyak két nemesi előnevet is használtak az idők során, a szalait és a tavarnait. Mindkét előnév a család származási helyét mutatja. A szalai arra utal, hogy a család Zala (régies nevén Szala) vármegyéből származik, első birtokait és kisenemesi rangját ott kapta, bár később e birtokokat Vas vármegyéhez csatolták. A második előnév, a tavarnai, már a család Zemplén vármegyei felemelkedéséhez kapcsolható. Mivel a család Zala (Vas) vármegyei birtokait teljesen elvesztette, a tavarnai előnevet mintegy az új birtokközpont helyét jelölve használta. A tavarnai nemesi nevet akkor hagyták el, amikor Barkóczy IV. János (1807–1872) után a család fiú ágon kihalt, ezért egyszülött leányát, Ilonát, aki Hadik Bélához ment feleségül, fiúsította. Ettől kezdve a Hadik család saját származási helyét vették föl előnévként a régi szalai mellé, így lett nevük futaki és szalai Hadik-Barkóczy.

A család felemelkedése Zemplén megyébe költözésüktől számítható. A katonáskodás hagyománynak számított, a felmenők között várkapitányok, kapitányok, ezredek, tábornokok vannak, akik mind újabb birtokokat szereztek elsősorban Zemplénben, de a környező megyékben is. Barkóczy II. Lászlót (1601–1659) emelték először bárói rangra, majd fia, Barkóczy II. Ferenc (1650?–1727?) zempléni főispán, kuruc tábornagy 1687-ben megkapta a grófi címet. Ennek fia, Barkóczy III. Ferenc (1686–1706 között szintén zempléni főispán) kuruc ezredesként 1711-ben feladta Csicsva várát és meghódolt a császáriaknak. Feleségével, Zichy Júliával tizenegy gyermekük született, akik egy kivételével mind megérték a felnőttkort. Köztük IV. Ferenc egri püspök és esztergomi érsek, József Sándor (?–?) kalocsai nagyprépost (1747–178), Imre (?–1764) máramarosi főispán (1751–1764), valamint III. János (?–1782) 1759–1782 között szabolcsi főispán, akinek egyenes ági leszármazottai voltak a későbbi Hadik-Barkóczyak.

Györffy György: A Hadik-Barkóczy Endre által örökölt gróf Barkóczy-könyvtár szétszóródása

Gróf Hadik Béla 1860-ban vette nőül Barkóczy Ilona grófnőt; mivel vele a Barkóczy család grófi ága kihalt, a Barkóczy-hitbizomány a kettős nevet felvevő Hadik-Barkóczy Endrére szállt, kinek fia Zichy Klára grófnőtől: Hadik-Barkóczy Endre. A hitbizományhoz három-négy kastély tartozott: Tavarna és Varannó Zemplénben, Pálócz Ungban és a hajdani kolostorépület Jánkon, Szatmár megyében. Az utóbbi nem volt kastélynak berendezve. A három kastély Csehszlovákiához került a trianoni békeszerződésben.

⁸ NAGY Iván, *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*, Pest, 1868 [reprint], pótlék-kötet, 83; *Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely r. t. város*, szerk. Borovszky Samu, Bp., Apollo Irodalmi Társaság, é. n., 525; *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*, 6(1900), 6, 192; BARKÓCZY László, *A Barkóczy család névadási szokásai = Névtani Értesítő*, 20(1998), 29–30.

A hitbizományi javak révén az ifj. Hadik-Barkóczy Endrére öröklődött a gróf Barkóczy-könyvtár, mely felölelte a könyvgyűjtő és nyomdaalapító bibliofil Barkóczy Ferenc egri, majd esztergomi érsek, hercegprímás és a klasszikus tudományok iránt érdeklődő gróf Barkóczy József könyveit. A könyvtárat Pestre szállítása előtt valószínűleg a lakályosan berendezett Tavarnán tartották. A könyvtárba semmi sem került a Hadik Andrástól leszármazott gróf Hadik család könyvtárából; a tábornagy nagy „ex libris”-ét először 1986 táján, egy áruba bocsájtott könyvben láttam a Központi Antikváriumban. A Barkóczy-könyvtárnak nem volt ex librise, de számos Barkóczy-bejegyzés tanúskodott a tulajdonosról. Könyvtárunkba az ex libriek szerint néhány kisebb könyvsorozat jutott egy gróf Zichy-könyvtárból és egy pergamén kötésű Jellasics gróf könyvtárából.

Amidőn idősebb Hadik-Barkóczy Endre Múzeum utca 7. számú, kívülről igénytelen palotáját berendezte (utóbb Kossuth Klub), Zemplénből (Tavarnáról?) lehozatta könyvtára szép és értékes részét, de úgy, hogy bizonyos sorozatok, pl. Fejér: Codex 42 kötetéből csak 10 kötet került ide. A könyvtár a Múzeum utcai palota utcai keleti sarokszobájába került a fenyőfából, a családi üzem fájából készített, két (alsó+felső) részes, az ajtóhoz és ablakokhoz szabott polcokon lett elhelyezve.

A polcok kb. 64 folyóméter kötetre voltak szabva, de a kisebb kötetekből 2 sor is elfért egy polcon. Az alsó polcsoron (kb. 16 m) az ívrét, túlnyomóan bőrkötéses régi könyvek helyezkedtek el. A könyvanyag elhozatala és válogatása Zemplénből látszólag gondatlanul, szemre történt, ebből adódott egyes sorozatok hiányos volta.

Hadik-Barkóczy Endréhez 1945 végén vagy 1946 elején a bebörtönzött Almásy László küldött el.⁹ Hadik-Barkóczy Endre kezdetben bizalmatlanul fogadott, utóbb összebarátkoztunk; többször járt nálam, egyszer Bisztrai Farkas Ferenc sógorom is eljött hozzánk teára, házasságunk után pedig Révay István összehívott teára vele és gróf Hoyos Bélával.¹⁰ Mindamellettem engem Hadik Bandi mindig a belső

⁹ Almásy László Ede (1895–1951) utazó, Afrika-kutató, felfedező, pilóta, autóversenyző. A családi emlékezet szerint Györfy György Révay Istvánon keresztül ismerkedett meg vele, majd baráti viszonyba kerültek. Almásyt a háború után többször letartóztatták, háborús és népellenes bűncselekményekkel vádolták, kínvallatták. 1946-ban felmentették, de 1947-ben újra letartóztatták, ekkor Faruk egyiptomi király unokaöccse közbenjárására engedték szabadon, és hamarosan elhagyta Magyarországot. Györfy Almásytól néhány relikviát őrzött, melyeket 1998-ban odaajándékozott az érdi Földrajzi Múzeumnak: Almásy könyvtárának egyetlen, véletlenül megmaradt darabját (ROHLFS, Gerhard, *Drei Monate in Der Libyschen Wüste*, Kassel, Verlag von Theodor Fischer, 1875), és a Szaharában használt katonai zseblámpáját, amit szintén nála hagyott barátságára jeléül.

¹⁰ Bisztrai Farkas Ferenc (1903–1966) banktisztviselő, politikus, lapszerkesztő és kiadó. 1939-ben a Nemzeti Parasztpárt alapító tagja. 1939-ben vette feleségül Györfy Annát (1915–2006),

udvari szobában fogadott, ahol a Hadik András által csináltatott nagy barokk szekrény, a hozzá tartozó asztal és szarvasbőr bevonatú garnitúra volt, a falon meg XVII. századi arcképek. Az utcai lakrészbe, mely az ostrom alatt golyósérüléseket is szenvedett, nem vezetett be. A könyvtárszobát sem láttam. (Egy golyó mindenestre a hátsó részben álló nagyszekrényt is átütötte, de Hadik-Barkóczy Endre kijavította.)

Hadik-Barkóczy Endre tavarnai és más zempléni kastélyaik legértékesebb tárgyait 1944 őszén vagonba rakatta és útnak indította Budapest felé, de a vagon – valószínűleg német katonák félreirányításával – soha nem érkezett meg. Ennek felkutatására ment Hadik-Barkóczy Endre 1947 elején útlevéllel a Felvidékre, majd onnan Nyugatra.

Hadik-Barkóczy Endre palotáját 1948-ban a gazdasági rendőrség figyelte. A palotában, Lakatos bácsi, a komornyik, neje és fia mellett Hadik-Barkóczy Endre második élettársa, Böröcz Endréné lakott négy, utóbb Hadik néven adoptált 6–16 éves gyermekével. (Első élettársa anyjának ausztriai német komornája volt; ettől született két idősebb gyermeke; ezek hárman Ausztriába, majd Kaliforniába költöztek, utóbb Hadik-Barkóczy Endre ehhez az asszonyhoz, San Francisco mellé költözött; leánya egy tengerésztiszt, későbbi rangján admirális lett; ez Vajayhoz fordult a Hadik grófi cím megszerzése ügyében.)¹¹ Böröczné, Hadik-Barkóczy Endre távozása után beköltözött Endre hátsó hálószobájába, és lakta a két elülső szobát.

Amikor Lakatos bácsi neszét vette a ház figyelésének, a könyvtár legértékesebbnek vélt nagy alakú (ívrét) részét lehordta a pincébe, egyéb javakkal, melyekről nem tudok.

A könyvtár nagy alakú részét a pincéből a gazdasági rendőrség lefoglalta és elvitette; véletlenül láttam az Esterházy utcában egy nyitott, igáslovak vontatta társzekéren, amikor elvitték¹² Csak egy kocsis ült a bakon. Komoly őrizet alatt nem volt. Állítólag a Széchenyi Könyvtár válogathatott belőle, majd átadták a bajai múzeum könyvtárának. Ott láttam meg Solymos Ede igazgató révén 1952 táján, amikor Csemegi Jóskaival és Kádár Zoltánnal bizánci eredetű régé-

Györffy György nővérét. – Gróf Révay István (1899–1989) történész, demográfus. – Gróf Hoyos Béla (1901–1978) mérnök.

¹¹ Ifj. Hadik-Barkóczy Endre (1899–1999) Ausztriában élt, majd Amerikába emigrált, 1952-ben Texasban nősült meg, Elfriede Louise Obitschot (1899–1966) vette feleségül, ő volt anyjának német komornája. Gudenus XX. századi genealogiája szerint közös gyermekük (legalábbis házasságkötésük után) nem született (vö. GUDENUS 1990, i. m. 500). Györffy azonban egyértelműen utal arra, hogy volt két gyermeke, akik valószínűleg a később feleségül vett E. L. Obitschtól születtek még Magyarországon. – Vajay Szabolcs (1921–2010) társadalomtörténész, genealógus, heraldikus.

¹² Az Esterházy utca a mai Pollack Mihály tér.

szeti-műtörténeti emlékeket kerestünk fel a Dunántúlon (Veszprém–Pécs–Baja–Nádudvar–Kalocsa útvonalon). Valótlan az a Csapodi–Vértessy-féle magyar könyvtártörténeti könyvben közölt adat, mely szerint ő a zúzda elől pénzért vásárolta és mentette meg a Bajára került Hadik-Barkóczy könyvtárat.¹³ Baján a Hadik-Barkóczy-könyvtárból kezembe került, emlékszem a magyar vezérek és királyok képét tartalmazó XVII–XVIII. sz.-i *Mauzoleum* kötetre.¹⁴ Sajnáltam, hogy nem hozzám került.

Szomorúbb sorsa lett a kis és közép méretű nagyobb könyvanyag-nak. Amikor a gazdasági rendőrség lefoglalta a palotát, az asszony (Böröczné) megtarthatta azon szobák bútorait és képeit, amelyekbe gyermekeivel költözött; itt volt a könyvtár nagy része (kb. 6/7-e) és az oda menekített képek, bútorok. A lakrészt 1-2 nap alatt ki kellett üríteni. Ekkor keresett fel Lakatos bácsi az asszony kérésével, akivel személyesen is beszéltem. Kért, hogy vitessem el a könyvtárat bár-hová, ahová gondolom, minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül, akár közkönyvtárba is. Biztonság kedvéért Zajzon Béla ügyvéddel csináltattam egy ál-adásvételi szerződést az átvett javakról (talán 10000 Ft értékben?).¹⁵

A könyvtár legnagyobb részét – maradtak még Böröczéknél, pl. utóbb náluk láttam a Szilágyi *Magyar Nemzet Története* több kötetét, melynek az eleje hozzám került – teherautón a Teleki Intézet sarokpincéjébe vittem, melyet Révay István adott át, mert az Államtudományi Intézet kiürítette.¹⁶ A padlóra egy nagy fóliát terítettem le, s erre odaöntötték a kosarakat a könyvekkel. Rövidesen láttam, hogy a pincebogarak eszik a bőrkötést, s ezért elkezdtem a pergamen kötésű könyveket hazahordani, a bőrkötéseket pedig intézeti igazgatói szobám polcaira. A közép nagyságú, igen szépen kötött XIX. századi könyveket Révay I. igazgatói szobájában helyeztük el (kb. 4-5 folyó méter).

¹³ CSAPODI Csaba, TÓTH András, VÉRTESY Miklós, *Magyar könyvtártörténet*, Bp., Gondolat, 1987.

¹⁴ *A Nádasdy-Mausoleum* Nádasdy III. Ferenc országbíró költségén 1664-ben Nürnbergben jelent meg. Ötvenkilenc (a címlapot is beszámítva hatvan) egész oldalas, vegyes technikával készült (rézmetszet és rézkarc) képet tartalmaz a hun és magyar vezérekről és a magyar királyokról, különböző előképek alapján.

¹⁵ Zajzon Béla (1905–1952) ügyvéd, a Nemzeti Parasztpárt jogtanácsosa.

¹⁶ Gróf Révay Istvánt (1899–1989), a felvidéki magyar kisebbség egyik korábbi vezetőjét 1948-ban nevezték ki a Teleki Pál Tudományos Intézet keretei között működő Államtudományi Intézet igazgatójának. Az Intézet az Esterházy (Pollack Mihály tér) – Bródy Sándor utca sarkán lévő Festetics palotában volt elhelyezve. Az 1948-as politikai fordulatot követően 1949-ben az Intézetet felszámolták, feladatait részben a Kelet-Európai Tudományos Intézet vette át – melynek Bibó István volt egy ideig az elnökhelyettese – majd ez is megszűnt.

A könyvespolcokból Pista kért; azzal a feltétellel adtam neki le-tétként 4 m-t, hogy a polcon a hátsó sorban fogja őrizni a könyvtár kemény vászon- és papírkötésű, jobbára XVIII–XIX. századi köte-teit (kb. 20 folyóméter).¹⁷ Pista a könyveket felvitette a padlásra, majd a padlástér légó kiürítésekor elvitelére szólított fel. Ekkor Révay István segítségét kértem, aki egy olyan levegőtlen pinceközt utalt ki, amelyet intézete penészedés miatt ürített ki; sajnos az ide hordott könyvek megpenészedtek és helyrehozhatatlanul összegörbültek a nedvességtől. A könyvtár azon papírkötéses, jobbára XIX. századi, részben képes folyóirat és egyéb anyagát, amelyet Lőrincze Lajos és Deme László emeleti utolsó szobájába vitettem (kb. 20 fm), az Államtudományi Intézet könyvei mellett és mögött helyeztem el.¹⁸ A könyvanyag kiürítésére akkor került sor, amikor 1949 szeptembe-rében a Teleki Intézet utóda, a Kelet-Európai Intézet megszűnt. A kö-zép méretű és a Révaynál tárolt könyvek nagyobb felét Hajagos hi-vatalsegédvel becsomagoltattam, és a feltűnés kerülésével az olasz kultúrintézet (Sándor u. 8.) jobboldali mellékfolyosójára vitettem Mosca igazgató engedélyével.¹⁹ Ez akkor – külföldi követség tarto-zéka lévén – veszélyes megoldás volt. Mivel közben Révay István disszidált, Mosca önhatalmúlag birtokba vette azt a könyvanyagot, amelyet Révay szobájából az olasz intézetbe szállítottunk. (Utóbb Rómában Mosca meghívott szép nagy lakásába, de könyvtárszobáját nem mutatta meg).

A bőrkötéses könyvek egy részét intézeti szobámból titkárnőm, Bárány Dezsőné lakására vitettem; ez a lakás (Üllői út) a Kilián laktanya ostromakor, 1956-ban belövéseket kapott; a könyvekből általam nem ismert mennyiség pusztult el, de a biztosító térített nekik a maradék láttán. Én úgy emlékeztem, hogy Bárányné halála után nem jártam a maradék után, de feleségem szerint egyszer Bá-rányné felszólítására elhozattam. 1956 után, amikor Mosca már tá-vozott, az olasz intézet gondnokától, Gavolditól elhozattam a Mos-ca által meghagyott becsomagolt könyvanyagot, javarészt azokat, amelyek Lőrinczéék szobájában voltak elhelyezve, de részben talán az én intézeti szobámban. Ezekből a bőrkötésesek Múzeum körüti lakásom előszobája polcára kerültek, az egyszerű kötésesek Leány-

¹⁷ Györffy György testvére, Györffy István (1912–1999), szemorvos. A Bródy Sándor utca 10. szám alatti ház második emeletén élt ekkor családjával.

¹⁸ Lőrincze Lajos (1915–1973) nyelvész és Deme László (1921–2011) nyelvész a Györffy György által 1941-től igazgatott Táj- és Néptudományi Intézet munkatársai voltak. Ez az Intézet is a Teleki Pál (utóbb Kelet-Európai) Tudományos Intézet keretei között működött 1949-ig.

¹⁹ Bródy Sándor utca 8. Az Olasz Kulturális Intézet 1942-től működik az épületben. Rodolfo Mosca történész 1936 és 1951 között az ELTE olasz tanszékén olasz kultúrtörténetet tanított, az Olasz Intézet igazgatója volt a háború alatt.

falura, a kivitt alsó polcrészekre; egy részük ma is csomagolt állapotban van ott.

A legszebb bőrkötéseket pesti lakószobám ruhásszekrénye tetőjén őriztem. Ezeket Farkas Ferkó kölcsön elkérte, majd halála után Panna visszaadta és Leányfalura vittem.²⁰ Neki adtam Racinet: *Les costumes historiques* című vörös bőrkötéses történeti viseleti könyvsorozatát illusztráció példatárként.²¹ Csak 1-2 más kötet maradt nála.

A könyvtárból leányfalusi házam építésekor csak két régi kötetet adtam el; a Budapesti Történeti Múzeumnak Kakas János budai polgár XVI. sz. eleji kötetét történeti bejegyzésekkel, melyről Kubinyi András cikket írt) egy ősnymtatványt a leányfalusi ház építésekor az Akadémiai Könyvtárnak adtam el.²²; Orlandinak adtam ajándékba egy kb. négykötetes újabb angol könyvsorozatot, mely telivér lovak pedigregjét tartalmazta.²³ Moscának adtam az őrzés fejében egy számos lapból álló XVII–XVIII. századi Róma madártávlati képet, mely összeragasztva egy falat töltene be, továbbá egy több kötetes olasz sorozatot. [...]

Sok ezer főúri és úri könyvtárnak lett ez a sorsa 1944 után az 50-es évek folyamán. Kivétel a pétervásári Keglevich-könyvtár, melyet Pastinszky volt árverési csarnok tisztviselő szerzett meg és szállított dömösi házába²⁴; ez legalább szakértő gyűjtő és kereskedő kezébe került, de a legtöbb könyvtár tönkrement, szétszóródott.

A legnevezetesebb pusztulás az oroszvári főhercegi kastély könyvtárát érte. Többektől hallottam, hogy ezt egy helybéli, kommunistává lett tanító zúzdába szállította. Így semmisült meg egyebek mellett egy nagy értékre biztosított ófelnémet kódex több ezer igen értékes, szépen kötött könyvvel együtt.

1989. XI. 16.

Györffy György

²⁰ Bisztrai Farkas Ferenc, Györffy György sógora (ld 10. lábjegyzet). – Panna Györffy György nővére, F. Györffy Anna grafikusművész, illusztrátor.

²¹ RACINET, Auguste, *Le Costume Historique*, Paris, Firmin-Didot and Co., 1888.

²² *Almanach noua plurimis annis venturis inservientia: per Ioannem Stoefflerinum Iustingensem & Iacobum Pflaumen Vlmensem accuratissime supputata: & toti fere Europe dextro sydere impartita*, Velence, 1504. A Kakas János kéziratos feljegyzéseit tartalmazó kötetről készült tanulmány: KUBINYI András, *Budai Kakas János és történeti feljegyzései = Tanulmányok Budapest múltjából, XVIII*, Bp., A Budapesti Történeti Múzeum Kiadványa, 1971 (Budapest Várostitörténeti Monográfiái, XXVII), 59–77. Kubinyi tanulmányában szerepel, hogy a Budapesti Történeti Múzeum Györffy Györgytől vásárolta meg (1965-ben) a kötetet (vö. KUBINYI 1971, i. m. 62). Az MTA Könyvtárnak eladott ősnymtatványt egyelőre nem sikerült azonosítani.

²³ Orlandi Györffy György barátja, Budapestre akkreditált olasz diplomata volt.

²⁴ Pastinszky Miklós (1914–1986).

III.

A Barkóczy család, és különösen a hitbizományt öröklő elsőszülött Hadik-Barkóczyak mesés vagyonának pusztulása jellegzetes magyar történet a huszadik századból, de a könyvtár megmenekülése, még ha kettészakadva is, nem mindennapi példája egy Budapesten őrzött gyűjtemény túlélésének az ostrom alatti és utáni pusztítások idején.²⁵

Alapításakor, 1859-ben a Hadik-Barkóczy-hitbizomány 92 falu határára terjedt ki, 1911-ben 44 ezer kataszteri hold nagyságú volt, amely 1935-re 6 ezer holdra csökkent, mivel a hitbizomány alá eső birtokok legnagyobb része Csehszlovákiához került.²⁶ A zempléni uradalom központjában, Tavarnán az 1778-ban földrendezésben összedőlt kastélyt 1832-ben építették újjá, majd bővítették 1851-ben.²⁷ Az onnan egy órányira fekvő Varannón egy további kastély, Kassán városi palota, Ung vármegyében, Pálocon pedig egy 17. század közepén épített, majd többször átépített impozáns kastély képezte a család legjelentősebb felső-magyarországi ingatlanvagyonát. Magyarországon 1945-ig a hitbizomány részeként megmaradt nagy kiterjedésű birtokuk központja Szabolcsban, Jánkon (ma Jánkmajtis) volt malommal, olajgyárral és a középkori pálos monostorból átalakított, de nem használt kastéllyal, ami 1945 után ugyancsak elpusztult.²⁸ Csehszlovákia megalakulása után nem sokkal a cseh államkincstár a család varannói birtokaiból 18 ezer holdnyi birtokrészt elkobozott a földreform ürügyén, amelynek jogszerűtlensége miatt 1928-ban Hadik-Barkóczy Endre pert indított a csehszlovák állam ellen a lausanne-i nemzetközi bíróságon 15 millió aranykorona értékben.²⁹ Ennek egyik következményeként végül meg kellett válnia varannói kastélyától, amely azonban a II. világháborúban ugyanarra a sorsa jutott, mint – a kassai palota kivétel – az összes többi kastélyuk: mindegyik nyomtalanul elpusztult, egyik sem élte túl a hetekig-hónapokig „hullámmzó” háborús frontot, a beszállásokat, a vele járó pusztítást.³⁰

A Barkóczyak évszázadokon át felhalmozott művészeti értékei más magyar főúri családokéhoz hasonlóan hatalmas arányban pusztult el a II. világháború alatt és után. Az azonban ritkább esetnek számít, hogy összes történelmi nevezetességű kastélyuk eltűnt a föld színéről, és mint Györffy visszaemlékezéséből kiderül, azok

²⁵ Vö. KERESZTES 2015, i. m. 21.

²⁶ BALLABÁS Dániel, *A főrendiházi reform és a magyar főnemesség földbirtokviszonyai*, Doktori (PhD) értekezés, Eger, 2018. http://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/66/1/Disszert%C3%Ae1ci%C3%B3B32018_.pdf (letöltve: 2023. 03. 14.); *Magyarország földbirtokosai és földbérlei*, (Gazdacíműtár), Bp., Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, 1937, 407.

²⁷ <https://www.pamiatkynaslovensku.sk/tovarne-kastiel> (letöltve: 2023. 05. 08.).

²⁸ *Magyarország vármegyéi és városai, Szatmár vármegye*, szerk. Borovszky Samu, Bp., Országos Monografia Társaság, 1908. 5.

²⁹ *Nemzeti Ujság*, 1928. január 25., 20. sz., 2.

³⁰ Kassán a Barkóczy palota a város főterén épült. A kétemeletes barokk épület elülső szárnya 1754-ben, hátsó szárnya a 18. sz. végén. Valószínűleg ez volt az első városi palota Kassán. Itt székelt az első kassai takarékpénztár. Ma könyvtárnak és olvasóteremnek ad otthont.

teljes berendezése hasonló sorsa jutott. Ami megmenekült (könyvtár, levéltár, ősgaléria, fegyverek, viseletek), azt a Barkóczyak még jóval a háborús viszontagságok előtt hozták át Magyarországra, hiszen már a század elejétől lényegében Budapesten éltek. A „mágnás negyedben”, a Nemzeti Múzeum oldalában két palotájuk állt egymás mellett: a Múzeum utca 5. szám alatt 1896-ban az id. Hadik-Barkóczy Endre építkezett, de a későbbiekben mások lakták az épületet, míg a Múzeum utca 7. szám alatt 1899-ben Hadik-Barkóczy Endréné Zichy Klára vett meg egy korábbi épületet, amelyre emeletet építtetett. Ettől kezdve ez szolgált a család rezidenciájául.³¹ Itt rendezték be a könyvtárat, amint arra Györffy György is visszaemlékezik.³² A könyvtár eredetileg Pálócon volt, de a többi kastélyban is őriztek kisebb gyűjteményeket. Hogy mekkora volt a pálóci könyvtár, és mellette a többi, kisebb állomány, azt csak megbecsülni lehet, hiszen az egyetlen hozzáférhető adat 1885-ből maradt fenn, a György Aladár által kezdeményezett nagy könyvtárstatisztikai felmérésben. Egyéb forrás híján ebből a leírásból kell kiindulni a könyvtár méretének rekonstruálásához:

Gr. Hadik Barkóczy Ilona könyvtára Pálócson (Ung megyében). A könyvtárt a múlt század végén gr. Barkóczy János, a jelenlegi tulajdonos nagybátyja alapította s fő zömét a francia encyclopaedisták művei képezték. A könyvtár teljesen rendezetlen, a tulajdonosnő tavernai kastélyában s kassai házában is vannak könyvek ládáiban, a közölt kötet szám (18,000) csak becslés eredménye. A könyvtárral kapcsolatban álló, de szintén rendezetlen levéltár is igen becses.³³

Györffy visszaemlékezésében Pálócról nem esik szó, holott a családi könyvtár legnagyobb része, amint a fentiekből is kiderül, ott volt. A Budapestre történő átköltöztetés időszakát ő sem adja meg, ezért nem zárható ki, hogy erre nem az elszakított országrészben maradt javak átmentése miatt határozta el magát a család, hanem már korábban, talán a Múzeum utcai palota újjáépítése (1912) után. A család pálóci levéltárát például már 1903-ban a Nemzeti Múzeumnak adták örökös letétül. A tízezer iratot számláló levéltárat Pálócról egyenesen a múzeumba szállították.³⁴ Hadik-Barkóczy Endre és családja a század elejétől fogva már kevesebb

³¹ DUBNICZKY Zsolt, *A pesti mágnásnegyed kialakulása*, Doktori (PhD) értekezés, Bp., 2012, 150; DÉRY Attila, *Budapest építészeti topográfia*, 4. VIII. kerület – Józsefváros, Bp., Terc, 2008, 317.

³² Az épület egy 1945-ös rendelet értelmében a Magyar Szabadságharcosok Szövetsége tulajdona lett, később ennek utódától, a Magyar Honvédelmi Szövetségtől (MHSz) bérelte a TIT (Tudományos Ismeretterjesztő Társulat) budapesti szervezete, majd ennek keretében 1955 januárjában megalakult a Kossuth Klub. Jelenleg a Muzikum nevű rendezvényközpont működik benne. Kovács Csaba, *A Kossuth Klub működésének korai időszaka 1955–1957 = Betekintő*, 11(2017), 2. http://epa.oszk.hu/01200/01268/00042/pdf/EPA01268_betekinto_2017_2_3.pdf (letöltve: 2023. 05. 08.).

³³ GYÖRGY Aladár, *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*, Bp., Athenaeum, 1886, I, 71.

³⁴ *Pesti Napló*, 1903. július 25., 201. sz., 12.

időt töltött felső-magyarországi birtokain, mint elődei. Györffy soraiból az is ki-
tűnik, hogy a könyvek átköltöztetése nem épp körültekintő módon zajlott, felte-
hetőleg jelentős részük maradt ott vagy került esetleg más családtaghoz. Annyi
bizonyos, hogy az 1885-ben hozzáteljesítve megbecsült 18 ezer kötetnyi páló-
ci könyvtár a következő évtizedekben is tovább gyarapodott, és még Budapesten
is folytatódott a vásárlás.³⁵ A possessorori bejegyzések alapján pedig Zichy Klára
révén szintén kerültek be könyvek, de hogy milyen mennyiségben, azt egyelőre
megbecsülni sem lehet.

Györffy György szemtanúként értékes információkkal szolgál arról, hogyan is
kezdődött a Barkóczy-könyvtár kálváriája 1948-ban, amely végül, paradox módon,
egy szerencsés megmenekülés története lett. Ha a nagyalakú könyvekből álló
gyűjteményrészt nem kobozták volna el, és nem gondoskodik elhelyezéséről a
Veszélyeztetett Műgyűjtemények Miniszteri Biztossága (VMMB), akkor való-
színűleg a tízezernél jóval több kötetet számláló teljes állományt nem lehetett
volna átmenteni az utókornak, vagyis ugyanarra a sorsra, a darabonkénti eladás,
pusztulás sorsára jutott volna, mint megannyi budapesti és vidéki magánkönyvtár.
A VMMB levéltárában végzett kutatás eredményeként most már mindenre kiter-
jedően rekonstruálni lehet a Györffy által feltételezett okokat és körülményeket,
amelyek a Barkóczy-kincsek, köztük a könyvtár elkobzásához vezetett. Györffy
nem tudhatta, hiszen a politikai helyzet nagyon gyorsan változott, hogy akkor már
nem a gazdasági rendőrség figyelte a Hadik-Barkóczy-palotát, hanem az Állam-
védelmi Hatóság.³⁶ A gazdasági rendőrségnek erre nem volt jogosítványa, és a
palota kiürítését sem lehetett volna elrendelni a 4450/1945-ös magángyűjtemények
védelme tárgyában hozott rendeletre hivatkozva.³⁷ Noha koncepciók eljárások
keretében ekkor már zajlottak műkincslefoglalások, Hadik-Barkóczy Endre pedig
nem sokkal korábban valóban külföldre távozott, de akkor még feltehetőleg nem
végleges szándékkal, és vizsgálat sem folyt ellene.³⁸ A palota őrzése, védelme
biztosított volt, hiszen élettársa és annak gyerekei, valamint komornyikja az épü-

³⁵ Erre következtethetünk az MTA Könyvtárába most bekerült anyag huszadik századi kötetei
alapján.

³⁶ Az 1945-ben megalapított gazdasági rendőrség, amely ugyan a kommunista párt erős befo-
lyása alatt állt, és működésében egyre inkább megfigyelhető volt a politikai szerepvállalás, nem
tartozott ekkor még az ÁVH alá, műkincsek mentése pedig nem szerepelt alapvető illetékességi
területei között. MOLNÁR János, *Razziák a fővárosban, A gazdasági rendőrség tevékenysége 1945–
1948 között = Múltunk*, 55(2010), 4, 46–64.

³⁷ „1. § A vallás- és közoktatásügyi miniszter felhatalmazást kap arra, hogy a nemzet szempont-
jából fontos magángyűjtemények (műkincsek, könyv- és levéltárak) megóvása végett – a Magyar
Nemzeti Múzeum javaslata alapján, azok ideiglenes hatósági őrizetbevételét rendelje el, ha azt a
tulajdonos távolléte és a gyűjtemény őrzése tekintetében fennálló állapot közérdekből szükségessé
teszi [...]” https://jogkodox.hu/jsz/1945_4450_me_rendelet_1969102

1948 kora őszén a gazdasági rendőrség vezetőjét a Rajk-per kapcsán letartóztatták, az év végére
pedig az egész szervezetet felszámolták, illetve beolvastották az ÁVH-ba. Vö. MOLNÁR 2010, i. m.

³⁸ A műkincslefoglalásokhoz ld. FARKAS Gábor Farkas, *Andrássy Ignác Thuróczy-krónikája =
Magyar Könyvszemle*, 134(2018), 223. (A 12. lábjegyzetben hivatkozott ügyek.) Hadik-Barkóczy

letben lakott. Az ÁVH nem az ingóságokra vetette ki hálóját, hanem – erre Györffy is egyértelműen utal – az épületet akarták megszerezni:

1946. évben Dr. Sebestyén min. osztálytanácsos társaságában a könyvtár részére bérbe akartuk venni a Muzeum u. 7. szám alatti Hadik házat. Hadik akkor haladékot kért arra vonatkozóan, hogy a házat újjáépíthesse, mert a két emeletes épület fele romban állt. A ház újjáépítése Hadik költségére befejezést nyert, és tekintettel arra, hogy a Nemzeti Muzeum szomszédságában van, kiválóan alkalmas volna a keresett célra. Annyival is inkább, mert egy emelet 12×6 méteres két teremből áll, ami lakásul irodahelységül nem alkalmas. Ilyen célú átalakítása az értékes kárpitot stukadiszt beépített kandalókat menyezett festményeket szabdalná darabokra és tenné disztelenné és értéktelenné. A termék nagy része faburkolatos fallal van ellátva. Az épületet a Hadifogollyszövetség igényelte ki, és költözött be. A két emeletes hatalmas termű épületben a Hadifogoly időszaki hírlap szerkesztősége dolgozik időnként és az egyik teremben hat hadifogoly lakik. Javaslandó volna a Volt Hadifoglyok Bajtársai Szövetségnek más iroda helység felajánlása és az épület megszerzése a Népjóléti Minisztériumtól, annyival is inkább, mert a Volt Hadifoglyok Szövetségének igénye nem emelkedett törvényerőre másodfokon a Hadik házkezelőség fellebezésével jogorvoslatot kért. A Hadik házkezelőség vezetője Zalay Györgyné Somogyi Béla u 9. örömmel adná az épületet a Nemzeti Muzeum céljaira. Keleti.³⁹

Az 1948 júliusában készült jelentés írója, a VMMB kötelékében dolgozó Keleti István nyomozó főhadnagy, aki megbízást kapott az ÁVH által elkobzott Hadik-Barkóczy gyűjteményekkel kapcsolatban informálódni:

Jelentés. Budapest, 1948. Julius hó 28-án.

Jelentem, hogy Kubinszky min. osztályfőnök ur írásbeli adatai alapján és szóbeli utasítására a volt Hadik műtárgyak ügyében az alábbiak szerint eljártam.

Megjelentem Muzeum utca 7. sz. alatt, ahol kikérdeztem Lakatos Károly volt Hadik épület portását, aki elmondotta, hogy Dr. Hadik Barkóczy [!] Endre házának alkalmazottja 27 év óta. Dr. Hadik 1947. decemberében utlevéllel Szlovákiába utazott s azóta nem tért haza. 1948. július 7-én az államvédelmi hatóság közegei megjelentek fenti házban és három teher kocsival az Andrássy ut 60-ba szállították

Endre 1947 végén útlevéllel ment ki Csehszlovákiába, ahonnan Bécsbe tért vissza. MNL OL XIX-13-3d-532/1948 (628).

³⁹ MNL OL XIX-I-13d-532/1948 (628).

be a ház ingóságait. Kérte, hogy további felvilágosításért a hitbizomány irodájához forduljak Somogyi Béla ut 9. sz. alatt.

A Hadik házkezelőség irodájának vezetője Zalay Györgyné szül. Dudás Kis Julia előadta, hogy Dr. Hadik szabályszerű utlevéllel távozott Szlovákiai birtokára, ahonnan fiához Wienbe utazott, jelenleg is Wienben lakik. Tudomása szerint semmi-nemű eljárás folyamatban nincs. Az államvédelmi elkobzó intézkedését tudomásul vette, de hangsúlyozta, hogy az elvitt több ezer könyv és irattár komoly muzeális anyag, mert a XIV. század levélangyagától és ösnyomtatványoktól a XIX. század közepéig minden század egész könyvsorozatokkal képviselve van. A fegyver, ruhatár a leghíresebb kiállítási anyagot képviselte. Porcelán és ezüst neműek igen ritka mesterjegyekkel ellátott remekművek voltak. Hasonlóan a szobrok is műalkotásnak minősülnek.

Figyelemmel arra, hogy a 4450/1945 M. E. sz. rendelet végrehajtására a Miniszteri Biztosság hivatott, tisztelettel kérem Miniszter Urat, hogy szakértőkkel történő kiadására illetve átvételére intézkedni sziveskedjék. A volt Hadik műgyűjtemény államvédelmi átvételéből a másolatokat jelentésemhez csatolom. Nyomozati adatok szerint a műgyűjtemény páratlan ritkaságokból áll s így figyelmet érdemel és szakszerű tárolása, a múzeumokba való elhelyezése kívánatosnak látszik. Keleti István⁴⁰

Az egyedi esetnek számító ügyben a következő irat 1948. szeptember 20-án keletkezett szintén Keleti István aláírásával:

Jelentés. Budapest, 1948. szeptember 20.

Jelentem, hogy Zalai Györgyné, Somogyi Béla u. 9. szám alatti lakos, Hadik-Barkóczi Endre megbízott vagyonkezelője és gondnoka, hivatalomban felkeresett és felkért arra, hogy lakásán tárolt Hadik családi képeket tekintsem meg és amennyiben azok művészeti jelleggel bírnak, a Nemzeti Múzeum részére ideiglenes letétként vegyem őrizetbe.

Kívánságának eleget is tettem, fenti cím alatt az ösképeket átnéztem és megállapítható volt hogy azok kettő kivételével, mind antik, muzeális jellegű festmények. A festményeket a csatolt átvételi elismervény ellenében átvettem.

Az átvett festmények a 38. sz. leltárban 1-45./tételszám alatt vétetettek nyilvántartásba. Fenti jelentésemet a képek beszállítása után további intézkedés végett megteszem.⁴¹

⁴⁰ MNL OL XIX-I-13d-532/948 (629).

⁴¹ MNL OL XIX-I-13d-566/948 (813).

A biztosság azonnal intézkedett, hogy a leltárba foglalt képek a Történelmi Képcsarnokba kerüljenek. Akkori vezetője, Vayer Lajos 1948. október 19-én vette át az anyagot két kép kivételével.⁴² A Hadik-Barkóczy-ösgaléria letétbe helyezésének kérelme jó apropót szolgáltatott arra, hogy a VMMB megsürgesse Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszternél a „Hadik-Barkóczy-vagyron kulturális értékeinek kiadását”. Július vége óta ugyanis nem történt előrelépés az ÁVH főhadiszállásának raktáraiban tárolt műkincsanyag ügyében.⁴³

Egy hónappal később, 1948. október 24-én végül megtörtént a tekintélyes mennyiségű műgyűjtemény átadása:

Jelentem, hogy július 28.-i, miniszterhez tett felterjesztésemben foglaltak alapján, f. évi október 22.-én a Büm, államvédelmi hatósága a fenti számú, előző jelentésben foglalt ingóságok átvételére szállított fel.

Tehergépkocsival Andrássy ut 64. sz. alatt megjelentem, ahonnan a csatolt átvételi elismervényekben feltüntetett Hadik-Barkóczy Endre tulajdonából származó ingóságokat vettem át. Az átvétel ládák szerint, azok tartalmának megjelölésével, a könyvek pedig „kb 4-5000 kötet” cím alatt vétettek át. Miután az egyenkénti leltározásra időnk nem volt, a csomagolt ládákat, egyes gyűjteményeket, leltári gyűjteményt, számlálatlanul kellett átvennünk. Hangsúlyt csak arra helyeztünk, a miniszteri biztos jelenlétében, hogy muzeális jellegű ingóságokat vegyünk át. Így a nem műjellegű berendezési tárgyak, ruha, edény, butor stb. ingóságok a helyszínen visszamaradtak. Kíváncsnak látszik az ingóságok jegyzőkönyvi és bizottsági leltározása. [...]⁴⁴

A Keleti István főhadnagy júliusi előzetes tájékozódása során megkapott jegyzék, majd a Hadik-Barkóczy-gyűjtemények tényleges átvétele során keletkezett átvételi elismervények felfedik, hogy az ÁVH a palota berendezésének jelentős hányadát elhurcolta, és feltehetőleg csak az maradt – rövid időre – az épületben, ami a Hadik-Barkóczy Endre élettársa által lakott hátsó szobákban elfért. Az épület kiürítésekor tekintélyes mennyiségű műkincs került ömlesztve az ÁVH-hoz. A jegyzékekből azt is sejthetjük, hogy ilyen volumenű elkobzás, legalábbis 1948-ban, amikor a VMMB még teljes kapacitással működhetett, nem volt. Az 1948-as éves miniszteri jelentésben az szerepel, hogy Hadik-Barkóczy Endre ellen a belügyminisztérium államvédelmi hatósága eljárást indított, ennek következménye volt az elkobzás.⁴⁵ A Hadik-Barkóczy-műtárgyak ügye ezekben az iratokban is elkülönül azokétól, akiknek gyűjteményeit (mint Festetics Domokos vagy Pálffy

⁴² MNL OL XIX-I-13d-566/948 (817).

⁴³ MNL OL XIX-I-13d-566/1948 (816).

⁴⁴ MNL OL XIX-I-13d-532/1948 (634).

⁴⁵ MNL OL XIX-I-13d-610/1949. 1949. január 1.

Fidél) háborús bűnök miatt kobozták el. Nemcsak Budapesten, hanem az egész országban nem volt még egy ehhez hasonló méretű műkincsegyüttes, amely ugyan sértetlenül megúsza az ostromot, de végül előzmények, vélt vagy valós vádakra hivatkozás nélkül, egyik napról a másikra elkoboztak volna. Nem véletlen, hogy amint tudomást szerzett a biztosság a kétes ügyletről, azonnal megpróbált intézkedni azzal a céllal, hogy az eltulajdonított javak legértékesebb részét megfelelően elhelyezzék, ahogy azt az általuk begyűjtött, de ennél lényegesen kisebb, töredékesebb műgyűjteményekkel is tették.

Az írógéppel készült, és valószínűleg másodpéldányban a VMHB-nek átadott eredeti leltár alapján helyiségenként írták össze a tárgyakat. A muzeális értékek és hétköznapi használati tárgyak válogatás nélkül megtalálhatóak köztük: nagy mennyiségű ezüst asztalnemű, egy kb. száz darabból álló fegyvergyűjtemény, szobrok, festmények, karikatúragyűjtemény, szőnyegek, agancsok, bútorok, több láda bor, több láda ruhanemű, katonai felszerelés, vadászfelszerelés, bőröndök kitüntetésekkel, iratokkal, porcelánnal.⁴⁶ Ebben a felsorolásban a könyvek nem szerepelnek külön, de néhány érdekességre érdemes kitérni: a júliusi jegyzék utolsó lapján feltételezhetően egy férfiszoba berendezése került sorra, éjjeli szekrényt, faragott íróasztalt, márvány levélnehezéket stb. egyaránt összepakoltak, de az ebben a helyiségben tárolt könyveket is: „könyvek H jelzéssel 250db; B. jelzéssel 158 db; kapcsos 18. db.; különböző 65. db”.⁴⁷

Fügedi Erik miniszteri biztos alig két héttel később meg is kezdte a hozzájuk beérkezett műtárgyak, könyvek, iratok stb. elosztását a különböző közgyűjtemények között. 1948. november 8-án leltárt vettek fel, melyen 278 tétel szerepelt, ebben a könyvtár a 278., de részletezés nélkül, egy leltári szám alá került. Átvételkor készült egy külön jegyzőkönyv arról, hogy az átvett ládák tartalmáról nem tudtak meggyőződni:

Keleti István rendőrnagy főhadnagy előadja, hogy dr. Fügedi Erik miniszteri biztos utasítására és vele együtt a BM Államvédelmi hatóságától átvette a volt Hadik-Barkóczy gyűjtemény anyagát. Folyó v október 21-én egy tehergépkocsira való könyvanyagot vet át egyedül, majd a következő napon október hó 22.-én könyveket, bútorokat, iratokat és egyéb tárgyakat vettek át együtt. Az idő rövideje miatt az anyag átadása ládánként történt anélkül, hogy az egyes ládákat tartalom szerint részletesen felleltározták volna. [...] Jelenlévők egyhangúan kijelentik, hogy a BM Államvédelmi Hatósága valamint Hadik Barkóczy Endre házkezelősege folyó évi július 8-án és 9.-én felvett átvételi leltárnak csak egyes csoportjai kerültek a miniszteri biztosság birtokába miután miniszteri biztosság csak muzeális értékek átvételére volt jogosult. Az említett, július hó 8.-án és 9.-én felvett leltárral az azonosítás nem volt elvégezhető, miután abban a tárgyak

⁴⁶ MNL OL XIX-I-13d-532/1948 630-633.

⁴⁷ MNL OL XIX-I-13d-532/1948 (633).

részletes leírása hiányzik és az eredeti sorrend felbomlott. A jegyzőkönyv felolvasása után lezárattott. [...] ⁴⁸

Sor került a levéltári anyag ideiglenes letétbe helyezésére az Országos Levéltárban 1948. november 11-én.⁴⁹ Egy másik, ugyanaznap készült irat szerint a fegyverek egy részét a Honvéd Múzeum számára adták át.⁵⁰ Szintén november 11-én küldött a biztosság értesítést az Országos Történeti Múzeumnak (Nemzeti Múzeum) számos tárgy átadásáról.⁵¹ Egy kézzel írott elismervény október 29-i dátummal szintén a Történeti Múzeum részéről lett kiállítva, melyben egy ónkupa mellett három könyv címe szerepel: *Tabulae numismaticae Nat. Szechenyiani*; *Ideen zur Zimmerverzierung* Leipzig I–VI.; *Collection des objets de goût et des meubles*, Paris, (An X.)⁵² A numizmatikai és a két iparművészeti tárgyú könyvről nem tudni pontosan, hogy miért intézkedtek külön, de ezek is a Hadik-Barkóczy-gyűjteményből származtak. A cédula hátoldalán tollal négy tétel szerepel: a fent említett ónkupa, 3 agancs, 1 medvebőr, 3 mufflonbőr.⁵³ December 8-án a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Múzeum igazgatója, Horváth Tibor jelentette, hogy átvette a VMMB által megküldött tárgyakat: egy 18. századi japán kardot, valamint egy 19. századi kaukázusi tört, mindkét tárgy részletes leírásával, értékének megadásával.⁵⁴ A Nemzeti Múzeum számára átadtak – szintén ideiglenes letétül – nyolc tétel ruházatot és lábbelit (csizma, nadrág, dolmány, mente, öv, 2 kard).⁵⁵ Ha összevetjük az intézményeknek átadott tárgyak jegyzékét azzal a kézzel írott, és Keleti István által aláírt átvételi elismervénnyel, amely az ÁVH Andrássy út 64. sz. alatti raktárában készült 1948. október 22-én, akkor kiderül, hogy jó néhány műtárgyat nem helyeztek el közgyűjteményben vagy legalábbis nem maradt fenn róla dokumentum. Ezek között talán a legérdekesebb Nagy Frigyes porosz uralkodó csizmája, amely bizonyára Hadik András révén öröklődött tovább a Ha-

⁴⁸ MNL OL XIX-I-13d-519/1948 (599).

⁴⁹ „A BM Államvédelmi Hatóságtól átvett, a miniszteri biztosság XLII. sz. leltárában 277. tételszám alatt foglalt, Hadik-Barkóczy Endre tulajdonát képező és a mellékelt jegyzékben részletesen feltüntetett levéltári anyagot a 4450/1945 ME sz. rendelet alapján az Országos Levéltárnak ideiglenes letétként átadom. 1948. november 11. Fügedi Erik miniszteri biztos.” MNL OL XIX-I-13d-532/2-1948. Az átadott iratok részletes leltára XIX-I-13d-1343-1346. A levéltárba került iratok a Hadik család értékes hagyatéka, jelenleg a Magyar Nemzeti Levéltárban a P307. Hadik-Barkóczy család fondjában található meg.

⁵⁰ MNL OL XIX-I-13d-532/5-1948. A fegyverekről szintén készült részletes leltár.

⁵¹ MNL OL XIX-I-13d-532/6-1948.

⁵² *Tabulae numismaticae pro Catalogo numorum Hungariae ac Transilvaniae Instituti Nationalis Széchényiani*, Pest, 1807. Fr. Aug. Leo, *Ideen zu Zimmerverzierung für Saele, Zimmer und Cabinets*, Leipzig, 1805; *Collection de meubles et objets de goût comprenant: fauteuils d'appartement et de bureau, chaises garnies, canapés, divans, tabourets, lits, draperies de croisées, tables, commodes, secrétaires, bibliothèques, toilettes d'homme*, Paris, 1802.

⁵³ MNL OL XIX-I-13d-532/1948 (646).

⁵⁴ MNL OL XIX-I-13d-358/1948 (648).

⁵⁵ MNL OL XIX-I-13d-Ad.69/1948 (650).

dik-Barkóczy családban. Az átvételi elismervényen „1 láda levéltári ir. és Nagy Frigyes csizmája”-ként szerepel. Felsorolnak továbbá egy családfát tokkal, és nem található a rendelkezés a későbbiekben VMMB-be még átszállított bronz és kő Apolló szobrokról, egy faszoborról oroszlánccímerrel (?), valamint számos bútorról, köztük olyanok is, mint a csicsvai vár egykori márványlapos asztalai.⁵⁶

Fügedi a könyvek ügyében külön levélben fordult az OSZK akkori főigazgatójához, Varjas Bélához ideiglenes letétbe vételét kérve az ÁVH-tól átvett Hadik-Barkóczy Endre tulajdonát képező ősnymotatványnak (Thuróczy János krónikájának brünni, 1488-as kiadása).⁵⁷ Úgy tűnik, hogy az előzetes tájékozódás során csupán ezt az egy ősnymotatványt tudták kiszűrni a teherautónyi könyvből, noha Hadik-Barkóczy Endre a Hadik-házkezelőségen keresztül úgy nyilatkozott, hogy több ősnymotatvány is volt gyűjteményében. Arról sincs külön adatunk, hogy a már idézett, a Hadik-palota könyvtári helységétől külön tárolt H. és B. jelű könyvek, valamint a kapcsos könyvek bekerültek-e a könyvgyűjteményként átadott könyvek közé, vagy ezek elkallódtak, más helyre kerültek.

A bajai városi múzeum számára felajánlott könyvgyűjteményről szintén 1948. november 11-én ment ki az értesítés:⁵⁸

Főlevéltárnok Ur! A Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságától átvett, a miniszteri biztosság XLII. számú leltárában foglalt, Hadik-Barkóczy Endre tulajdonát képező könyvtárt (5871 kötet könyv, 28 kötet kézirat) a 4450/1945 ME rendelet értelmében a bajai múzeum részére átadom. Mivel az idő rövidsége és a miniszteri biztosság személyzetének elégtelen volta a könyvtár részletes leltározását nem tette lehetővé, tisztelettel kérem Főlevéltárnok Urat, hogy a könyvtár részletes címjegyzékét mielőbb összeállítani, nekem megküldeni és az anyag átvételét addig is darabszám szerint elismerni, valamint az elszállításáról gondoskodni szíveskedjék. Budapest, 1948. november 11. Kiváló tisztelettel Fügedi Erik.

A bajai múzeum irattárában azonban fennmaradt egy levél a főlevéltárhoz, Takáts Endréhez címezve, amely közvetlen hangnemben, a Fügedi és Takáts közötti jó viszonyt sejtetve, arról tanúskodik, hogy a könyvtár bajai elhelyezését már korábban, november elején maga Takáts kérvényezte:

Kedves Bandi! Folyó hó 2.-i soraidra válaszolva örömmel közlöm, hogy a Hadik-Barkóczy könyvtár átadásába a Minisztérium beleegyezett. Amennyiben tehát a városi gépkocsi feljönne, gyere Te is velem,

⁵⁶ MNL OL XIX-I-13d-532/1948.

⁵⁷ MNL OL XIX-I-13d-532/1-1948. FARKAS publikálta először ennek az ősnymotatványnak a provenienciáját, ez alapján kezdtem meg kutatásaimat a VMMB irathagyatékában.

⁵⁸ MNL OL XIX-I-13d-532/2-1948.

hogy átvedd az anyagot. Az alcsuti könyvekről sajnos még nem tudok semmit [...]. Igaz barátsággal ölel Fügedi Erik. 1948. nov 4.⁵⁹

Takáts egy tudományos könyvtárat szeretett volna létrehozni a városban, tudván, hogy a múzeumokat és a könyvtárakat szét fogják választani. Gerő Gyula könyvtáros, a bajai városi könyvtár későbbi vezetőjének visszaemlékezéséből is az derül ki, hogy ezért kezdett bele különböző gyűjtemények megszerzése révén egy komolyabb könyvvállomány kialakításba.⁶⁰ A bajai múzeum iratai között a Fügedi Erik féle értesítésre a levél alján tollal Takáts Endre saját kezű megjegyzése található:

A könyvtárt 1948 évi nov. hó 16-án (kedden) Bpestről Bajára szállították. (4 tonnás Mateosz teherkocsin).

A fentiek alátámasztják Györffy közlését, miszerint az elkobzott könyvekből az OSZK válogatott, és ezt követően kerültek Bajára. Még egy meglehetősen prózai, és egyben komikus ok miatt volt kénytelen Fügedi már a gyűjtemény elszállítása után reklamálni Takátsánál:

Kedves Bandi! Kellemetlen ügyben kell írnom Neked. Amikor a Hadik-Barkóczy féle könyveket elszállítottátok, Neográdi századosnak egy gyermekmatracát is a Ti ládáitok közé tett tévedésből a mi gépkocsivezetőnk. Nagyon kérlek nézz utána a Mateoszsnál, és ha megleled, küldd el póstán Neográdi László százados, Budapest, I., Kapisztrán tér 3. címre. Egyébként van szerencsém tisztelettel közölni Főlevéltárnok Urral, hogy két kötetet a rakodásnál ittfelejtteni méltóztattak, amelyeket is legközelebbi látogatása alkalmával leszek átnyújtandó. Mielőbbi válaszodat várva, szeretettel köszönt Erik. Budapest 1948. november 22.⁶¹

Takáts utóda, Solymos Ede a vele készült interjúban szintén kitért arra, hogy a pincében tárolt könyvekkel együtt egy matrac is került Bajára.⁶²

Györffyt foglalkoztatta a könyvtár Bajára kerülésének története, hiszen szemtanúja volt a könyvek elszállításának a Hadik-palotából, emiatt kételyének adott hangot visszaemlékezésében, hogy Takáts a zúzdától mentette volna meg a Bajá-

⁵⁹ Türr István Múzeum Irattár 143/2020. Az alcsúti könyvtár csekély maradványát, mintegy 80 tételt (egy ládányi könyvet) 1949. július 28-án Bajára szállították. MNL OL XIX-I-13d-5-16.

⁶⁰ FÁBIÁN Borbála, *A bajai könyvtár kincsei*, Baja, Ady Endre Városi Könyvtár, 2009, 25.

⁶¹ Türr István Múzeum Baja, Irattár 143/2020.

⁶² Türr István Múzeum Baja. Czík Ferencné beszélget Solymos Edével a múzeum könyvtárának kialakulásáról. Gépírat. Türr István Múzeum Adattár 6064. 2020 ld. még CZÍKNÉ FRANK Mária, *A Türr István Múzeum könyvtárának kezdeteiről = Múzeumőr*, 6(2008), 24–25.

ra került gyűjteményt. Ezt a Csapodi–Tóth–Vértesy-féle *Magyar könyvtártörténet*ben szereplő állításra reflektálva említi. Ott azonban általánosságban szerepel az a kitétel, hogy több olyan magánkezdeményezés volt, amelynek köszönhetően kallódó magánkönyvtárakat sikerült megmenteni például a zúzdától. A Hadik-Barkóczy-könyvtárról (forrás megjelölése nélkül) azt írják, hogy „Takáts Endre bajai könyvtáros a Hadik-Barkóczy család értékes történelmi könyvtárát vásárolta meg 5000 forintért.”⁶³ A fenti levelezések ismeretében ez azonban téves állítás. Takáts 1950-ig vezette a bajai múzeumot. Ekkor alapították a városi könyvtárat és kezdtek hozzá a múzeumi könyvanyag szétválasztásához aszerint, hogy mi kerüljön a közművelődési célokat ellátó közkönyvtárba és mi maradjon a múzeumban. Őt követve Solymos Ede lett a múzeum igazgatója, akinek visszaemlékezése szerint a Hadik-Barkóczy-könyvtárat a múzeumbarátok pénzén különként 1 forint áron vették meg.⁶⁴ Ez egybeesik a *Magyar könyvtártörténet*ben szereplő vásárlással, de ellentmond a VMMB hivatalos levelében szereplő ellenérték nélküli átadás tényének.

Miközben az elkobzott Barkóczy-kincsek sorsukra vártak, Györffy révén a gyűjtemény másik fele ugyanekkor lényegében körbejárta a Nemzeti Múzeum épülettömbjét: minthogy Györffy 1945-től 1949-ig a Teleki Intézet keretei között működő Néptudományi Intézet igazgatója volt, amely ekkor a Hadik-palotától nem messze, a múzeum mögött lévő Festetics-palotában működött, ezért – mint visszaemlékezéséből kiderül – ide, a közelbe szállíttatta először a kimentett könyvek nagy részét.⁶⁵ A könyvek maradék, kisebbik részét pedig a Festetics-palota közvetlen közelében, a Bródy Sándor utca 10. szám alatt élő bátyjához, Györffy Istvánhoz. Visszaemlékezéséből az is kiderül, hogy a Teleki Intézet megszűnésekor, 1949-ben a testvére melletti házba, a Bródy Sándor utca 8. sz. alatt működő Olasz Kulturális Intézetbe, Rodolfo Mosca igazgatóhoz szállíttatta tovább a Telekiből elhozni kényszerült könyvek egy részét. A gyűjtemény tehát U alakban megkerülte a Nemzeti Múzeumot, majd veszteségek árán ugyan, de végül Györffy György szintén nem messze lévő Múzeum körüti lakásában érte el végállomását.

Az 1946-ban megalakított VMMB nehezen tudta ellátni országos feladatát az elhagyott magángyűjtemények megmentésére. A működési feltételek alapvető hiányosságai, súlyos anyagi nehézségek, a zavaros viszonyok és a fokozódó kom-

⁶³ CSAPODI, TÓTH, VÉRTESY 1987, i. m. 433.

⁶⁴ CZIKNÉ 2008, i. m. 25.

⁶⁵ Hóman Bálint minisztersége idején 1941-ben hozták létre a Teleki Pál Tudományos Intézetet mint új kutatóközpontot, amely keretintézményként magába foglalta a régi múltra visszatekintő Táj- és Népkutató Intézetet, az Államtudományi Intézetet, az Erdélyi Tudományos Intézetet, továbbá az újonnan megszervezett Történettudományi Intézetet. A Táj- és Népkutató Intézet 1945-ben Néptudományi Intézet néven önállósult, és a Teleki Intézet utódja, a Kelet-európai Tudományos Intézet tagintézete lett. Az egész konglomerátum a Nemzeti Múzeum mögött a Festetics-palotában kapott helyet. KÓSA László, *Táj- és Népkutató Központ = Magyar néprajzi lexikon*, V, főszerk. Ortutay Gyula, Bp., Akadémiai, 1982. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-neprajzi-lexikon-71DCC/tty-73D7D/taj-es-nepkutato-kozpont-73D8B> (letöltve: 2023. 05. 17.).

munista hatalomátvétel nyomása miatt a biztosság keretei között végzett heroikus erőfeszítések ellenére csak töredékét sikerült begyűjteni a kallódó javaknak, ráadásul 1949. december 15-ei határidővel a VMMB-t meg is szüntették.⁶⁶ Nem véletlenül történtek magánkezdeményezések több helyen is az országban az elhagyott könyvtárak, levéltárak stb. begyűjtésére, amelyek sorsa máskülönben a szétszóródás, megsemmisülés lett volna. Ugyanakkor az egyre feszültebb politikai helyzet miatt komoly kockázatot vállalt az, aki ebben részt vett, cselekedetének, ha kitudódik, súlyos politikai következményei is lehettek volna.

A rendelkezésre álló adatok szerint 1948-ban 5871 kötet került a Barkóczyaktól Bajára. Jelenleg azonban az Ady Endre Könyvtárban ennél lényegesen kevesebb kötet található, de hogy pontosan mennyi, azt szinte lehetetlen meghatározni, annak ellenére, hogy már az 1970-es években megtörtént leltározásuk.⁶⁷ A gyűjtemény ugyanis teljességgel összekeveredett egy másik hasonló főúri könyvtárral, amelyet még Takáts Endre vásárolt meg 1949 elején. A bajai helytörténeti adatok szerint gróf Zichy Györgytől (1900–1967) mintegy 6000 kötetből álló könyvtárat vásárolt 2500 Ft-ért.⁶⁸ A könyvek egy budai pincében voltak, erről Takáts levele tanúskodik:

Polgármester Ur! A 367/kieg.1949. sz. határozattal kezeimhez kiutalt 2.500 Ft. összegért megvettem dr Zichy György, Budapest Uri u. 52. sz. alatti lakos 6000 kötetből álló könyvtárát. Mivel a pénzt utólagos elszámolás kötelezettsége mellett kaptam, tisztelettel betejesztem dr. Zichy György nyugtáját. Kérem elszámolásom elfogadását és a szokásos felmentvény megadását. Baja 1949. febr. 14.⁶⁹

Solymos Ede visszaemlékezése szerint Takáts kilónként 20 fillér áron vette meg Zichytől az eladó gyűjteményt.⁷⁰ A Barkóczy- és Zichy-gyűjtemények Bajára kerülésének története aztán több visszaemlékezésben is összekeveredik, sőt maga Solymos Ede is mindkettőről, mint vásárlás útján megszerzett gyűjteményről beszél.⁷¹ Ennek hátterében azonban az a nem mellékes tény is állhat, hogy Zichy György felesége id. Hadik-Barkóczy Endre testvérének, Hadik Bélának a lánya, Hadik Mária Eduardine (1912–1980) volt. Zichyné tehát az ifj. Hadik-Barkóczy Endre elsőfokú unokatestvére. Amikor összekeveredik a visszaemlékezésekben a két gyűjtemény megszerzésének története, akkor felmerül a kérdés, hogy vajon Takáts tudta-e a családi kapcsolatot, netalán éppen ezért vette meg Zichyék könyvtárát? Zichy György lánya, Zichy Mária Terézia Twickel (1944–2000) visz-

⁶⁶ KERESZTES 2015, i. m. 6–8.

⁶⁷ *Jelentés a városi könyvtárban végzett munkáról és a további tennivalókról* (1974.) = *Helyismereti Gyűjtemény – A könyvtár története*, Baja, Ady Endre Városi Könyvtár.

⁶⁸ FÁBIÁN 2009, i. m. 25.

⁶⁹ MNL BKML IV-1407-L-367/1949.

⁷⁰ FÁBIÁN 2009, i. m. 25.

⁷¹ *Uo.*

szaemlékezése szerint a család valóban a budai várnegyedben, az Úri utcában lakott, ő maga 1944-ben az Úri utca 34. szám alatt született. Innen a német megszállás alatt menekültek ki külföldre (lehetséges, hogy a könyveket ekkor vitték biztos helyre, a pincébe), de a világháború vége után visszajöttek.⁷² Egy fennmaradt levél szerint Zichy maga kereste meg 1948 decemberében Fügedi Eriket könyvtára eladásának szándékával. A VMMD fejlécével ellátott levélpapíron Fügedi Takáts Endréhez fordult ebben az ügyben, a megszólításból és a levél hangneméből ítélve ismét kitűnik a baráti viszony:

Kedves Bandi! Zichy újra nálam járt a könyvek miatt és szeretné, ha legközelebb tárgyalhatnál vele. Arra kérlek tehát, hogy legközelebbi budapesti tartózkodásod időrendjébe ezt is állítsd be. [...]. Szeretettel köszönt Erik. Budapest, 1948. december 17.⁷³

A könyvtár megvásárlására végül 1949. január végén, február elején került sor, vagyis nem sokkal azután, hogy Bajára érkezett a Hadik-Barkóczy-anyag.⁷⁴

Baján 1950 körül a múzeum és a Városi Könyvtár szétválásakor leltározás és rendezés nélkül történt a két összeomlesztett állományból a válogatás. Solymos Ede visszaemlékezéséből azt is megtudjuk, hogy nem sokáig maradt érintetlen a leltározatlan anyag: egy Budapestről érkezett bizottság révén nemcsak a könyvtár számára válogatták szét a könyveket, hanem jócskán vittek el belőle a Könyvtári Központ részére is Budapestre.⁷⁵ Mára a régi könyvek tárának anyaga mindössze kb. 4600 kötetből áll, amelybe azonban több más kisebb állomány (pl. Ferences könyvár, Tiszti kaszinó könyvtára) is beletartozik. A Takáts Endre nagyívű elképzelése szerinti, a két főúri könyvtár anyagával mintegy 12 ezer kötetrel bővített gyűjtemény 1950-es távozása után nem tudta betölteni eredeti célját, egyre több részre bomlott, míg végül egy jelentősen töredékes állomány került végleges helyére. Minthogy sem a Barkóczyaknak, sem a Zichy György-féle könyvtárnak nem volt ex librise, még ha számos Barkóczy-könyvben van is possessori bejegyzés, elkülöníteni a két állományt proveniencia szerint utólag lehetetlen.

A Barkóczy-könyvtár eredeti őrzési helyéhez, Pálóchoz képest már a Budapestre szállításakor is vesztett állományából. 1948 után két részletben, nagyságrendileg több mint tízezer kötet kerülhetett ki a Múzeum utcai palotából, amelynek mára nagyjából a fele szétszóródott vagy megsemmisült. Azt is nehéz megbecsülni – Györffy közléséből kiindulva – hogy Hadik-Barkóczy Endre élettársánál mennyi könyv maradt, és mi lett azok későbbi sorsa. A máig fennmaradt két gyűjteményrész útját végigkövetve mindazonáltal megállapíthatjuk, hogy bár

⁷² Zichyékét 1949-ben kitelepítették a Hortobágyra, 1956-ban menekültek el az országból. <https://twickel-zichy.hu/zichy/zichy-maria-terezia/> (letöltve: 2023. 03. 21.).

⁷³ Türr István Múzeum Baja, Irattár 143/2020.

⁷⁴ Zichy György nyugtája a Városi Múzeumnak címezve 1949. február 18-án kelt.

⁷⁵ SOLYMOS Ede, *A Türr István Múzeum története és ismertetése*, Baja, 1958 (A Bajai Türr István Múzeum Kiadványai), 21.

mindkettő komoly veszteséget szenvedett, mind a bajai Ady Endre Könyvtárban, mind az Akadémiai Könyvtárba került állományban az egykori Barkóczy-könyvtár páratlanul értékes rétegei őrződtek meg.

IV.

A 18. századi főúri könyvtáralapítási hullám idején keletkezett nagy történeti magángyűjtemények többsége ritkán öröklődött egyenes ágon, gyakori volt, hogy a kiterjedt arisztokrata családokon belül örökösödés vagy beházasodás révén másik családtaghoz került, állománya felbomlott, őrzési helye megváltozott vagy anyagi megfontolásból eladták. A Barkóczy-könyvtár kivételesnek mondható e tekintetben is, mert alapításától, a 18. század második felétől 1948-ig egyenes ágon öröklődött, és több mint száz éven keresztül ugyanott, Pálocon őrizték. Barkóczy III. Jánost, Barkóczy Ferenc egri püspök testvérét tekinthetjük az „alapítónak”, akinek Ferenc nevű fia, majd egyenes ágon őt követően még négy további generáció volt a könyvtár örököse és gyarapítója. Nemhogy nem aprózódott a gyűjtemény, hanem a hat generáció könyvszeretetének köszönhetően a könyvtárat nagy becsben tartották, mindvégig sokat használták, nem reprezentációs célokat szolgált. Az 1859-ben alapított hitbizomány lehetővé tette, hogy Hadik-Barkóczy Ilona, majd az elsőszülött fiú, így id. majd ifj. Hadik-Barkóczy Endre, mint a hitbizomány hasznélvezői, a Barkóczy-örökségben a könyvtárat is egy kézben tarthassák. A gyűjtemény gazdagsága még töredékes voltában is figyelemkeltő. A család vagyoni helyzete soha nem ingott meg, sőt egyre javult, a könyvtár gyarapítására mind a hat generáció bőkezűen áldozott, amire a könyvek szép, igényes, korszakonként változó kötéséből is következtethetünk.

Kalandos története ellenére az MTA Könyvtára által megvásárolt állományrész jó állapotban, a könyveknek kedvező körülmények között vészelte át az elmúlt több mint hetven évet. Minthogy azonban helyszűke miatt nem lehetett az összes könyvet polcokon tárolni, így sok kötet évtizedeken át becsomagolva maradt. Emiatt sem készülhetett róluk összeírás, de még azt is nehezen lehetett megállapítani, hogy nagyságrendileg hány kötet maradt fenn Györffy György tulajdonában. A Barkóczy-könyvtárnak három kéziratos katalógusa került Bajára, melyek 1807–183(?) között keletkeztek, ezt követően nem készült vagy nem maradt fenn újabb, így a későbbi gyarapodásról szám szerint nem tudunk semmit.⁷⁶

Egyelőre tehát nehéz megállapítani az 1948 előtti állomány koronkénti, nyelvi vagy szakonkénti összetételének arányait. Az „alapító” Barkóczy III. János idejében kerülhettek be a gyűjteménybe testvérének püspöki hagyatékában maradt latin nyelvű, főképp teológiai tárgyú könyvei. Györffy ezekről bizonyára magától a könyvtártulajdonos Hadik-Barkóczy Endrétől hallott, ahogy arról is, hogy a mára elfeledett másik fiútestvér, a „klasszikus tudományok iránt érdeklődő” Barkóczy

⁷⁶ „1807 Catalogus Librorum” Ms 2; Ms 3 (Cím nélkül); Ms 4 (Cím nélkül) Ady Endre Városi Könyvtár.

József könyveit szintén generációkon át örökítették tovább. A második generáció, Barkóczy V. Ferenc és testvére IV. János a 18. század utolsó harmadától nagy mennyiségben vásárolt új francia könyveket.⁷⁷ Erre György Aladár könyvtárstatisztikai felmérésében is felhívta a figyelmet, kiemelve, hogy milyen nagy arányban képviseltetik magukat a francia enciklopédisták művei. Az európai felvilágosodás szellemi termésének Magyarországra áramlásakor, II. József majd II. Lipót uralkodása alatt, az ifjú testvérpár az északkeleti megyékben különösen aktív reformer nemesség belső köréhez tartozott, szabadkőművesek voltak. A francia nyelvű könyvek gyűjtése a napóleoni időkben is folytatódott, mellette azonban német, olasz és sok magyar könyv is gyarapította gyűjteményüket. Külön vizsgálatot érdemel egy pergamenkötésű régi könyvanyag, melynek több kötetében Barkóczy IV. János monogramja szerepel, mellette egy 1824-es évszámmal. Ezt az állományt feltételezésünk szerint egyben vásárolhatta meg. A testvérek közül Ferencnek születtek gyermekei, egyetlen fia, V. János már zömmel Bécsben élt.⁷⁸ Ekkor a német és angol nyelvű kiadványok száma gyarapodott, majd lánya, Hadik-Barkóczy Ilona révén előtérbe kerültek az újabb kiadású klasszikus latin művek, mert a grófnő nagy latinista volt, előszeretettel beszélgetett latinul, és görögül is megtanult. Több nagy európai folyóiratra előfizetett, így képezi részét az Akadémia Könyvtárba került állománynak több évfolyamnyi bekötött francia és más folyóirat. Id. Hadik-Barkóczy Endre közismert művészetpártolóként, műkedvelőként (hat éven keresztül elnökölte az Iparművészeti Társulatot, munkáját komoly elismerés övezte) bizonyára számos művészeti könyvet szerzett be, de ezekből csak néhány maradt fenn mutatóba, jelezve, hogy milyen értékes albumok alkothatták a Barkóczy-könyvtár 20. századi rétegét. Mindazonáltal egyértelműen megállapítható, hogy a hitbizományi birtok majd tizedére csökkenésével a könyvgyűjtés üteme az I. világháború után lelassult. Ugyanakkor több kötetben feltűnik id. Hadik-Barkóczy Endrének Zichy Klára édesanyjának, Zichy Rezsóné Péchy Jacqueline híres enyickei könyvtárának pecsétje.⁷⁹ Zichy Rezsóné férje halála után komoly vagyont örökölt. Ennek része volt az abaúji Enyickén országos hírnévre szert tett kastély és park. A kastélyban jelentős könyvtár jött létre, a György Aladár-féle könyvtárstatisztikában részletes leírását kapjuk.⁸⁰ A mintegy ötezer köte-

⁷⁷ Barkóczy V. Ferenc (1859?–183?) fiumei kormányzósági ülnök, 1791-től 1803-ig helytartósági tanácsos, majd Pest vármegyei főispáni helyettes (administrator). Barkóczy IV. János (?–?) a tiszántúli kerület királyi biztosa (1827-től). Mindketten a miskolci Erényes Világpolgárok páholy tagjai, Kazinczy Ferenc páholytársai. A három kézirat katalógus az ő idejükben készült.

⁷⁸ Barkóczy V. János (1798–1872) konzervatív párti politikus, 1860 után zászlósúr, királyi főudvarmester és v. b. titkos tanácsos.

⁷⁹ Zichy Rezsóné Péchy Jacqueline (1846–1915) 1914-ben, mint egyetlen örökös, nemcsak a Péchy-vagyont (pl. Boldogkőváralját), hanem a közben rászállt egész Meskó- és Fáy-hagyatékot is gyermekeire testálta. Öt leánya és két fiú gyermeke közül Zichy Eleonóra először Andrássy Tivadar, majd annak halála után az öccse, ifj. Andrássy Gyula felesége lett.

⁸⁰ „gr. Zichy Rezsó könyvtára Abaujenyickén. 1865-ben egyesített b. Mesko Jakab könyvgyűjteményével. A könyvek külön szobában, tölgyfa-szekrényben vannak elhelyezve. A kötetszám mintegy 5000. Van egy külön mintegy 250-re menő gyermekkönyvtár válogatott magyar, német,

tes gyűjteményben domináltak a régi könyvek. Ebbe a könyvtárba olvadt bele Zichy Rezsóné révén 1865-ben báró Mesko Jakab könyvtára is, aki Zichyné apai nagyapja volt. Az enyickei könyvtárból számos kötet került a Hadik-Barkóczy-könyvtárba, de nem tudni, hogy mekkora arányban: Zichy Rezsóné 1915-ben bekövetkezett halála után lehetséges, hogy a könyvek egy részét Zichy Klára örökölte.⁸¹

A Barkóczy család kiválóbbnál kiválóbb generációi majd kétszáz éven át a teológia, történelem, politika, filozófia, klasszikus és modern irodalom területéről gyűjtötték az európai könyvtermés legjavát. Könyveiken keresztül, melyek számtalan módon őrizték meg az olvasás, a használat nyomait, sokoldalúan feltárható a könyvtár és gyűjtőinek szerves kapcsolata.

Granasztói, Olga

L'histoire rocambolesque de la bibliothèque de la famille Hadik-Barkóczy du 18e siècle jusqu'à 2022

La bibliothèque de la famille Hadik-Barkóczy est l'une des plus importantes collections fondées au 18e siècle par des aristocrates hongrois. Installée dans le château de Pálóc (aujourd'hui Pavlovce nad Uhrom en Slovaquie), enrichie par cinq générations jusqu'à la fin de la Seconde Guerre mondiale, elle incarne à la fois le cosmopolitisme et le patriotisme de l'élite sociale et culturelle hongroise. La grande partie de la bibliothèque fut transférée à Budapest au début du 20e siècle où elle a survécu au siège de Budapest. Quant à son sort après la guerre, elle fait exception parmi les collections privées de la noblesse qui furent en grande partie détruites ou spoliées par les soldats allemands ou russes ; les plusieurs milliers de livres de la famille Hadik-Barkóczy sont restés intacts à leur place jusqu'à 1948, lorsque la police politique du parti communiste hongrois a saisi le palais et enlevé la moitié des livres. Par le soin du commissariat chargé de la sauvegarde des collections privées, les livres saisis étaient finalement donnés en dépôt à la bibliothèque de Baja, où les plusieurs milliers de tomes anciens sont entrés dans la collection de la bibliothèque publique de la ville. Quant à l'autre partie de la bibliothèque Hadik-Barkóczy, elle a connu un sort exceptionnel. György Györffy, historien de grande réputation, ami du propriétaire, l'a sauvée en prenant un risque important, et l'a cachée jusqu'à ce que la grande partie de la collection n'arrive à son domicile, où elle fut conservée pendant près de quatre vingts ans, puis vendue à la Bibliothèque de l'Académie des Sciences hongroise. L'étude retrace l'histoire hors du commun de cette collection toute aussi exceptionnelle.

Keywords: 18th century literature, 20th century history of Hungary, library history, book collecting.

francia s angol ifjúsági iratokkal. Régi hiányos könyvjegyzék van. Régi könyvek s térképek nagy számmal fordulnak elő. Van sok szent kép, egyszerűen albumba ragasztva: u. m. 240 kép, mely egyes szentek kínzását ábrázolja; igen régi fametszetek.” GYÖRGY 1886, i. m. II, 948.

⁸¹ Az enyickei kastélyt 1945 után lebontották. A gazdag könyvtárról semmi további részletet nem lehet tudni.

Bánfi Szilvia – V. Ecsedy Judit

Széll Farkas könyvtáráról

Adalékok a könyvtár történetéhez

Lassan száz éve annak, hogy Széll Farkasnak, a neves könyvgyűjtőnek könyvtárát leánya, Széll-Kubelík Marianne a prágai Kulturális és Népművelésügyi Minisztériumnak felajánlotta megvételre. 2022-ben lehetőségünk nyílt a Cseh Nemzeti Könyvtár (Národní knihovna České republiky, Prága, a továbbiakban röviden: Prága NK) Levéltárában (Archiv) kutatni, ahol a Széll-könyvtár sorsára vonatkozó, figyelemre méltó iratokra bukkantunk.¹

A gyűjteményt létrehozó Széll Farkas életrajzi adatait csak röviden foglaljuk össze.² 1844-ben született Hódmezővásárhelyen. Nagyapja, Széll György és édesapja, Sámuel (1797–1871) is református lelkész volt, édesanyja, Bessenyei Anna (1817–1894) pedig Bessenyei György író István nevű testvérének unokája.

Debreceni és nagykőrösi református gimnáziumban végzett tanulmányai után jogot tanult és ügyvédi oklevelet szerzett. A bíróságok szervezését követően Széll Farkas előbb ügyvédként, majd 1878-tól állami szolgálatba lépve bíróként tevékenykedett. 1882-től a budapesti ítélőtábla kinevezett bírója, 1891 és 1907 között a debreceni ítélőtábla tanácselnöke volt. Jogászai működése mellett történeti, genealógiai és régészeti kutatásokat végzett, és ásatásokat irányított Közép- és Dél-Magyarországon. Tagja volt több tudományos társaságnak, a debreceni Csokonai-kör pedig elnökévé választotta (1895. április 20.). Verseket írt, amelyeket folyóiratokban és egy gyűjteményes kötetben adott ki. Rendszeresen publikált művelődés-, nyelv- és irodalomtörténeti, régészeti vonatkozású tudományos dolgozatokat, továbbá feldolgozta a debreceni büntetőjogi hagyományok történetét. Történeti, irodalomtörténeti forrásokat gyűjtött és adott ki, amelyek közül kiemelten fontosak például Csokonai, vagy anyai ági rokona, Bessenyei György hátrahagyott dokumentumai. Könyvtárában több mint 3000 kötet volt, közülük több ritka vagy egy-egy példányban fennmaradt nyomtatvány és kézirat. Könyvritka-

¹ Kutatásainkat Katařina Hekřdlová segítette, akinek ezúton is köszönetet mondunk.

² Széll életrajzával részletesen foglalkozott Lengyel Réka, amikor újra felhívta a figyelmet e páratlan gyűjtemény értékeire: LENGYEL Réka, *A visszanyert könyvtár; A Széll Farkas-gyűjtemény eldolgozásának lehetőségei a 21. században = Monokgraphia, Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina, Bp., Kossuth, 2016, 472–478.

ságairól rendszeresen tudományos közleményekben számolt be.³ Besseneyi⁴ Széll Farkas 1907-ig Debrecenben, majd haláláig, 1909-ig Budapesten élt.

Széll halála után könyvgyűjteményét bizonyára özvegye, Vály Mária (1850–1924) örökölte, haláláig az ő birtokában volt, róla pedig nevelt leányukra, Széll Marianne-ra (1880–1940) szállt. Marianne 1898-ban feleségül ment gróf Csáky Kálmán (1876–1943) földbirtokoshoz, de rövidesen elváltak. 1903-ban a cseh Jan Kubelík (1880–1940) hegedűművésszel kötött házasságot, és Csehszlovákia területére költöztek. Nevelőanyja halála után Széll Farkas könyvgyűjteményét prágai lakásukban helyezték el. A könyvtár megszerzésének idején már súlyos adósságokkal küzdött a Kubelík család, ezért Marianne a gyűjteményt vételre ajánlotta a csehszlovák Kulturális és Népművelésügyi Minisztériumnak:

Tisztelt Kulturális és Népművelésügyi Minisztérium!

Apám, Széll debreceni és budapesti bírósági elnöktől tulajdonomban van (kb. 3000 kötetes) könyvtára. Jelentős, mert XV, XVI, XVII. századi és későbbi, irodalmi jelentőségű kiadványokról van szó. A könyvtár alapítója a magyar irodalom jelentős alakja G. v. Besseney [György] volt, aki szintén rokonom anyai ágon. Apám, aki szenvedélyes könyvgyűjtő volt, egész életében folytatta a könyvtár gyarapítását. A gazdag könyvtár ma is egyben van, egységet alkot Brockhaus lexikontól kezdve, a British Museum kiadványaival az egyik legjobb tudományos könyvtárnak számít. Sok unikum kiadvány mellett Amos Komenský⁵ egyik első nyomtatványát, egy sor pergamenre írt királyi jogokról szóló művet egészen 1200-ig visszamenőleg magába foglal. Több darabja rendszeresen szerepelt különböző világi kiállításokon nagy figyelmet keltve, ugyanúgy, mint a régi jogi szövegek, amelyek apámnak egész életében tudományos társai és a tudása forrásai voltak. Még mindig kapok vételi ajánlatokat, különösen budapesti múzeumoktól, amelyek apám halála után mind arra törekedtek, hogy ez a könyvtár visszakerüljön Magyarországra. Csáládunknak e könyvtárra nincs szüksége, ezért ajánlom fel Csehszlo-

³ SZÉLL Farkas, *Ráolvasás és titokörzés = Századok*, 7(1873),72; SZÉLL Farkas, *Még egyszer Ráday Pál sirirata = Századok*, 7(1873), 296–300; SZÉLL Farkas, *Egy XVI-ik századi codex historiás énekei, Első közlemény = Századok*, 18(1884), 580–593, *Második közlemény = Uo.*, 662–679; SZÉLL Farkas, *Újabb adatok Komáromi Csipkés György Bibliájához = Magyar Könyvszemle*, 15(1890), 136–145; SZÉLL Farkas, *Magyar könyvesház, Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárához = Magyar Könyvszemle*, ú. f. 1(1892/1893), 222–224; BESSENYEI György, *A bihari remete vagy A világ így megyen = Holmi*, kiad. Széll Farkas, Debrecen, Városi nyomda, 1894.

⁴ Széll Farkast eredeti, dukai és szentgyörgyvölgyi előneve helyett 1896-ban régi magyar nemessége épségben tartása mellett a „besseneyi” előnév adományozásával tüntették ki.

⁵ Ismertebb néven: Iohannes Amos Comenius.

vákiának megvételre, mert ez felel meg cseh férjemnek, Jan Kubelíknak, de elhunyt apámnak is, aki kedvelte a cseh népet és Prágát.

Abban az esetben ha a Csehszlovák állam nem tartana igényt e könyvtár megvételére, úgy engedélyüket kérném, hogy fel tudjam ajánlani külföldi érdeklődőknek is. A könyvtárról értesítettem D. Novák urat, a Múzeum igazgatóját,⁶ és külföldi tudományos személyiségeket is.

Mély tisztelettel,

Marianne Kubelíková, született Széll

Prágában, 1928. január 21.⁷

Széll Marianne levele apja gyűjteményének azokat a jellemzőit emeli ki, amelyek szerint előnyösen befolyásolhatták a minisztérium vételi szándékát, vagyis inkább enciklopédikus értékeit hangsúlyozza, és emellett a legrégebbi kéziratos emlékeket és a cseh kultúra számára különösen fontos Komenský-nyomtatványokat. A könyvtár legnagyobb értékét, hungarika jellegét – talán érthető módon – figyelmen kívül hagyja. Nem valószínű, hogy konkrét vételi ajánlattal fordult volna magyarországi könyvtárakhoz, bár abban igaza lehet, hogy Széll Farkas nyilván szívesebben vette volna, ha gyűjteménye itthon marad. Széll Farkas halálakor (1909) nevelt leányuk, Marianne már évek óta Csehországban élt második férjével, Jan Kubelík neves hegedűművésszel. Széll Farkas a jelek szerint családon belül akarta örökíteni könyvtárát, ezért számolnia kellett azzal, hogy gyűjteménye kikerül az országból.

Az örökös ajánlata után egy hónappal, 1928. február 23-án a csehszlovák Kulturális és Népművelésügyi Minisztérium a levelet továbbította a prágai Állami és Egyetemi Könyvtár vezetőségének azzal az utasítással, hogy alaposan ellenőrizzék, milyen állapotban van a könyvtár, és küldjenek javaslatot az árat illetően, valamint jegyzéket a felajánlott könyvekről.

Dr. Jaromír Borecký,⁸ az Állami és Egyetemi Könyvtár főigazgatója 1928. május 21-én jelentette a minisztériumnak, hogy dr. Pavel Bujnák⁹ felbecsülte

⁶ Személyét nem sikerült azonosítani, ilyen nevű igazgatója nem volt a prágai Nemzeti Múzeumnak, ld. VRCHOTKA, Jaroslav, *Průvodce k jubilejním výstavám 1818–1988*, Praha, Národní muzeum, 1968 (hozzátehetjük, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumnak sem).

⁷ Prága NK Archiv, 10.130/28-IV (1928. január 21.). Truchlá Klára, a Cseh Nemzeti Könyvtár munkatársának fordítása, munkáját itt is köszönjük.

⁸ Dr. Jaromír Borecký (1869–1951) a prágai Károly Egyetemen klasszikus és keleti nyelveket és történelmet tanult, 1898-ben doktorált. 1890-től a prágai Egyetemi Könyvtárban kezdett dolgozni, 1920 és 1930 között az intézmény igazgatója. Nevéhez fűződik a cseh címleírási szabályzat kidolgozása, amely valójában az egyetemi könyvtári gyakorlat összefoglalása. Ld. <https://www.databazeknih.cz/zivotopis/jaromir-borecky-11329>

⁹ Pavel Bujnák (1882–1933) irodalomtörténész, nyelvész, hungarológus, egyetemi tanár, fordító. Tanulmányait a pozsonyi evangélikus teológián folytatta 1900 és 1904 között. Az első világ-

a Széll-könyvtárat.¹⁰ A főigazgató Bujnák kiválasztását azzal indokolja, hogy a magyar irodalom és a magyar sajtó bibliográfiájának szakértője. Ketten szálltak ki Jan Kubelík lakására, ahol a gyűjtemény szekrényekben volt elhelyezve. A helyszínen megállapították, hogy a könyvtárnak cédulakatalógusa van, egy másik iratból az is kiderül, hogy ezeket a katalóguscédulákat könyv alakú dobozokban tartották.¹¹ Dr. Bujnák becslése a könyvtár méretéről a rendelkezésükre bocsátott, 3084 cédulát tartalmazó katalógus alapján:

Jogi művek	700 kötet
Történeti művek	1000 kötet
Magyar filológia	1300 kötet
Egyéb nyelvek	200 kötet
Kézirat	61 kötet
Különféle nyomtatványok (sematizmusok, jelentések, tankönyvek, kisnyomtatványok)	650 kötet
Összesen	3910 kötet

Számítása szerint egy átlagos értékű könyvet 60 cseh koronára lehet becsülni, a különösen értékes és ritka, vagy akár unikum könyveket a segédeszközök és a könyvtári katalógus nyilvántartása alapján javaslata szerint az alábbiak szerint lehet becsülni:

<i>Bujnák tételleírása</i>		<i>Becsült érték</i>	<i>Mai jelzete</i>
Komenský latin verse Rákóczi temetésére (unikum) ¹²		1500 Kč	66 C 39
Komenský <i>Vidit. svět</i> [Svět viditedlný], latin-német-magyar, Norimberk, 1708 (ritka) ¹³		1000 Kč	

háború után pedagógiai és filológiai végzettséget szerzett, 1924-től a Károly Egyetem magyar szakán docens. 1930-ban professzorrá nevezik ki, és ettől kezdve haláláig a prágai és pozsonyi magyar tanszék előadójaként működött. Első jelentős művét Arany Jánosról írta: *Ján Arany v literatúre slovenskej* címmel (Prága, 1924). Egyéb munkái a cseh–magyar kulturális kapcsolatokról szólnak. Ld. https://sk.wikipedia.org/wiki/Pavel_Bujn%C3%A1k és <https://adatbank.sk/lexikon/bujnak-pavel/>

¹⁰ Prága NK Archiv, 355/28 (1928. május 21.). Tárgy: M. Kubelíkova-Széll könyvtára, hivatkozás a 10130/28-IV. sz. iratra.

¹¹ Prága NK Archiv, 18.09.28 (1928. szeptember 18.). A prágai Állami és Egyetemi Könyvtár vezetésének a Nemzetgyűlés könyvtárához írt leveléből kiderül, hogy 13 könyvalakú doboz, amely kéziratos katalóguscédulákat tartalmaz. Eszerint a levél szerint ugyanis tájékoztatásul megküldik a katalógusdobozokat a Nemzetgyűlés könyvtárának, majd ezeket a katalóguscédulákat tartalmazó dobozokat postafordultával a Nemzetgyűlés könyvtárának igazgatója, a bibliográfus Zdeněk Václav Tobolka (1874–1951) visszaküldi az Állami és Egyetemi Könyvtárnak.

¹² *Musae Patakinæ*, Patak, 1652 (RMNy 2435). Prága NK példánya unikum.

¹³ *Orbis pictus*, Nürnberg, 1708, (RMK I. 1748). Prága NK állományában a Széll-könyvtárba tartozó példány nem található, két példány más provenienciával: 45 G 102 és 45 G 109.

<i>Bujnák tételleírása</i>		<i>Becsült érték</i>	<i>Mai jelzete</i>
3 Komenský (magyarországi kiadások)		1500 Kč	66 G 321 ¹⁴ 66 G 167 ¹⁵
<i>Perfetta e verid. relatione ... Nadasdi ... Zrinyi ... Frangepan</i> , 1671. (Ezt 1890-ben 100 Kč-ra értékelték.)		800 Kč	66 D 31
M. Manilii <i>Astronomicon</i> , Paris, 1679. (Brunet szerint <i>edition estimée</i> . ¹⁶)		500 Kč	66 D 188
Ranzanus, <i>Epitome rer. Hung.</i> , Tyrnav., 1579.		600 Kč	
Boethius, <i>Compl.</i> , Nürnberg 1688–1690, I–VI. köt.		1800 Kč	66 E 109 ¹⁷
Károli, <i>Biblia</i> , 1660. (nagyon ritka)		600 Kč	66 A 36
Lampe, <i>Hist. eccl. ref. in Hung. et Transylv.</i> , 1728.		400 Kč	66 G 333
Sándor, <i>Sokféle</i> , 1791–1800. (12 kötet, ritka)		5000 Kč	66 J 3/1–6 ¹⁸
<i>Der neu Leyenspiegel</i> , 1514. (nagyon ritka)		400 Kč	66 C 29
Péterffy, <i>Sacra concilia... in Regno Hung.</i> I–II., 1741–1742		600 Kč	66 B 33
Krekwitz, <i>Totius regni Hung. map. ut inf. descriptio</i> , Frankfurt, 1686.		500 Kč	66 H 53
10 unikális vagy ritka magyar nyomtatvány		6200 Kč	
144 kötet rendkívül ritka könyv	500 Kč	72000 Kč	
220 kötet ritka könyv	300 Kč	66000 Kč	
120 kötet az értékbecslő szerint egyenként	200 Kč	24000 Kč	
100 kötet első kiadású magyar nyomtatvány	100 Kč	10000 Kč	
382 kötet régi folyóirat	200 Kč	76400 Kč	
Különleges könyvek összesen		270 000 Kč	
Átlagos értékű könyvek (3000 kötet)	60 Kč	180 000 Kč	
Végösszeg		450 000 Kč	

A cím szerint kiemelt, legértékesebbnek tartott tételek ma már nem mind azonosíthatók a Cseh Nemzeti Könyvtárban lévő példányokkal, például nem található Komenský *Orbis pictus*ának nürnbergi, 1708-as kiadásából a Széll-gyűjteménnyel érkezett példány, Ransanus *Epitome* című művének nagyszombati, 1579-es kiadása pedig egyáltalán nincs meg. Az unikumként jelölt, bár cím szerint meg nem nevezett Komenský-mű valóban, továbbra is unikum, ahogy a sárospataki fejedelmi nyomdában 1652-ben megjelent *Musae Patakinæ*, az erdélyi fejedelem fiának, Rákóczi Zsigmondnak halálára írt gyászversek gyűjteménye is. A „Károli, *Biblia*” címen felvett, ún. *Váradi Biblia* ugyan nem tartozik a legritkább kiadványok

¹⁴ *Eruditionis*, Debrecen, 1727.

¹⁵ *Janua... reserata aurea*, Lőcse, 1655 (RMNy 2581).

¹⁶ Jacques-Charles Brunet: *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*, Paris, Silvestre, 1842–1844, vol. III, 257–258.

¹⁷ Korábban az Akadémiai Könyvtár példánya.

¹⁸ 1791–1799-es évfolyamok.

közé, de legújabbán a részletes vizsgálata alapján ezt is unikumnak kell tartanunk, mert nyomtatása eltér a többi ismert példánytól.¹⁹

Dr. Borecký tájékoztatta a minisztériumot arról is, hogy a levéltári anyagok nem szerepelnek a becslésben, mert dr. Bujnák nem érzi magát elég kompetensnek ahhoz, hogy értékelje őket, ezért legjobb lenne, ha a becslésüket levéltári szakértőre bíznák. Régi dokumentumokról van szó, amelyek egy része nemcsak a magyar történészek számára, hanem a Cseh és a Magyar Királyság kapcsolata miatt számukra is igen értékesnek tűnik.

Ha a vásárlás megtörténik, akkor Borecký főigazgató azt javasolná, hogy a könyvtár a Prágai Állami és Egyetemi Könyvtárba kerüljön, mivel ennek magyar vonatkozásban észrevehető hiányosságai vannak, és itt különösen nagy az érdeklődés a jogi, történeti és magyar filológiai művek iránt. A duplumpéldányokat át kell adni a tudományos könyvtáraknak, mindenekelőtt a pozsonyi Comenius Egyetem Könyvtárának (ma: Univerzitná Knížnica, Bratislava), majd ezek után válogatva a brünni és olmützi könyvtáraknak.

Pavel Bujnák mint szakértő 450 000 Kč-ra becsülte a könyvtár értékét, a család azonban ennél jóval többre, egymillió körüli vételárra számított, amint ugyanebből az 1928. május 21-i levélből megtudni.

A vásárlás következő lépéseként még ugyanabban az évben, 1928. december 20-án a Kulturális és Népművelésügyi Minisztérium utasította a prágai Állami és Egyetemi Könyvtárat, hogy válogasson ki 50 000 Kč értékű könyvet, és első részletként, előlegként fizesse ki a tulajdonosnak.²⁰

Rövidesen a prágai Állami és Egyetemi Könyvtárba került a Széll-könyvtár, mert intézkedtek a gyűjtemény katalógizálása ügyében, egy gyakornokot jelöltek ki a feladatra. Branko Mesicki²¹ a Károly Egyetem Bölcsészettudományi Karának (Filozofická fakulta) könyvtári tanfolyamán vett részt, az Egyetemi könyvtárban egy hónapos kötelező szakmai gyakorlatot teljesített. Annak érdekében, hogy könyvtári tanulmányait folytathassa, és hazatérve hazájában szükség esetén oktatási vagy könyvtári szolgálatot végezhesen, két évig, azaz 1931 végéig a prágai Egyetemi könyvtárban kívánt dolgozni. Mesicki érdeklődő, szorgalmas dolgozónak bizonyult, nyelvtudása miatt – anyanyelvén kívül csehül és németül is tudott, és különösen jól ismerte a magyar nyelvet és irodalmat – alkalmasnak tűnt a feladatra. Alkalmazása végett a könyvtár vezetősége levélben fordult 1930. január

¹⁹ *Szent Biblia*, Várad–Koložsvár, 1660–1661 (RMNy 2982). Erről lásd még: BÁNYAI Réka, V. ECESEDY Judit, *A Várad-i Biblia címlapváltozatai*, Bp., Marosvásárhely, Országos Széchényi Könyvtár, Teleki Téka Alapítvány, 2019, 30.

²⁰ Prága NK Archiv, 150.383/1928.

²¹ Branko Durde Mesicki (1894–1966) a szerbiai (vajdasági) Izbistyén született, az első világháborúban Temesváron teljesített katonai szolgálatot. 1924-től szláv nyelvészetet tanult Prágában, a Károly Egyetemen. Középiskolai tanári diplomát szerzett, előbb folyóirat-szerkesztőként dolgozott, majd 1929-től az Egyetemi Könyvtárban, előbb önkéntesként, majd 1957-ig a prágai Egyetemi Könyvtárban dolgozott.

24-én a Kulturális és Népművelésügyi Minisztériumhoz, hogy engedélyezzék a munkák befejezéséig, 1931 végéig a havi 1000 Kč honoráriumot Mesicki részére.²²

Mesicki már részt vett a Széll–Kubelík-könyvtár értékelésében is, és nagy segítségére volt a helyi tisztviselőnek, a levéltári és könyvtári szolgálat főbiztosának, dr. Emil Černajnak.²³ Természetesen a könyvtár megvásárlása együtt járt annak katalogizálásával, bedolgozásával a bibliográfiai katalógusba. A gyűjtemény katalogizálása azért is sürgető – írja Černaj²⁴ –, mert ez iránt a magyar folyóiratokban megjelent cikkek jelentős közérdeklődést váltottak ki.²⁵

Úgy látszik, hogy Mesicki ügye szerencsésen és gyorsan elintéződött, mert amikor 1930. március 22-én dr. Černaj még egyszer áttekintette a Széll-könyvtárat, újabb értékbecslésre került sor, Mesicki közreműködésével, aki az alábbi levélben részletezett eredményre jutott, illetve bizonyos javaslatokat tett. A könyvek nagy részének címlapjairól fotók készültek.

Dr. Emil Černaj aláírásával hitelesített 1930. március 22-i állásfoglalás Széll Farkasnak az Állami és Egyetemi Könyvtár által Jan Kubelíktől vásárlás céljából átvett könyvtára revíziójáról

A) Művek és kötetek száma

1) Széll könyvtára összesen 2859 művet tartalmaz 3924 kötetben.
Megjegyzés:

- a) a mű itt bibliográfiai egységet jelent, így ez a kisnyomtatványokra is vonatkozik, amelyek gyakran csak egy-két levelesek;
- b) Széll könyvtárában számos kolligátum található, amelyek az említett vonatkozásban számos bibliográfiai egységet tartalmaznak.

2) Az első pontban említett 2859 műből 108 kötetben 75 db hiányos nyomtatvány is található, így a teljes művek száma 2784 mű 3816 kötetre csökken. Megjegyzés: Hiányos munkák részben azok,
a) amelyekből néhány kötet hiányzik, és azok, amelyeknél az egyes kötetek sem teljesek;

²² Prága NK Archiv 118/30.

²³ Dr. Emil Černaj (1885–1946) a prágai Német Egyetemen végzett 1918-ban, doktori értekezését filozófiából írta. 1919-től 1922-ig a prágai Egyetemi Könyvtárban dolgozott, majd a kassai Jogakadémia könyvtárában 1922-től 1929-ig. Ezután újra a prágai Egyetemi Könyvtárban dolgozott egészen 1944-ig. Már Kassán publikált könyvtári témájú munkákat, Prágában a levéltári és könyvtári szolgálat főbiztosa lett, 1940-től a könyvtár igazgatója.

²⁴ Prága NK Archiv 118/30

²⁵ A hazai szakfolyóiratokban ilyen tartalmú cikket nem találtunk, a napilapokban viszont valóban felbukkant a téma, például: *Széll Farkas nagy könyv- és kéziratgyűjteménye cseh kézre került = Magyarság*, 11, 124 (1930. június 3.); Darvas János, *Magyar könyvritkaságok, szlovenszkói érdekességek Széll Farkas könyvgyűjteményének prágai kiállításán = Prágai Magyar Hírlap*, 9, 2324 (1930. május 7.).

- b) olyan kötetek, amelyeknél csak a címlap vagy a tárgymutató egy része hiányzik, így a mű lényeges része nem sérült.
- c) A hiányos kötetek közé nem számítanak be olyan töredékek, amelyek csak néhány levélből állnak
- 3) Az első pont alatti összesített adat 126 kéziratos művet tartalmaz 131 kötetben. A kéziratos csoportban minden benne van, ami kézzel íródott, köztük a Széll-család 19. század első feléből származó jövedelmi és kiadási könyvei is helyet kaptak, de olyan füzetek is, amelyek verseket, illetve egyéb irodalmi részleteket tartalmaznak. Köztük mintegy 121 irodalmi értékkel rendelkező bibliográfiai egység található, ezek között legalább öt kiemelkedő jelentőségű kézirat. A Széll-könyvtár kéziratos részében zömmel a 17. és 18. század első feléből származó kéziratokról van szó, kisebb részben a 16. századból és csak egy kézirat származik még régebbi időkből.
- 4) A Széll-könyvtárban 1 db régi metszet cinkográfiai lemeze is található, árát dr. Josef Opitz²⁶ 30 Kč-ra becsüli.
- 5) A Széll-könyvtárban néhány Jan Kubelík személyére vonatkozó fénykép, feljegyzés is található külön borítékokban. Ezek nem szerepelnek a [Széll-könyvtárról készült cédula-] katalógusban.

B) A Könyvtár értéke

- 1) A Széll-féle könyvtár összértékét az egyes <nyomtatott és kéziratos>²⁷ művek 391 005 Kč-ra lehet becsülni.
- 2) Ebből az összegből a hiányos művek becsült ára levonandó, így a végösszeg 388 890 Kč.
- 3) A kéziratok árát 34 461 Kč-ra lehet becsülni. Megjegyzés: Az egyes művek értékbecslésének kulcsát az Egyetemi Könyvtár igazgatóságának rendelete határozta meg. Mivel a könyvek egy csoportjának az értéke 5 és 50 Kč között váltakozik, másoké viszont 100 és 150 között, így 60 Kč átlagárral lehet számolni. Nem volt lehetőség antikvár könyvjegyzékek vagy aukciós katalógusok használatára az árak becslésénél, mert ilyen segédeszközzel még a budapesti Stemmer cégnél²⁸ sem voltak elérhetők.

²⁶ Josef Opitz (1890–1963) cseh művészettörténész és mediévista. 1917 és 1923 között a prágai Károly Egyetem művészettörténeti tanszékén tanított, 1923-tól a prágai Állami és Egyetemi Könyvtárban dolgozott, 1942-től a prágai Nemzeti Múzeum történeti-régészeti osztályát vezette. 1946-tól Bajorországban élt. Ld. https://www.niederbayern-wiki.de/wiki/Josef_Opitz

²⁷ E két szó utólag kézzel beszúrva a gépelt szövegbe.

²⁸ Stemmer Ödön (1881–1961) jó nevű pesti antikvárius, aki üzleti kapcsolatban volt több, az újonnan létrejött Csehszlovákia területén alakult könyvtárral, és ellátta ezeket magyar vonatkozású könyvekkel.

Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy különben az antikvár és aukciós árak kikeresése még tovább húzta volna a könyvtár revízióját. Ezért nagyon is lehetséges, hogy egy könyvárverésen időnként egy-egy könyv magasabb áron kél el, mint ez a sommás értékelés. Tekintettel arra azonban, hogy a kötetek átlagértékét mindkét fél számára elfogadható összegben határozták meg, az ilyen esetek lehetősége nem változtat lényegesen a könyvtár értékelésében.

C) Általános vélemény a Széll-könyvtár jelentőségéről: A Széll-könyvtár – lényegét tekintve – szisztematikus egészet alkot, amely a magyar kultúra fejlődésének szakirodalmát tartalmazza, és amely különösen a 17. század második felére,²⁹ gazdag válogatásban szolgáltatja a kortárs könyvtári anyagot. Így például a jozefinista politikai irodalom nagy mennyiségben képviselteti magát, nemcsak nagyobb lélegzetű munkákban, hanem brosúrákban és vitairatok formájában is, az akkori Magyarországon uralkodó irányzatokat bemutatva. Hasonló jelentőséggel bír az 1848-as forradalmi évhez kapcsolódó szakirodalom is. Megállapítják, hogy antikvár piacon sem lenne könnyű ilyen jelentőségű irodalmat ilyen teljességben megtalálni, ez indokolja, hogy a gyűjtemény értékét viszonylag magasabb összegben állapították meg.

D) A Széll-könyvtár eredeti katalógusának (jegyzékének) összehasonlítása a valós állapottal azt mutatta, hogy

- 1) olyan könyveket találtak, amelyekről nincs katalógus-cédula,
- 2) ugyanakkor a katalógusban (jegyzékben) szereplő számos tételhez nincs könyv. Ennek részben magyarázata lehet, hogy
 - a) a Széll-könyvtár eredeti katalogizálása során gyakran nem voltak következetesek az anonim művek esetében,
 - b) ha a könyveket eredetileg katalogizáló személy ismerte az anonim mű szerzőjét, gyakran annak neve alatt és a cím alatt is rögzítette.
 - c) sok kolligátumot találtak, amelyek egymással semmilyen kapcsolatban nem álló műveket tartalmaztak, de sok olyat is, amelyek korábban talán egy kolligátum részei voltak, de mára különálló tételek.

E) Könyvek válogatása a prágai Állami és Egyetemi könyvtár számára.

²⁹ Valószínűleg a 18. század második feléről van inkább szó.

F) Javaslat a teljes gyűjtemény megtartására a prágai Állami és Egyetemi Könyvtárban: Tekintettel arra, hogy a Széll-könyvtár szisztematikus egészet alkot, alulírott javasolni szeretné, hogy ezt a gyűjteményt ne osszák fel könyvtárak között, hanem teljes egészében őrizték meg a prágai Állami és Egyetemi Könyvtárban, amelyben a régi magyar irodalom jelenleg hiányosan található meg.³⁰

Mesicki alapos és gyors munkát végzett, mert már két hónap alatt jó áttekintést szerzett a gyűjtemény egészéről. Nagy jelentőségű számunkra, hogy nem a többször felmerült, és itt az E) pont alatt is említett válogatás valósult meg, hanem az F) pont alatt leírt javaslat, hogy a teljes gyűjtemény maradjon a prágai Állami és Egyetemi Könyvtárban. Nagy szerencse, és részben Mesicki, részben dr. Černaj hozzáértését bizonyítja, hogy felismerték, a gyűjteményt egyben kell tartani, és hogy az akkori Állami és Egyetemi Könyvtárban lesznek a legmegfelelőbb helyen. Hogy végül a Minisztérium is így döntött, nagy részben az ő érdemük.

Mesicki személyéhez köthető tehát a Széll-könyvtár katalogizálása, és az ő kézírását őrzik a nagyalakú katalóguscédulák az egykori szerzői betűrendes „generálni katalóg” cédulái közt, a Cseh Nemzeti Könyvtár bibliográfiai katalógusában (ma szkennelve hozzáférhetők).

A leírások 1930-tól kezdve készültek, a katalóguscédulák alján ott találni Mesicki kézjegyet és ugyanazt a szögletes keretben *Knihovna Kubelíkova (Szélllova)* feliratú bélyegzőt, amelyet az egyes könyvekbe is beütöttek. A könyvek leltározására az 1932-es évben került sor. Az akkor már *Knihovna Kubelíková-Szélllová* néven nyilvántartott állományrész 333 darab kéziratot kötetét a 22-es számmal kezdődő jelzettartományba sorolták be, a 3350 nyomtatvány³¹ pedig a 66-tal kezdődő jelzetekre került.

Már a kéziratoknak a különféle, fent idézett jelentésekben szereplő száma is zavarba ejtő, hiszen ma 333 kötetes kéziratot tartunk számon a gyűjteményben – jóllehet ezek katalogizálása sem történt még meg. Ami a Széll-könyvtár eredeti, könyv alakú dobozokban elhelyezett cédulakatalógusát illeti, azt minden bizonnyal a könyvtárral együtt átszállították a prágai Állami és Egyetemi Könyvtárba, talán majd sikerül nyomára akadni.

³⁰ Prága NK Archiv, jelzet nélkül, csak a tékán az 1930-as év (1930. március. 22.)

³¹ A nyomtatványoknak ezt a számát adja meg a Széll-Kubelík-gyűjteménnyel foglalkozó szakirodalom: KUKUČOVÁ, Dagmar, BREDÁR, Julius, *Oddělení 66 – Knihovna Kubelíkova (Szélllova) = Rukovět tištěných knihovních fondů Národní knihovny České republiky od prvotisků do konce 19. století*, ed. Vlasta Faltyssová, Národní knihovna České republiky, Praha, 2006, 156–157. Ugyanez a közlemény változatlan formában: D. KUKUČOVÁ, J. BREDÁR, *Abteilung 66 – Bibliothek Kubelík (Széll) = Handbuch deutscher historischer buchbestände in Europa, Band 1.1, Tschechische Republik, Prag, Teil 1.*, bearb. von Vlasta Faltyssová, Pavel Pohlei, red. Claudia Blum, Hildesheim, Zürich, New York, Olms, Weidmann, 1999, 137–138; TRUHLÁ, Klára, *A Széll-Kubelík hagyatéka könyvtár = Prágai Tükör, Közéleti és kulturális lap*, 19(2011), 2. 47–50.

A Prágába került Széll-könyvtár korabeli értékelésével kapcsolatban különösen feltűnő, hogy milyen kevés figyelmet kaptak a kéziratok. A magyarországi kutatás éppen ezekre figyelt fel először, a Széll-könyvtárral kapcsolatos hazai közlemények elsősorban a kéziratokkal foglalkoztak,³² a nyomtatványok jóval kevesebb figyelmet kaptak.³³

*

A *Magyar Könyvszemle* 1910. évfolyama beszámol arról,³⁴ hogy 1910. év első negyedében ajándékozás útján a néhai Széll Farkas hagyatékából több irodalmi levél és analekta (főleg Sinai Miklósról³⁵ vonatkozó) került ajándékként a Nemzeti Múzeum Kézirattárába. Egy további megjegyzés szerint ugyanebben az évben özv. Széll Farkasné ajándékával a Múzeumi Levéltár anyagát gyarapította. Ezek tartalma a közleményben nincs részletezve, de az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában az analekták és latin, illetve magyar kötetes kéziratok között valóban nyomára akadunk azoknak a kéziratoknak, amelyek Széll Farkas hagyatékából (bizonyára szintén az özvegy intézkedésére) ajándékként kerültek be a gyűjteménybe.³⁶

Köztük Sinai Miklós könyvtárának eddig ismeretlen, a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában lévőtlől³⁷ eltérő jegyzékére *Catalogus Librorum*

³² SZÉLL Farkas, *Egy XVI.-ik századi codex históriás énekei = Századok*, 18(1884), 580–593; KLANICZAY Tibor, *Magyar nyelvű verses kéziratok Csehszlovákia könyvtáraiban és levéltáraiban = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, VII (1954), 3–4, Bp., MTA, 1955, 429–436; SZILÁGYI Ferenc, *Csokonai könyvtárának egy kötete a prágai Egyetemi Könyvtárban = Magyar Könyvszemle*, 91(1975), 164–174; SZILÁGYI Ferenc, *Bessenyei megtalálta „Ösholmi”-ja = Irodalomtörténeti Közlemények*, 94(1990), 256–271.

³³ Egy unikum nyomtatványról és annak nyomdászáról számol be WIX Györgyné, *Egy XVIII. századi „Typographia privata” = Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1965–1966, Bp., 168–178; Berei Farkas Andrásnak, a prágai Nemzeti Könyvtárban található munkáiról ld. KNAPP Éva, *A lói tanítás zabolázója, I. köt. Berei Farkas András vándorköltő élete és munkássága (1770–1832)*, 2. köt.: *Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája*, Zebegény, Borda Antikvárium, 2007.

³⁴ *Magyar Könyvszemle*, ú. f. 18(1910), 170–171: *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtárának állapotáról az 1910. év első negyedében*: „Ajándékozók voltak: Gulyás Pál, Mahler Ede, akik külföldi tudósok hozzájuk írott leveleit, néhai Széll Farkas, aki hagyatékából több irodalmi levelet és analektát (főleg Sinai Miklósról vonatkozókat) és Tettei Nándor, a ki néhány Kertbeny-levelet ajándékozott a Kézirattárnak” és „Ajándékaikkal Darányi Kálmán, dr. Mika Sándor, id. Szinnyi József, özv. Széll Farkasné és Tettei Nándor gyarapították a levéltár anyagát”.

³⁵ Sinai Miklós (1730–1808) történet és klasszikus irodalmak tanára Debrecenben, református püspök, könyv- és régiséggyűjtő.

³⁶ OSZK Kézirattár *Analecta* 5362: Sinai Miklós névnapjára, *Analecta* 5363: Sinai M. *Catalogus*, továbbá *Quart. Lat.* 2132, 2135–2141 és *Quart. Hung.* 1166 jelzeteken.

³⁷ Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, R 509/3 jelzetten, címe *Catalogus librorum bibliothecae Nicolai Sinai professoris, 1804* = OTTOZI Eszter, *Egy Erasmus-kötet Sinai Miklós könyvtárából = Magyar Könyvszemle*, 109(1993), 323–333.

Sinayanus címmel.³⁸ Sinai Miklós e könyvjegyzéke tehát Széll Farkas tulajdonában volt, de mégsem a végső soron Prágába került Széll-könyvtárat gyarapította. A gyűjtőnek ezzel más szándéka volt, feltehetően úgy gondolta, hogy ennek helye a Nemzeti Múzeum Könyvtárában lenne. Feltételezhetjük ugyanis, hogy az özvegy férjének szándéka szerint ajándékozta e könyvjegyzéket és a másik, Sinaival kapcsolatos kéziratot a Múzeum Könyvtárának.

A könyvjegyzéket a szakirodalom nem ismeri. Első tétele *Béla Író deákja*, utolsó tétele *Vögt. Catalogus librorum variorum*. A 711 tételből álló jegyzék záradékát Sinai Miklós Lajos nevű fia írta alá, ezekkel a megjegyzésekkel:

N. B. Duplicatum van 61 darab. Ezek az én könyveim.

Ezenkívül a testvéreim, u. mint Ágnes néném vett 24 darab 28 frt árát – Ferentz bátyám [...] 112 darabot 104 forintok árán, melyekkel nekem, minthogy én az egész bibliotécát 800 forinton vettem által, tartoznak az egyesség szerént. Sinay Lajos mk.

A másik, ugyancsak özv. Széll Farkasné által 1910-ben ajándékozott analakta kötet³⁹ Sinai Miklós névnapjára írt latin üdvözlő versek kéziratosszerű gyűjteménye 1779-ből. Szerzői debreceni professzorok, mint Budai Ézsaiás, Ferenczi Gábor, Kálmántzi János, Kandó Ferenc, Kotsis Ferenc, Kovács János, Makay István, Retsky János, Sándorfi József, Sárvári Pál, Sigmond Pál, Szendrei István és Zsoldos Márton. Tehát ez a tékában elhelyezett, 13 főlíoni levelet tartalmazó kézirat is, a fent említett könyvjegyzékkel együtt Széll Farkas halála után rögtön a Nemzeti Múzeum Könyvtárába került, és azóta is a magyar nemzeti könyvtár Kézirattárát gazdagítja.

A tékában az alábbi 13 latin nyelvű verses köszöntő található, az alábbi címeken:

- 1) Carmen Votivum quo celeberrimi ac clarissimi Viri Nicolai Sinai in illustri. Collegio REformatorum Debrecinensi Historiae universalis eloquentiae, nec non linguae Graecae prof[ess]oris solidissimi diem onomasticum, felicibus adesse auspiciis gratulatur Elias Budai.⁴⁰ Ad diem VIII. Iduum XI. Anno quo PannonIs ora VIros LIItans protaeVessIs oLIVa necIani DVras MILI. ante hores.
- 2) Carmen Votivum... gratulatur. Gabriel Ferenczi⁴¹ Poeta anno MDCLXXIX. d. 6. Decembr.
- 3) Carmen Votivum... gratulatur Steph. Makay

³⁸ OSZK Kézirattár Analecta 5363, 8 fol.

³⁹ OSZK Kézirattár, Analecta 5362: Sinai Miklós névnapjára írt latin üdvözlő versek, 13 db közös mappában

⁴⁰ Budai Ézsaiás (1766–1841) bölcsélet- és hittudós, író, történész, református püspök.

⁴¹ A debreceni református kollégium anyakönyve szerint 1791-ben iratkozott be. Ld. <https://leveltar.drk.hu/online-kutatas/diaknevsor/1>

- 4) Carmen Votivum... gratulatur Retsky Johannes⁴²
- 5) Carmen Votivum... Franciscus Kandó⁴³
- 6) Carmen Votivum... Francisc. Kotsis⁴⁴ Poeta
- 7) Carmen Votivum... Ioannes Kovacs⁴⁵
- 8) Carmen Votivum... Iosephus Sandorfi⁴⁶ poeta
- 9) Carmen Votivum... Paulus Sárvári⁴⁷
- 10) Carmen Votivum... Paullus Sigmond⁴⁸
- 11) Carmen Votivum... Stephanus Szendrei
- 12) Carmen Votivum... Martinus Zsoldos⁴⁹
- 13) Carmen Votivum... Kálmánczi Joannes⁵⁰

Széll Farkas könyvtárában tehát eredetileg benne voltak ezek a Sinai Miklóssal kapcsolatos kéziratok, és halála után a Nemzeti Múzeum Könyvtárába kerültek. A Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára foglalkozott azzal a gondolattal, hogy Nagy Gábor⁵¹ könyvtárát megvegye, különösen mivel a hírek szerint hozzá került Sinai Miklós hagyatéka. Végül azonban a vásárlásra mégsem került sor 1861-ben.⁵² Lehetséges viszont, hogy Széll Farkas Nagy Gábor hagyatéka révén jutott a fenti, Sinaival kapcsolatos kéziratokhoz, mint ahogyan Szilágyi Ferenc azt feltételezte, hogy az OSZK Kézirattárában lévő két Csokonai Vitéz Mihály bejegyzést tartalmazó könyv mégis Nagy Gábor gyűjteményéből kerülhetett be a könyvtárba.⁵³

Ojtozi Eszter számolt be arról, hogy a debreceni Egyetemi Könyvtár őrzi Erasmus *Enchiridion*jának egy 1699-ből való hallei kiadását Sinai Miklós könyvtárából, sajátkezű bejegyzésével.⁵⁴ Ifj. Révész Lászlótól tudjuk, hogy idősebb Teleki László grófnak szándékában volt megvásárolni Sinai egész könyvtárát, numizma-

⁴² A debreceni református kollégium anyakönyve szerint 1782-ben iratkozott be.

⁴³ A debreceni református kollégium anyakönyve szerint 1782-ben iratkozott be.

⁴⁴ A debreceni református kollégium anyakönyve szerint 1794-ben iratkozott be.

⁴⁵ A debreceni református kollégium anyakönyve szerint 1782-ben iratkozott be.

⁴⁶ A debreceni református kollégium anyakönyve szerint 1783-ban iratkozott be.

⁴⁷ Sárváry Pál (1765–1846), az első magyar nyelvű rajzkönyv írója, filozófia professzor Debrecenben, Arany János szeretett tanára.

⁴⁸ Sándorfi József (1767–1824) orvosdoktor, megyei főorvos, költő, lapszerkesztő, tagja a bécsi magyar írók, költők közösségének. A debreceni református kollégium anyakönyve szerint 1782-ben iratkozott be.

⁴⁹ A debreceni református kollégium anyakönyve szerint 1782-ben iratkozott be.

⁵⁰ A debreceni református kollégium anyakönyve szerint 1786-ban iratkozott be.

⁵¹ Nagy Gábor (1770–1861) debreceni ügyvéd, gyűjtő, Kazinczy Ferenc bizalmasa.

⁵² BERLÁSZ Jenő, *Az Országos Széchényi Könyvtár története*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1981, 354.

⁵³ SZILÁGYI 1975, i. m. 172.

⁵⁴ OJTOZI 1993, i. m. 332–333.

tikai és metszetgyűjteményét, de ez végül mégsem történt meg, hanem könyvtára nagyobb része valószínűleg szétszóródott.⁵⁵

Nem ez volt az első alkalom, hogy Széll Farkas könyvtárából ajándékozás útján a Széchényi Országos Könyvtárba kerültek kéziratok. Az 1910-es ajándékozás előtt vagy harminc évvel, 1882. szeptember 28-án Széll Farkas a nemzeti könyvtárának ajándékozott tizenhárom kötetet, amelyekben Sárvári Pál, Budai Ezsaiás és Pétzeli József az 1790–1820-as években a debreceni kollégiumban elhangzott előadásainak kéziratos lejegyzései találhatók Széll Györgytől és Széll Sámueltől, Széll Farkas nagyapjától, valamint apjától. Mindegyik kötet kötésének belsején az alábbi megjegyzés áll: „Széll Farkas úr ajándéka. Budapest 1882. sept. 28.” Közülük egy kötetben a „Georgii Szeel ab añ 1790 die 20 august”,⁵⁶ míg két kötetben a „Samuelis Szeel mpr.” tulajdonosi bejegyzés olvasható.⁵⁷ Az alábbi kéziratkötetek kerültek ekkor az OSZK tulajdonába:

I.N.D. Methodus Homiletica Prolegomenon. Innceptum ... 1793. die 12^a iobris hora 9^a vespertina. (228 fol., 4°)⁵⁸

I.N.D. Elementa Philoso. Naalis. Caput I. De Corporibus in Genere. 27 fol-4-rét (Brevis De Aqua tractatio) (28 fol. 4°)⁵⁹

Antiquitates Hebraicae ad ductum Ikenii AE.R.S. MDCCLXXXI die 22ª Augusti per me Georggium Szeel (95 fol. 4°)⁶⁰

Physica Experimentalis tradita a 1816/7 per Cl. D. Paulum Sárvári. 64 fol-4-rét⁶¹

Theologia Moralis, per S. Rev. Esaiam Budai in I. Collegio H. C. Debrecinensi annus 1818 et 1820 publice proposita, descripta per S. Sz. 100 fol-4-rét⁶²

Systemata diversorum Christianae Religionis Coetuum, Prudentia Pastoralis, et Homiletica per S. Rev. Dominum Esaiam Budai in I. Collegio H. C. Debrecinensi annis 1820 et 1821 publice proposita descripta in rationem S. Sz. 131 fol.-4-rét⁶³

Historia Ecclesiasticae Periodus I, II, III, IV per S. Rev. Dominum Esaiam Budai in I. Collegio H.C. Debrecinensi anno 1819 Scholas-

⁵⁵ Ifj. Révész Imre, *Sinai Miklós és kora, Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez*, Bp., Akadémiai, 1959, 259. Sinai egykori könyvtárának 20 kötetét őrzi a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára.

⁵⁶ OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 2140.

⁵⁷ OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 2132/1. és 3. kötetben.

⁵⁸ OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 2141.

⁵⁹ OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 2140.

⁶⁰ OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 2139.

⁶¹ OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 2138.

⁶² OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 2137.

⁶³ OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 2136.

tico publice proposita descripta per publice S[amuelem] Sz[éll] 96, 70, 95, 74 fol.-4-rét⁶⁴

Theologia Ddogmatica, cum Historia eiusdem, per I. Rev. Dom. Esaiam Budai annis 1818 et 1819, in I. Collegio H. C. Debrecinensi proposita descripta et dedescribi curata per S. Sz. 194 fol.-4-rét⁶⁵

Historiae Universalis et Specialis Statuum Hispaniae, Galliae, Angliae, Germaniae, ac Hollandiae a Professore Cl. D. Josepho Péczeli, In I. Collegio H.C. add. Debrecinensi anno 1816/7 tradita, descriptit Samuel Széll mpr. Hist. Lit. Phys. Exeg. Stud. ao. Sch. 4-to. 84 fol.4-rét – latin nyelvű⁶⁶

Historia Univeersalis et Specialis Hispaniae, Galliae, Angliae, Germaniae ac Hollandiae tradita ao 1816/7 per C. Dom. Josephum Pézeli descripta per Samuelem Szeel Hist: Literat: Physic. ac Exeges. Stud. anno aet. Schol. 4.” 87 fol. – 4 rét – magyar nyelvű⁶⁷

Az 1882-es és 1910-es ajándékozások rávilágítanak arra, hogy Széll Farkas könyvtára még a Prágába kikerült gyűjtemény imponáns méreteinél is gazdagabb lehetett valaha. Az egykor Széll Farkas gyűjteményében lévő Sinai Miklós-kéziratok és a Széll Sámuel által lejegyzett Budai Ezsaiás- és Péczeli József-előadások azt, a már korábban megállapított tényt erősítik,⁶⁸ hogy Széll Farkas gyűjteménye különösen gazdag volt debreceni vonatkozású művekben. Könyvgyűjteményét a családtól ráhagyományozott könyvek alapozták meg, és szisztematikus gyűjtésével kiemelt fontosságú hungarika-könyvtárrá gyarapította. További kutatásaink egyrészt a beszerzési forrásul szolgáló hálózatra, a korábbi tulajdonosokra irányulnak, másrészt a mai nevén „Knihovna Kubelíkova-Szélllova” könyvtár nyomtatvány-ritkaságaira.

Bánfi, Szilvia – V. Ecsedy, Judit

Data to the history of the Farkas Széll library

Farkas Széll (1844-1909) legal writer and judge of the Hungarian Supreme Court was one of the prominent book collectors of his age. His library of over three thousand volumes containing both manuscripts and printed books is especially outstanding as a Hungarica collection. After Széll's death, it was inherited by his daughter living in Czechoslovakia as the wife of the world-famous violinist Jan Kubelík. Marianne Széll-Kubelík decided in 1928 to offer the collection to the Czech Ministry of Culture for purchase. The authors follow the events until the Széll-Library was in fact purchased by the Ministry and deposited as a contiguous unit in the one-time State and University Library in Prague, today the National Library (Národní knihovna ČR). It belongs to the history of the library

⁶⁴ OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 2132.

⁶⁵ OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 2133.

⁶⁶ OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 2135.

⁶⁷ OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 1166.

⁶⁸ SZILÁGYI 1975, i. m. 167 és LENGYEL 2016, i. m. 477–478.

that prior to these events certain precious literary manuscripts were donated to the Library of the National Museum, Budapest (today Országos Széchényi Könyvtár /National Széchényi Library) partly by Farkas Széll himself and partly by his widow.

As Farkas Széll spent most of his life and active career in Debrecen or its vicinity, the acquisition source of his book collection is mainly this area, therefore it is especially rich in books and manuscripts with relevance to Debrecen.

Farkas Széll's library is to be found and accessible in the Národní knihovna ČR in Prague as the separate collection „Knihovna Kubelíkova-Széllóva”, being the largest Hungarica private collection abroad in public library.

Keywords: 19th century, library, book-collection, Farkas Széll, Hungarica, Debrecen, Národní knihovna ČR.

Simon Melinda

Ranschburg Viktor, a magyar könyvkiadás európai nagykövete

A magyarországi könyvkiadás és könyvkereskedelem erős német gyökerei révén a 19. század folyamán és a 20. század első felében rendszeresen és folyamatosan kapcsolatban állt a német nyelvterület könyves cégeivel és szervezeteivel. Ez a kapcsolat azonban többnyire abból állt, hogy a jobb módú családokból származó kereskedőtanoncok valamennyi gyakorlati időt külföldi cégeknél töltöttek, majd pályájuk során jobb esetben meg is őrizték a kialakított ismeretségeket. Kereskedtek, leveleztek német és osztrák társaikkal, illetve – szintén jobb esetben – nyomon követték a külföldi szaksajtó híreit. A magyar könyves szakmának azonban csupán egyetlen olyan személyisége volt a korszakban, aki nemzetközi szervezetekben vezető tisztséget töltött be, és ezen intézmények működését aktívan és közvetlenül befolyásolta: Ranschburg Viktor. A róla szóló megemlékezések¹ szórványos és felületes jellege miatt már igencsak időszerű egy egyéniségéhez méltó, alapos életrajz elkészítése.

A Ranschburg család sok generáción keresztül híres rabbikat és talmudtudósokat adott a zsidóságnak, így főhősünk nagyapja, Sámuel és apja, Salamon is ezt a funkciót töltötték be Csehország különböző településein. Ranschburg Salamon Lužeban született 1816-ban, és 13 éves korától kezdve „egyik jesivából ki, a másik jesivába be” vándorolt. Vallási képzését követően, immár 29 éves korában kezdte el gimnáziumi tanulmányait és 1852-ben érettségizett. Ezután a prágai egyetem következett, majd 1854-ben rabbi állást kapott Petschauban (ma Bečov nad Teplou, Csehország). Rövid idő után azonban Magyarországra települt át, és 1855-től haláláig a győri hitközség rabbija volt. Ebben a minőségében a helyi

¹ A halálakor megjelent nekrológ adatait vette át minden lexikon, az idők során egyre rövidebb szócikkekbe tömörítve azokat. Ld. *Ranschburg Viktor (1862–1930) = Corvina*, 53(1930), 34, 177–178; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XI, Bp., Hornyánszky, 1906; *Magyarország vármegyéi és városai, Győr vármegye*, szerk. Borovszky Samu, Bp., Országos Monográfia Társaság, 1908, 198–201; *Tolnai új világlexikona*, XV, Bp., Tolnai, 1929, 8; *A magyar társadalom lexikonja*, Bp., A Magyar Társadalom Lexikonja Kiadványtársulat, 1930, 467; *A Pesti Hírlap lexikona A–Z*, Bp., Pesti Hírlap, 1937, 889; *Magyar életrajzi lexikon*, II, főszerk. Kenyeres Ágnes, Bp., Akadémiai, 1982, 481; *Révai nagy lexikona*, XVI, Bp., Révai Testvérek, 1924, 72, és XXI, Bp., 1935, 710; *Révai kétkötetes lexikona*, II, Bp., Révai Testvérek, 1948, 391; VARGA Sándor, *Ranschburg Viktor (1862–1930) = Könyvvilág*, 35(1990), 7, 14; *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, V, Bp., Magyar Könyvklub, 2004, 614.

bencés gimnáziumban tanította az izraelita hittant, így oda járó gyermekeit is ő oktatta. De nem csupán iskolai keretek között tette ezt, hanem otthon is képezte, buzdította, kikérdezte őket: „maga oktatta fiait a latinban és a klasszikus tudományokban úgy, hogy mikor gimnáziumi tanulmányaikat folytatták, a következő év tananyagával a tudós apa már mind előre megismertette őket”.² Felesége, Emilie Berl szintén besegített a gyermekek nevelésébe; a tanítóképző tanfolyamát végezte el, hogy megfelelő szinten és módszerekkel támogathassa őket tanulmányaikban.³ A házaspár tíz gyermeke közül nyolc érte meg a felnőttkort⁴ (Lajos ötéves korában, Károly négy hónapos korában halt meg). Fiúgyermekeik mindannyian fényes pályát futottak be: Henrik és Gusztáv kiemelkedő antikváriumi szakemberek lettek, Viktor könyvkiadó, Pál ideggyógyorvosként lett híres, míg Nándor kiváló jogász-szá vált. Minden bizonnyal a leánytestvérek is hasonló szellemi képességekkel rendelkeztek, ám számukra a korszak nem tette lehetővé az önálló karriert (ld. a családfát a tanulmány végén).

Ranschburg Viktor 1862. augusztus 8-án született a család negyedik gyermekeként. Tízéves korában írták be a győri bencés gimnáziumba, és 1872–1880 közötti gimnáziumi eredményei nem cáfolták meg szülei rá fordított figyelmét. Hittanból és latin nyelvből nyolc évig, történelemből hat évig, görög nyelvből négy évig mindvégig jeles⁵ volt, és jelest kapott az utolsó éven hallgatott bölcsészettől is. Magyar és német nyelvet, valamint matematikát nyolc évig tanult jeles vagy jó minősítéssel. Ugyanúgy jeles vagy jó volt a három évig tanult földrajzból és a két évig tanult vegytanból is. Természettanból és testgyakorlásból mindössze két-két közepes csúszott be a nyolc év alatt. A kézügyessége viszont nem volt jó. Szépírásból két év alatt nem sikerült jobb eredményt elérnie közepesnél, rajzból pedig négy év alatt mindig csupán elégségest kapott tanáraitól. Magaviselete⁶ tekintetében lehetett némi kifogása a tanári karnak, hiszen a nyolc év alatt mindössze egyszer sikerült elérnie a legjobb, „példás” minősítést – amúgy mindvégig a második, „dicséretes” jelzőt írták a neve mellé. A gimnázium utolsó két évében műéneket, harmadik osztályban pedig Gabelsberger–Markovics-féle gyorsírást is tanult.⁷

² GERŐ Attila, *Dr. Ranschburg Salamon = Magyar Zsidó Szemle*, 12(1895), 1, 53–56.

³ RANSCHBURG Ágnes Hildegard, *Történelmi üvegcserepek. Ranschburg rabbi léptei nyomán = Liget*, 27(2014), 11, 47–56.

⁴ RANSCHBURG Ágnes Hildegard, *A győri Ranschburg Salamon rabbi és családja a magyar kultúráért = Egyházforum*, 29(2014), 2, 3 (a Győri Zsidó Hitközség anyakönyvi adataira hivatkozva).

⁵ A korban alkalmazott jegyek: 1 = kitűnő; 2 = jeles; 3 = jó; 4 = elégséges; 5 = elégtelen; 6 = semmi.

⁶ A magaviselet minősítési rendszere a korban: példás; dicséretes; törvényszerű; kevésbé törvényszerű; nem törvényszerű.

⁷ *Értesítvény a Pannonhalmi Szent Benedek-rend győri főgymnásiumáról az 1872/3 tanév végén*, Győr, 1873, 37; *Ua. az 1873/4. tanév végén*, Győr, 1874, 62; *Ua. az 1874/5. tanév végén*, Győr, 1875, 77, 87; *Ua. az 1875/6. tanév végén*, Győr, 1876, 133; *Ua. az 1876/7. tanév végén*, Győr, 1877, 135; *Ua. az 1877/8. tanév végén*, Győr, 1878, 149; *Ua. az 1878/9. tanév végén*, Győr, 1879, 227, 231; *Ua. az 1879/1880. tanév végén*, Győr, 1880, 56, 75.

Gimnáziumi évei alatt szorgalma mindvégig „ernyedetlen” minősítésű volt, s ennek eredményeként, amikor König Károly özvegye 100 forintnyi ösztöndíjat ajánlott fel a tanári kar által kiválasztott szorgalmas ifjúnak, ők ezt az akkor V. osztályos Ranschburg Viktornak ítélték oda.⁸ Tanulmányai alatt támogatást kapott az Országos Magyar Izraelita Ösztöndíjegylettől is.⁹

Iskolái végeztével szülei azonnal külföldre küldték a 18 éves ifjút a könyvkereskedői szakma kitanulására. Méghozzá nem is akárhova: Németország legréggebbi, s egyben Európa egyik legnagyobb antikváriumába, a majna-frankfurti Joseph Baer & Co. céghez. A város szívében, a Roßmarkton működő vállalat félmilliós antikvár állományával, a hozzá kapcsolt tudományos könyvkiadóval, illetve párizsi és londoni fiókjaival a lehető legkomplexebb tanulási helyszín lehetett bárki számára. A céget 1873-tól kezdődően Simon Leopold Baer (1845–1919) és Saly Baer (1855–1882) vezette, így ők (vagy valamelyik vezető állású segéd) felügyelheték a fiatalember munkáját 1880–1884 között.¹⁰

Négy év után hazatérve, 1884-ben a Révai Testvérek cégnél helyezkedett el, majd amikor 1885-ben Révai Leó különvált, az ő antikváriumában dolgozott tovább. Főnöke annyira meg volt elégedve munkájának színvonalával, hogy csupán három év munkaviszony után „Ranschburg Győző urat, (...) buzgó munkatársamat”, 1887. január 1-től kezdődően önálló cégjegyzési joggal ruházta fel.¹¹

Közbevetőleg: a Viktorral váltogatott Győző névalakot csupán az 1890-es évekig használta, később ez már szinte egyáltalán nem fordult elő. Ebben talán szerepet játszhatott az is, hogy egyik öccse, Gusztáv 1895-ben könyvkereskedést nyitott a Ferencziek bazárjában,¹² és szintén tagja lett a Magyar Könyvkereskedők Egyletének.¹³ Valószínűleg többen összekeverhették a két testvért, mint ahogy a *Budai Krónika* 1900-ban megjelent hasonló kiadása is tévedésből Ranschburg Győző (és nem Gusztáv) neve alatt jelent meg a *Corvina* könyvészetében,¹⁴ s a helyesbítés csak 1901-ben történt meg.¹⁵ Ugyanígy 1904-ben a *Corvina* tévedésből Győzőnek tulajdonította a *Néprajzi Füzetek* 9. számát, amely sorozat bizományos terjesztésével Ranschburg Gusztáv foglalkozott.¹⁶ Az ilyen kellemetlenségek elkerülése érdekében dönthetett úgy, hogy kizárólag a Viktor nevet használja.

A szakmabeliek hamar megkedvelték a fiatalembert. Ez abból is látszik, ahogy elviccelődött vele Sennowitz Adolf 1888-ban: „Ranschburg Győző úrból mit is

⁸ *Értesítvény a pannonhalmi Szent Benedek-rend győri főgymnasiumáról az 1876/7. tanév végén*, Győr, 1877, 84.

⁹ *Zsidó diákok patrónusa, Az Országos Magyar Izraelita Ösztöndíjegylet ötvenéves jubileumára = Egyenlőség*, 36(1917), 49, 7–8.

¹⁰ HENZE, Eberhard, *Joseph Baer & Co. = Lexikon des gesamten Buchwesens*, 2. Auflage, Band I, Stuttgart, Anton Hiersemann, 1987, 218–219.

¹¹ *Corvina*, 10(1887), 2, 8.

¹² *Központi Értesítő*, 20(1895), 15, 255.

¹³ *Corvina*, 18(1895), 9, 35.

¹⁴ *Corvina*, 23(1900), 34, 186; *Egyetemes Filológiai Közöny*, 25(1901), 175.

¹⁵ *Corvina*, 24(1901), 18, 94.

¹⁶ *Corvina*, 27(1904), 9, 51.

csináljunk, mikor azt sem tudjuk, hogy mit jelentsen ez a Ranschburg?! De mégis: «Ramsch» nálunk annyit jelent, mint tömegben modern antiquariákat vásárolni? Keresztelkedjen ki tehát Ócs(ka)várynak. Csakhogy ez kissé mesterkelt; legjobb lesz, ha Dijassi Győzővé magyarosítjuk.”¹⁷

Szépen alakuló szakmai életében az egyik legjelentősebb változást az hozta, hogy 1891-ben nagy átrendeződés ment végbe az egyik legnagyobb magyar könyvkiadó, az Athenaeum Rt. vezetésében. Az év elején nyugdíjba vonult a céget addig vezető Vérei József, s az igazgatóság március 19-én ifjabb Emich Gusztávot nevezte ki ügyvezető igazgatónak.¹⁸ Ő nagy fantáziát látott a még mindig csak 29 éves, de óriási szaktudással és már cégvezetői tapasztalattal is bíró Ranschburg Viktorban, és gyorsan ajánlatot tett neki. Ez utóbbi pedig élt az egyedi lehetőséggel, és 1891. május 1-én már be is lépett az Athenaeumhoz, mint a kiadói osztály vezetője.¹⁹ A két ember óriási energiával látott munkához: ők vezényelték le mindössze pár év alatt a Kerepesi úti telekvásárlást, az új gyár- és igazgatósági épületegyüttes megépítését, a cég átköltözését a Ferenciek teréről, valamint az Eggenberger-féle könyvkereskedés felvásárlását.²⁰

A cégfejlesztés a kiadói üzletágban volt a legnagyobb arányú. Az új vezető belépésével látványos fordulat észlelhető a cég által közzétett gazdasági adatokban: míg a nyomdai üzletág bevételei hosszasan évi 60 000 forint körül stagnáltak, addig 1891-el kezdődően a kiadói üzletág bevételei valósággal szárnyalni kezdtek.²¹ A 10 000 forint alatti kezdő értékből a század végére már 70 000 forint éves nyereség lett – vagyis Ranschburg a nyolc év alatt meghétszerezte a kiadói részleg bevételeit. És még csak ez volt az a pillanat, amikor az Athenaeum megvásárolta Hoffmann Alfréd teljes iskolakönyvpakettjének jogait. Ezzel a lépéssel a részvénytársaság immár a nehezen megközelíthető tankönyvpiacra is betört, és a további fejlődésnek gyakorlatilag nem volt korlátja.

A kiadói osztály fiatal vezetőjének rendkívül széles látókörű gazdasági gondolkodására vall az Eggenberger-féle felvásárlás indoklása, amelyben kifejtette, hogy a közvetlen anyagi hasznon kívül miért is volt létfontosságú az Athenaeum számára az üzlet nyélbeütése:

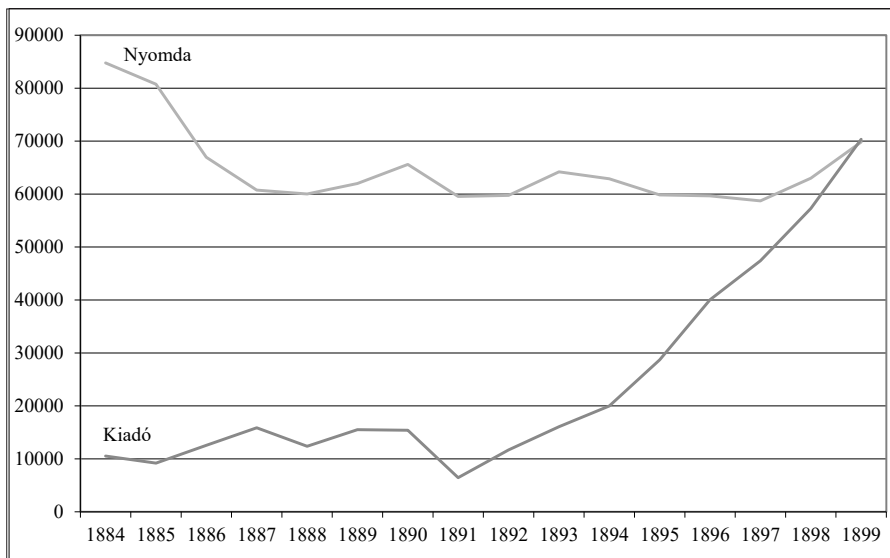
¹⁷ Spectator secundus [SENNOWITZ Adolf], *Magyarosodjunk!* = *Corvina*, 11(1888), 30, 127.

¹⁸ SZABÓ László, *Athenaeum, Ötven év egy irodalmi és nyomdai társulat életéből 1868–1918*, Bp., Athenaeum, 1918, 17.

¹⁹ *Vegyesek* = *Corvina*, 24(1891), 10, 39. Ranschburg Viktor 1891 nyarán kérte tagsági adatainak helyesbítését a Magyar Könyvkereskedők Egyletétől, ld. *Corvina*, 24(1891), 20, 77. Ennek ellenére az 1892-es taglistában még mindig a régi, téves adatot közölték, ld. *Corvina*, 25(1892), 30, 124.

²⁰ SIMON Melinda, *Hoffmann Alfréd és a dualizmus könyvkereskedelme*, Bp., Balassi, 2016, 310–323 (*A kiadói üzlet eladása az Athenaeumnak* című fejezet).

²¹ *Magyar Compass, Pénzügyi és közgazdasági évkönyv 1885*, Bp., 1885, 442; *Ua.* 1886, 484; *Ua.* 1887, 480; *Ua.* 1888, 468; *Ua.* 1889–90, 524; *Ua.* 1890–91, 514; *Ua.* 1891–92, 515; *Ua.* 1892–93, 509; *Ua.* 1893–94, II, 87; *Ua.* 1894, 5, II, 121; *Ua.* 1895/6, II, 210; *Ua.* 1896/7, II, 223; *Ua.* 1897/8, II, 246; *Ua.* 1898/9, II, 284; *Ua.* 1899–1900, II, 386; *Ua.* 1900/1901, II, 203–204.

1. ábra. Az Athenaeum Rt. nyomdaüzemének, illetve kiadói üzletágának bevételei a 19. század utolsó két évtizedében

„Kiadványaink eddigi köre leginkább klasszikusokra, szépirodalomra, díszművekre, ifjúsági iratokra, naptárakra, történeti és jogi irodalomra terjedvén ki, ezen cikkek terjesztésénél állandóan a könyvtárak jóakaró támogatására voltunk utalva. (...) Ezen kiadványaink nem képezvén valóságos kenyércikket, a könyvtárak tényleg nem szorult reánk, míg mi a terjesztésben teljesen rá voltunk utalva. (...) Az Eggenberger-féle kiadványok között az engedélyezett és bevezetett iskolakönyvek oly mértékben vannak képviselve, hogy ezek (...) biztosítják részünkre a könyvkereskedelemmel szemben azon állást, melyet többi kiadványaink érdekében meg kell szerezniük.”²²

A 19. század utolsó évtizedének gazdasági szárnyalása alapvetően két kiadványtípusnak volt köszönhető. Elsőként a millenniumi ünnepségekre készülődve kiadott monumentális műveket említem, amelyekre először mindig füzetes formában lehetett előfizetni. Ennek a modern terjesztési módszernek volt köszönhető kirobbanó mennyiségi sikerük is: *A magyar nemzet története*²³ című tízkötetes munkára például már az induláskor „mesés” 7000 előfizetőt sikerült összegyűjteni,²⁴ de 1899-ben

²² A Hoffmann Alfréd és az Athenaeum Rt. közötti szerződés iratai. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2107. Nyomtatásban is közöltem, ld. SIMON Melinda, *Hoffmann Alfréd és a dualizmus könyvkereskedelme*, Bp., Balassi, 2016, 427. (Az én kiemeléseim S. M.)

²³ *A magyar nemzet története*, I–X, szerk. Szilágyi Sándor, Bp., Athenaeum, 1894–1898 (összesen 2785 szöveggép és 408 műmelléklet, aranyozott félbőr kötés).

²⁴ MANN Miklós, *A millenniumi „Magyar Nemzet Története” szerkesztőiségi munkálatairól = Századok*, 1968, 5–6, 1125.

már „15 000 példány forog közkézen”.²⁵ Hasonló jellegű, rendkívül gazdagon illusztrált, minőségi papírra nyomott, díszes kiadói kötéstáblával forgalmazott millenniumi kiadvány volt *A magyar irodalom története*²⁶ is két kötetben.

De a füzeteként, tömegesen forgalmazott díszkiadványok divatja (és piaca) nem szűnt meg az ezredéves ünnepek végével. A tízkötetes sorozat után – immár a 20. század elején – egy rövidebb és nyilván olcsóbban megszerezhető alternatívát is kiadott az Athenaeum: Acsády Ignác *A magyar birodalom története*²⁷ két kötetét. Hasonló reprezentatív díszmunka volt *Az iparművészet könyve*,²⁸ illetve a rendkívül népszerű *A Műveltség Könyvtára* című sorozat.²⁹ Ez utóbbit két sorozatot 12 kötetre tervezték, de ebből csak 11 jelent meg, mert az első világháború kitörése megghiúsította a II. sorozat 6. kötetének (Alexander Bernát: *A világirodalom története*) kiadását.³⁰ A gazdagon illusztrált, igényes tipográfiájú, fényezett papírra nyomott sorozatról még a konkurens Singer és Wolfnernél dolgozó Wiesner Jakabnak is az volt a véleménye, hogy ezzel az Athenaeum „a szó legszorosabb értelmében monumentumot állít magának a magyar könyvkereskedelemben.”³¹ A felsorolt reprezentatív sorozatok ugyanakkor a korabeli viszonyok között nagyon olcsón megszerezhetőek voltak: a Szilágyi-féle tízkötetes magyar történelemnek havi részlete 4 korona, a *Műveltség Könyvtárának* 3 korona volt. Így viszonylag könnyen ki lehetett gazdálkodni a köteteként 12, illetve 24 koronás árat.

A korban sem volt titok, hogy ezen kiadványok némelyike külföldi minta alapján vagy annak ihletésére készült – sőt, az is rendszeres gyakorlat volt, hogy egy-egy nagyobb kiadói vállalkozás kliséit megvásárolta egy hazai cég, hiszen így olcsóbb volt előállítani az illusztrációkat, mint újakat készíttetni. Ám a másolás vádjá ellen Ranschburg Viktor keményen fellépett, amikor a számtalan lelkendező könyvismertetés után egy névtelen bíráló azt állította, hogy a *Műveltség Könyvtára* első kötete³² egy „sokkal jobb német minta után” készült. Sőt, a „már több német munkában” látott illusztrációkon kívül azzal is megvádolta az Athenaeumot, hogy a magyar vonatkozású „eredeti képek pedig inkább beleillenek valamelyik gyár katalógusába, mint ilyen könyvbe”.³³ Válaszában Ranschburg, mint a kötet „terve-

²⁵ BARTA Lajos, *Az Athenaeum = Corvina*, 22(1899), 14, 64.

²⁶ *A magyar irodalom története*, I–II, szerk. Beöthy Zsolt, Badics Ferenc, Bp., Athenaeum, 1896 (összesen 74 műmelléklet, aranyozott félbőr kötés).

²⁷ ACSÁDY Ignác, *A magyar birodalom története*, I–II, Bp., Athenaeum, 1903–1904 (összesen 523 szövegközi ábra és 55 műmelléklet, aranyozott félbőr kötés).

²⁸ *Az iparművészet könyve*, I–III, szerk. Ráth György, Bp., Athenaeum, 1902–1912 (összesen 1166 szövegközi ábra és 252 műmelléklet, aranyozott egészvászon kötés).

²⁹ *A Műveltség Könyvtára* I–XI, Bp., Athenaeum, 1905–1913 (összesen 4363 szövegközi ábra és 445 műmelléklet, dombornyomott rézlappal díszített aranyozott félbőr kötés).

³⁰ *Magyarország*, 13(1906), 256, 25.

³¹ W. [WIESNER Jakab], *A Műveltség Könyvtára = Corvina*, 27(1904), 29, 165.

³² *A technika vívmányai az utolsó száz évben*, szerk. Hollós József, Pfeifer Ignác, Bp., Athenaeum, 1905.

³³ g. h., *A technika vívmányai. A Műveltség Könyvtára első kötete = Népszava*, 33(1905), 81, 5–6.

zöje”, személyesen érintettnek vallotta magát, és aaptalannak és igazságtalannak nevezte a *Népszava* által megfogalmazott vádakat. Szerinte a kötet „becsületes, eredeti tervezet alapján” készült, és a magyar vonatkozású képek sem reklámcélúak, hanem a magyar eredményeket hivatottak közismertté tenni a hazai közvélemény előtt. A témát lezáró közleményben a lap elismerte, hogy az egyes fejezetek szerzői nem kompiláltak, a kötet csupán a német eredeti³⁴ beosztását vette át.³⁵

Az Athenaeum kiadói osztályának gazdasági sikerei a 19. század végén és a 20. század elején azonban nem csupán reprezentatív díszkiadványaikból származtak. Zseniális üzleti fogásuk volt például az 1899 karácsonyára időzített „egykoronás Petőfi” is.³⁶ A kizárólagos jogokat birtokló nagyvállalat vezetői nyilvánvalóan tisztában voltak vele, hogy az 1884. évi XVI. törvénycikk a szerző halála után ötven évig védi annak szerzői jogait, tehát Petőfi Sándor műveit hamarosan bárki kiadhatja majd. A törvény 18. paragrafusa alapján azonban ez a határidő nem a költő halála napja (július 31.) lesz, hanem december 31.,³⁷ így bátran megvárhatták vele az év végét, amikor a könyvpiac hagyományosan a legnagyobb eladási adatokat produkálja.

Akkor aztán óriási reklámhadjáratral piacra dobták a kétkötetes, illusztrált díszkiadás mellett az egyszerű, olcsó, népies kiadást is, hogy „bekopogtasson a kunyhóba, a nép közé, helyet foglaljon a fonóban, a mestergerendán, hadd legyen igazán a magyar nép bibliája”.³⁸ A romantikus reklámszöveg szerint az Athenaeum „nobilis”, „generózus” módon „felajánlotta a nemzetnek” ezt a kiadást – holott ez egyértelműen remek üzleti fogás volt a cégnek. Az utolsó pillanatban valósággal elárasztották a magyar könyvpiacot Petőfivel úgy, hogy jó ideig senki se tudjon eladni egy másik kiadást. A kiváló üzleti manővert remekül látta, és ironikusan utalt is rá Kiss József lapja: „[Ranschburg Viktor] legjobban tudhatja, hogy Petőfi (...) az elmúlt hatvan esztendőben együttvéve nem tudott akkora forgalmat elérni, mint az utolsó két év alatt. Miért? Mert szabaddá volt válandó.”³⁹

Végül nem szabad említés nélkül hagynunk a Ranschburg Viktor idején elindított számtalan könyvsorozatot, amelyek óriási példányszámaikkal folyamatosan termelték a bevételeket a részvénytársaságnak. Maga Ranschburg említette emlékezéseiben Németországban töltött fiatal éveinek egyik maradandó benyomását: „Jól emlékszem még, hogy mily feltűnést keltett a 80-as évek elején Németországban az Engelhorn-féle regényvállalat megindulása. Még az úgynevezett legöregebb praktikusok sem bíztak egy ily olcsó regénysorozat életképességében, és általa-

³⁴ *Weltall und Menschheit*, I–V, Hrsg. Hans Kraemer, Berlin, Leipzig, Wien, Stuttgart, Bong & Co., 1902–1904.

³⁵ *Népszava*, 33(1905), 84, 5.

³⁶ *Pörök Petőfi miatt = Corvina*, 22(1899), 21, 105.

³⁷ „Az előző szakaszokban megállapított védelmi időbe (...) azon év, melyben a szerző meghalt, nem számítatik be.”

³⁸ *Egykoronás Petőfi-kiadás = Magyar Nemzet*, 18(1899), 355, 17–19.

³⁹ *Szellemi tulajdon (Ranschburg Viktor könyve a berni egyezményről) = A Hét*, 12(1901), 30, 479–480.

nosan biztos bukást jósoltak neki. És mit látunk minálunk? Három – maholnap már négy, talán öt hasonló irányzatú regényvállalatunk látja el a mi kis közönségünket hasonló olcsó árak mellett becsületes és jó szépirodalommal”.⁴⁰ Sokat elmond, hogy az 1884-ben indult eredeti sorozat (Engelhorn’s allgemeine Roman-Bibliothek) reklámszövege azt ígérte: kötetei olcsóbbak, mint a kölcsönkönyvtárból kivenni egy könyvet.

Mihelyt Ranschburg Viktor döntéshozó helyzetbe került 1891-ben, máris nekilátott a német minta szerinti sorozatok előkészítésének. Az 1892-ben induló *Athenaeum Olvasótára* hasonló szavakkal hirdette magát: „felülmúlhatatlanul olcsó áron”, vagyis kötetenként 1 koronáért ígért hazai és külföldi regényeket és elbeszéléseket. A kötetek kéthetenként jelentek meg, igényes dombornyomott kiadói vászonkötésben, természetesen illusztrációk nélkül. A rendkívül sikeres sorozatot számos másik követte, amelyek havi néhány koronás előfizetés ellenében nem csupán kellemes olvasmányélményt, hanem a szalonok esztétikus díszítését is ígérték. Ilyen volt többek között a *Szépirodalmi Házi Könyvtár*, a *Fiatal Lányok Regénytára*, a *Jeles Elbeszélők Kincsestára*, az *Athenaeum Mese-könyvtára* vagy a tudományos ismeretterjesztés terén az *Athenaeum Kézikönyvtára* vagy az *Iskolai Könyvtár*. A 20. század első két évtizedében hasonló lendülettel folytatta a sort például a *Szociológiai Könyvtár* 1908-tól, a *Természettudományi Könyvtár* 1910-től, a *Modern Könyvtár* 1910-től, az *Athenaeum Könyvtár* 1911-től, illetve az *Olcsó Regény* 1917-től (ez utóbbi már csupán egyszerű papírkötést kapott, de minden kötetét 80–100 000 példányban adták el).⁴¹

Egy-egy projekt egyértelműen Ranschburg remek nemzetközi kapcsolatainak, kiváló helyzetfelismerő képességének és nem utolsósorban kiadói bátorságának köszönhető sikerét. Az *Athenaeum Könyvtár* sorozat ügyében például a skóciai Nelson céggel ment ki tárgyalni Párizsba, és kötött olyan szerződést, amely szerint minden egyes kötetből minimum 10 000 példányt kell nyomtatni.⁴² Csak így volt elérhető a kialakult rendkívül alacsony előállítási ár, de ilyen példányszámok folyamatos, biztos elhelyezése a piacon merész vállalkozás volt a 20. század eleji Magyarországon.

Az Athenaeum nagyvonalúan honorálta a széles látókörű és óriási munkabírási szakembert. 1901. július 12-én Bach Frigyessel együtt Ranschburg Viktor is cégvezetői jogosultságot kapott,⁴³ majd 1902 őszén igazgatói rangra emelkedett.⁴⁴ Egy évvel később ifjabb Emich Gusztáv úgy döntött, hogy lemond a vezérigazgatói állásról és elnökként felügyeli tovább a vállalat működését. A cégvezetés gyakorlati részét és felelősségét 1903. április 4-étől Schwarz Félix és Ranschburg

⁴⁰ RANSCHBURG Viktor, *A magyar könyvkereskedelem helyzete és szerepe* = *Corvina*, 23(1900), 3, 12–13.

⁴¹ SZABÓ 1918, i. m. 110–111.

⁴² SZABÓ 1918, i. m. 110.

⁴³ *Központi Értesítő*, 26(1901), 59, 1411 (65365. sz. végzés, Bp.i törvényszék.).

⁴⁴ *Vegyes* = *Corvina*, 25(1902), 28, 127; *Az Athenaeum új igazgatója* = *Pesti Napló*, 53(1902), 276, 7; *Magyar Nemzet*, 21(1902), 239, 5.

Viktor ügyvezető igazgatókra bízta.⁴⁵ (Schwarz Félix az Athenaeumba befektető Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank részéről került a vezetőségbe 1898-ban, és már 1902-től ő vezette a pénzügyi és adminisztratív ügyeket.) A mindössze 41 éves Ranschburg Viktor tehát gyakorlatilag teljhatalmú vezetője lett Magyarország egyik legnagyobb nyomdai-kiadói óriásvállalatának.

Vezetőként jól válogatta munkatársait, s igyekezett leszerelni a potenciális konkurenciát is. Jó példa erre, mikor 1912-ben fényes állásajánlattal próbálta „lekenyerezni” a fiatal és tehetséges Tevan Andort. Az akkor 22 éves fiatalembernek azt ajánlotta, hogy „maga mellé kreál számomra egy olyan állást, amelyben éppúgy befolyhatok a könyvkiadó, mint a nyomda ügyeibe”, s megvásárolja az addig megjelent kiadványaikat és a jogokat, hogy az alapító Tevan Adolfnak a cégbe fektetett tőkéje is megtérüljön. Az ajánlat elfogadásáról azonban egyhangúlag lebeszélte Kosztolányi, Karinthy és „még több író”, akik szerint „az Athenaeum egyedüli célja megbénítani a Tevan nyomdát”.⁴⁶

Egyéni pályafutásával párhuzamosan Ranschburg Viktor a szakmai közéletben is szépen haladt előre. 1884-es hazatérésekor, mielőtt munkába állt a Révai cégnél, azonnal belépett a „Csak Szorosan” budapesti könyvkereskedő-segédék egyesületébe.⁴⁷ A szervezetnek igen aktív tagja volt. Amikor 1884-ben a kilépő elnök, Horowitz Lajos évente két aranyat ajánlott fel „a könyvkereskedelem valamelyik kérdéséről szóló (...) pályamunka”⁴⁸ megírására, a beküldött négy munka közül messze az övé bizonyult legjobbnak. *Miképp fokozható a könyvtárusi sarjadék szellemi tehetsége és miképp javítható ezzel kapcsolatban a könyvkereskedői segédék anyagi helyzete* című dolgozatát a főnökök lapja is közölte 1885-ben,⁴⁹ illetve 200 darab különlenyomat is készült belőle – ezekből 190-et a segédék egylete, tízet pedig a Magyar Könyvkereskedők Egyesületének választmányi tagjai kaptak meg.⁵⁰ Az írásba előszeretettel beillesztett francia, angol és latin kifejezések használatán érződik a 22 éves fiatalember naiv (de nem hivalkodó) vágya, hogy éreztesse sokoldalú műveltségét. Ugyanakkor már rendkívül határozott nézeteket fogalmazott meg arról, hogy a könyvkereskedő-segédék tanulásának célja nem valamiféle kulturális misszió beteljesítése, hanem a tisztességes megélhetés biztosítása. Másrészt amellet állt ki, hogy a teljes iparszabadságot két ponton meg kellene szorítani: ne lehessen könyvkereskedésekben alkalmazni 15 év alatti, illetve 6 középiskolai osztályt sikeresen el nem végzett fiatalokat.

⁴⁵ SZABÓ 1918, i. m. 19; *Az Athenaeum 1868–1908 = Corvina*, 31(1908), 15, 86.

⁴⁶ TEVAN Andor, *Narancsliget az Északi-sarkon*, Békéscsaba, Gyoma, Kner, 1989, 15–16; ARANY Zsuzsanna, *Kosztolányi Dezső élete = Alföld*, 67(2016), 2, 71.

⁴⁷ SENNOWITZ Adolf, *A „Csak szorosan” Budapesti Könyvkereskedő-segédék Egyesületének története*, Bp., Athenaeum, 1898, 30. (1885. január 2-án „Ranschburg Győző új tag”-ról beszél.)

⁴⁸ SENNOWITZ 1898, i. m. 29–30; KISZLINGSTEIN Gusztáv, *A Magyar Könyv- és Zeneműkereskedő Alkalmazottak Országos Egyesületének „Csak szorosan” negyvenéves története 1873–1913*, Bp., Magyar Könyv- és Zeneműkereskedő Alkalmazottak Országos Egyesülete, 1913, 18.

⁴⁹ *Corvina*, 8(1885), 15, 58–60.

⁵⁰ *Corvina*, 8(1885), 17, 67–68.

Két évvel később, 1887-ben immár hat pályamű érkezett be a Csak Szorosan pályázatára, és ismét Ranschburg Viktor *A könyvtáros műveltsége* című értekezése bizonyult a legjobbnak,⁵¹ s ezt is közlésre érdemesnek tartotta a *Corvina*.⁵² Itt már tisztán különbséget tett a szortimenter (akinek „kicsinyes teendők emésztik fel idejének, figyelmének legjavát”) és a kiadó között, aki „valamely irodalmi vállalatnak megadja az irányt; (...) aki kibontja a lobogót, mely körül az ő szavára, az ő választása szerint sorakoznak az írók”. Mintha egész későbbi pályáját villantotta volna fel e pár szóban.

Ugyanebben az évben kapott cégjegyzési jogot Révai Leó cégénél, s így immár nem az alkalmazottak, hanem a főnökök egyesületében volt a helye. 1887 augusztusában kérte (és nyerte el) felvételét a csupán 25 esztendőes cégvezető a Magyar Könyvkereskedők Egyletbe.⁵³ Pályája itt is töretlenül ívelt felfelé: 1888 nyarán a számvizsgáló bizottság tagja lett,⁵⁴ 1889–1890-ben budapesti választmányi póttag,⁵⁵ 1891-ben (immár az Athenaeumnál dolgozva) már választmányi tag volt,⁵⁶ majd hosszú éveken keresztül, 1892–1900 között titkári funkciót töltött be.⁵⁷ Az egyesület választmányi ülésein nagyon sokszor találkozunk a nevével, mint jegyző-könyvvezető – itt kamatoztatta a győri gimnáziumban megszerezett gyorsírási tudását. Többször előfordult az is, hogy szó szerinti gyorsírásos jegyzetei alapján tudtak utólag eldönteni egy-egy vitás kérdést az egyesület vezetői.⁵⁸

1900 augusztusában választották meg főtitkárrá,⁵⁹ s az is maradt 1906-ig,⁶⁰ az egyre jobban elgyengülő Hoffmann Alfréd mellett végezve az egyesületi munka operatív részét. A mindenki által tisztelt elnök öngyilkossága után kialakult űrt azután úgy oldotta meg az egylet, hogy elnökké Benkő Gyulát, elnökhelyettesé Ranschburg Viktort választották 1906 novemberében.⁶¹ Kettejük zavartalan együttműködése egészen 1919-ig tartott.⁶²

A fiatal szakember társadalmi helyzete is gyorsan emelkedett. Társulati tagságai egyrészt kapcsolati rendszeréről, másrészt érdeklődési köreiről is tanúskodnak:

⁵¹ KISZLINGSTEIN 1913, i. m. 20.

⁵² *Corvina*, 10(1887), 10, 38–40.

⁵³ *Corvina*, 10(1887), 23, 96 (217-es sorszámmal).

⁵⁴ *Corvina*, 11(1888), 24.

⁵⁵ *Corvina*, 12(1889), 24, 97; *Corvina*, 13(1890), 24, 98.

⁵⁶ *Corvina*, 14(1891), 23, 94.

⁵⁷ *Corvina*, 15(1892), 16, 67; 1893, 26, 93; 1894, 25, 97; 1895, 25, 101; 1896, 24, 269; 1897, 24, 129; 1898, 24, 119; 1899, 24, 123; 1900, 5, 21.

⁵⁸ *Corvina*, 17(1894), 25, 98.

⁵⁹ *Corvina*, 23(1900), 24, 127.

⁶⁰ *Corvina*, 24(1901), 24, 129; 1902, 28, 125; 1903, 30, 151; 1904, 30, 168; 1905, 27, 159; *Magyar Compass*, 34(1906), 462.

⁶¹ *Corvina*, 34(1906), 31, 163.

⁶² *Corvina*, 30(1907), 1, 2; *Magyar Compass*, 36(1908), 700; *Ua.* 1909, 740; *Ua.* 1910, 800; *Ua.* 1911, 549; *Ua.* 1912, 867; *Ua.* 1913, 874; *Ua.* 1914, 950; *Ua.* 1915, 912; *Ua.* 1916, 976; *Magyar Pénzügyi Compass*, 1916–1917, 622; *Nagy Magyar Compass*, (45)1918, 998.

1888-tól haláláig tagja volt a Budapesti Philológiai Társaságnak,⁶³ belépett a Magyar Iparművészeti Társulatba,⁶⁴ az alapítástól (1904) rendes tagja volt a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak,⁶⁵ szintén az alapításkor (1920) iratkozott be a Magyar Bibliophil Társaságba,⁶⁶ de a Magyar Szakácsok Köre is „kebelbeli tagjaként” tartotta nyilván.⁶⁷ Amint az Athenaeum egyik ügyvezető igazgatója lett, a vállalat munkásai felkérték a cég dalkörének elnökéül is, így 1903-tól kezdődően amíg a cégnél dolgozott, folyamatosan ő töltötte be ezt a funkciót is.⁶⁸ Szintén 1903-ban döntött úgy a segédek egylete, hogy – a Franklin Társulat akkori igazgatójával, Benkő Gyulával együtt – a Csak Szorosan örökös tiszteletbeli tagjául választja meg.⁶⁹ A Magántisztviselők Országos Szövetsége 1904-ben választotta meg alelnökéül,⁷⁰ az 1905-ben megalakult Erzsébetvárosi Kaszinó pedig szintén az elnökségben akarta tudni Ranschburg Viktort.⁷¹ Ő maga volt az egyik legbuzgóbb szervezője a szintén 1905-ben létrehozott Magyar Iparjogvédelmi Egyesületnek, amelynek természetesen a kezdetektől haláláig elnökségi tagja, a szerzői jogi szakosztály elnöke volt.⁷² Fővárosi közgyám volt 1914-ben,⁷³ kisorsolták esküdtbírául is,⁷⁴ a húszas években tagja volt a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara Kamarai Választott Bíróságának,⁷⁵ 1928-ban pedig belépett a Magyar Vöröskereszt Egyletbe is.⁷⁶ Hogy feladatait mennyire komolyan vette, kiderül abból, hogy a Budapesti Szünidei Gyermektelep-Egyesület választmányi tagjaként több éven

⁶³ *Egyetemes Filológiai Közlöny*, 12(1888), 844; *Ua.* 1890, 873; *Ua.* 1891, 1113; *Ua.* 1892, 800; *Ua.* 1893, 793; *Ua.* 1894, 936; *Ua.* 1895, 874; *Ua.* 1896, 968; *Ua.* 1897, 968., *Ua.* 1898, 968; *Ua.* 1899, 970; *Ua.* 1900, 969; *Ua.* 1903, 911; *Ua.* 1904, 887; *Ua.* 1905, 918; *Ua.* 1908, 806; *Ua.* 1911, 870; *Ua.* 1929, 162.

⁶⁴ *Az iparművészet 1896-ban, Millénniumi emlékkönyv*, szerk. Ráth György, Bp., Magyar Iparművészeti Társulat, 1897, 421; *Magyar Iparművészet*, 2(1899), 6, XXVI.

⁶⁵ *Magyar Nyelv* 1(1905), 6; *Ua.* 1906, 6; *Ua.* 3(1907), 6; *Ua.* 4(1908), 6; *Ua.* 6(1910), 2; *Ua.* 7(1911), 6; *Ua.* 8(1912), 6; *Ua.* 9(1913), 4; *Ua.* 10(1914), 6; *Ua.* 11(1915), 8; *Ua.* 12(1916), 4; *Ua.* 14(1918), 9–10; *Ua.* 15(1919), 7–10; *Ua.* 27(1931), 211.

⁶⁶ *A Magyar Bibliophil Társaság évkönyve II. 1929–1930*, Bp., 1931, 23.

⁶⁷ *Vendéglősök Lapja*, 23(1907), 2, 8.

⁶⁸ Athenaeum Dalegylet vagy Athenaeum Dalkör név alatt, ld. *Budapesti cím- és lakásjegyzék 1903–1904*, 366; *Ua.* 1904–1905, 392; *Ua.* 1905–1906, 406; *Ua.* 1906–1907, 404; *Ua.* 1907–1908, 412; *Ua.* 1909, 442; *Ua.* 1910, 460; *Ua.* 1911, 478; *Ua.* 1912, 500.

⁶⁹ *A «Csak szorosan» egylet új tiszteletbeli tagjai* = *Corvina*, 26(1903), 15, 73.

⁷⁰ *Kereskedelem* = *Az Ujság*, 2(1904), 159, 21; *Budapesti Napló*, 9(1904), 159, 7.

⁷¹ *Erzsébetvárosi Kaszinó* = *Az Ujság*, 3(1905), 160, 11.

⁷² *Magyar Iparjogvédelmi Egyesület* = *Független Magyarország*, 4(1905), 1319, 12; *Budapesti Hírlap*, 25(1905), 318, 16; *Magyar Vaskereskedő*, 5(1905), 48, 8–10; *A Magyar Iparjogvédelmi Egyesület közgyűlése* = *Budapesti Hírlap*, 45(1925), 35, 11; *Az Iparjogvédelmi Egyesület jubiláris közgyűlése* = *Iparjogi Szemle*, 21(1927), 1, 1.

⁷³ *A városi közgyámok névjegyzéke és alkerületi beosztása* = *Fővárosi Közlöny*, 25(1914), 70, 18.

⁷⁴ *Esküdtbírák kisorsolása* = *Világ*, 5(1914), 73, 11.

⁷⁵ *Budapesti Közlöny*, 58(1924), 99, 1.

⁷⁶ *A Vörös Kereszt új tagjai* = *Budapesti Hírlap*, 48(1928), 293, 8; *A Magyar Vöröskereszt új tagjai* = *Nemzeti Ujság*, 10(1928), 293, 8.

keresztül egyenként látogatta meg otthonukban az egy hónapos falusi nyaraltatásra jelentkező gyermekeket, hogy a választmány ki tudja válogatni közülük azokat, akik a legszegényebbek és leginkább rászorulnak erre a lehetőségre.⁷⁷

A felsőbb elismerések sem maradtak el Ranschburg Viktor életéből. Ifjabb Emich Gusztávnak és neki egyaránt nagy szerepe volt abban, hogy az 1900-as párizsi világkiállításon az Athenaeum Rt. komoly sikerrel képviseltette magát. Két, a magyar történelem és irodalom történetét feldolgozó díszkiadványt mutatnak be,⁷⁸ amelyek meggyőzően bizonyították a magyar nagyvállalat nyomdájának műszaki színvonalát és kiadói szakembereinek jó ízlését. Elismerésül a francia közoktatásügyi miniszter a francia akadémia tisztjévé (Officier d'Académie Française) nevezte ki Ranschburg Viktort.⁷⁹

Az Athenaeum Rt. folyamatosan nyújtott kiváló teljesítményét 1918-ban, a cég fennállásának ötvenedik évfordulóján a magyar uralkodó is több kitüntetéssel ismerte el. Schwarz Félix a Ferenc József-rend tiszti keresztjét, míg Ranschburg Viktor ugyanezen rend lovagkeresztjét nyerte el,⁸⁰ ám ezúttal – ritka kivételként – azok is részesültek a királyi elismerésben, akik a munka gyakorlati részét végezték.⁸¹

De megbecsültségére talán még jobb fényt vet a szakmában elért általános tisztelete, amely leginkább pályájának kerek évfordulóin jutott kifejezésre. Az első ilyen 1905 szeptemberében volt, amikor a könyvkereskedői pályán eltöltött 25 esztendejéről emlékeztek meg a pályatársak, legfőképp az Athenaeum fellendítését említve fő érdemeként.⁸² 1908-ban a vállalat fennállásának 40. évfordulóját ünnepelték, s ennek kapcsán a sajtó szintén Ranschburgot emlegette a cég kiemelkedő teljesítményének egyik megteremtőjeként.⁸³ 1917-ben immár az Athenaeum élén eltöltött 25

⁷⁷ *A Budapesti Szünidei Gyermektelep-Egyesület 17. évi értesítője*, Bp., 1901, 30; *Ua. 19. évi értesítője*, Bp., 1903, 34; *Ua. 21. évi értesítője*, Bp., 1905, 36; *Ua. 26. évi értesítője*, Bp., 1910, 10, 36.

⁷⁸ SAYOUS, Édouard, *Histoire générale des Hongrois*, 2. éd., Bp., Paris, Athenaeum, Felix Alcan, 1900 (562 oldal, 27 műlappal és 253 szövegközi ábrával, aranyozott lapszélekkel, aranyozott félbőr kötésben); HORVÁTH Cyrill, KARDOS Albert, ENDRÓDI Sándor, *Histoire de la littérature hongroise*, Bp., Paris, Athenaeum, Felix Alcan, 1900 (420 oldal, 20 műlappal és 95 szövegközi ábrával, aranyozott lapszélekkel, aranyozott vászon kötésben).

⁷⁹ Rob. [ROBICSEK Zsigmond?], *Egy kitüntetésről* = *Corvina*, 24(1901), 12, 59–60; *Irodalmi kitüntetés* = *Fővárosi Lapok*, 1901, 17, 258; *Francia kitüntetés* = *Néptanítók Lapja*, 34(1901), 18, 14; *A francia kormány és a magyar irodalom* = *Magyar Nemzet*, 20(1901), 108, 8.

⁸⁰ *Kitüntetés* = *Világ*, 9(1918), 108, 7; *Kitüntetés* = *Nyomdaipar*, 17(1918), 10, 7; *Tolnai Világlapja*, 18(1918), 21, 15; *Kitüntetések az ötven éves Athenaeumnál* = *Az Est*, 9(1918), 109, 5; *Kitüntetések a nyomdaiparban* = *Pesti Hírlap*, 40(1918), 109, 7; *Kitüntetések* = *Egyenlőség*, 37(1918), 19–20, 13.

⁸¹ Wózner Ignác nyomdai művezető (koronás arany érdemkereszt), Anton Gyula Kristóf, Aufner János, Lange Vilmos és Baló Gyula betűszedők, Csató Zsigmond főszerkesztő és Wohlmuth István betűszedő (koronás ezüst érdemkereszt), Juray Franz Vilmos gépmester, Lange Olimpia Eleonóra és Gangl Erzsébet munkásnők (ezüst érdemkereszt).

⁸² F. S. [FEJES Sándor], *Ranschburg Viktor jubileuma* = *Corvina*, 28(1905), 26, 156; W. [WIESNER Jakab], *Ranschburg Viktor* = *Corvina*, 28(1905), 26, 152.

⁸³ *Az „Athenaeum” nyomda jubileuma* = *Tolnai Világlapja*, 8(1908), 22, 833–834.

éves jubileumát ülték meg – egy év késéssel, hiszen 1916-ban az igazgató súlyos betegsége miatt erre nem kerülhetett sor. (Igaz, erről a tényről a magyar szak- és napi sajtó illedelmesen hallgatott, csak az osztrák szaklapok írták meg.)⁸⁴ 1917 őszén viszont a „Csak Szorosan” egyesület kibérelte a Metropole szálló egyik különtermét, és november 17-én este nagy bankettet adtak a tiszteletére. A helyszín kiválasztása sem lehetett véletlen: az Athenaeum székháza a Kerepesi (ma Rákóczi) út 54. szám alatt volt, a Metropole pedig onnan a második épületben, az 58. szám alatt. A díszvacsorán a Magyar Könyvkereskedők Egylete részéről a Szent István Társulat igazgatója, Erdősi Károly, az Athenaeum tisztikara nevében Fejes Sándor, valamint Köves Dezső, Löwenstein Arnold, Kende Ferenc és Lévay Tibor, a Csak Szorosan ügyvédje köszöntötték az ünnepeket.⁸⁵ Az Athenaeum tisztviselői kara úgy fejezte ki tiszteletét, hogy 4000 koronát gyűjtöttek össze neki, amelynek a felét a címzett azonnal átutalta az MKE-nek, hogy a Magyar Könyvkereskedők és Könyvkereskedelmi Alkalmazottak Háborús Akciójára fordítsák azt.⁸⁶ Végül Ranschburg Viktor öt évtizedes könyvkereskedői jubileumára 1930 nyarán készülődött a szakma,⁸⁷ de arra már nem került sor.

Pozíciójával együtt járt a nyilvános megszólalások kötelezettsége is, bár úgy tűnik, viszonylag ritkán vállalt ilyeneket. Ő tartott beszédet 1899-ben, amikor a Tettey Nándornak gyűjtés útján állított sírkövet felavatták,⁸⁸ ő búcsúztatta az Athenaeum főtisztviselőit, Tahy Gyulát 1900-ban⁸⁹ és idősb Böhm Bélát 1907-ben,⁹⁰ és 1914-ben ő köszöntötte az egyesület nevében Benkő Gyulát 60. születésnapján.⁹¹ 1924-ben a pesti izraelita hitközség kórházainak gazdasági igazgatója, Kertész Sámuel barátai nevében tartott búcsúbeszédet.⁹²

A századfordulón közölt írásai már egy teljesen kiforrott szakembert mutatnak. 1897-ben *A hírlapok könyvhirdetése*i címmel adott közre egy hosszú tanulmányt a *Corvinában*, amelyben a szortiment-kereskedelem világát súlyosan érintő kérdésekről értekezett.⁹³ Ekkoriban ugyanis egyre többször fordult elő, hogy a könyvkiadók a nagy olvasottságú fővárosi hírlapokban hirdették kiadványaikat, s az így megrendelt példányokat is a kiadóhivatalok útján értékesítették (nem a vidéki könyvesboltokban). Ez valósággal elszívta az oxigént a kiegyezés után kialakult, konszolidált, hagyományos szortimenttől. Ranschburg a kérdést két szempontból tárgyalta: a

⁸⁴ *Jubiläum = Österreichisch-Ungarische Buchdrucker-Zeitung* 1917, 49, 210; *Jubiläum = Oesterreichische Buchhändler-Correspondenz*, 1917, 48, 584.

⁸⁵ *Egy magyar könyvkiadó, Ranschburg Viktor = Corvina*, 40(1917), 32, 142–143; *Ranschburg Viktor ünneplése = Az Ujság*, 15(1917), 286, 8; *Ranschburg Viktor ünneplése = Az Est*, 8(1917), 286, 5; *Jubiláló igazgató = Pesti Hírlap*, 39(1917), 285, 8; *Tolnai Világlapja*, 17(1917), 49, 23.

⁸⁶ *Ranschburg Viktor alapítványa = Corvina*, 40(1917), 31, 136–137.

⁸⁷ *Corvina*, 53(1930), 27, 149.

⁸⁸ *Corvina*, 22(1899), 21, 104.

⁸⁹ *Gyászrovat = Pesti Napló*, 51(1900), 135, 6.

⁹⁰ *Halálozások = Az Ujság*, 5(1907), 267, 12.

⁹¹ *Elnökünk bankettje = Corvina*, 37(1914), 16, 97.

⁹² *Halálozás = Az Ujság*, 22(1924), 173, 6.

⁹³ *RANSCHBURG Viktor, A hírlapok könyvhirdetése = Corvina*, 20(1897), 10, 54–56.

könyvkiadóknak természetesen megérte az ingyen (vagy rendkívül olcsó) hirdetési lehetőség és a nagy tételben végzett, egyszerűbb eladások. Ráadásul ezen az úton sokkal szélesebb potenciális vásárlórétegeket érhettek el, mint a társadalmi elitet kiszolgáló könyvesboltok. A szortiment szempontjából nézve azt állította, hogy számukra sem káros ez az értékesítési forma, mert hiszen – írta némi megrovó éllel – maguk a könyvkereskedők nem hirdetnek semmilyen formában (prospektusok, könyvjegyzékek, értesítések, ajánlások, első füzetek szétküldése, olcsó hirdetés a helyi lapokban), viszont a nagy fővárosi lapok által keltett hírverés eredményeképp a boltokban is plusz forgalom generálódik. Ezért a hírlapok hirdetéseivel „mint állandó terjesztési tényezővel meg kell és meg is lehet barátkozni”.

1900-ban egy még szélesebb merítésű tanulmánnyal jelentkezett *A magyar könyvkereskedelem helyzete és szerepe*⁹⁴ címmel, amely a „Csak Szorosan” egyesület felkérésére elvállalt januári felolvasásán alapult.⁹⁵ Ebben először felvázolta a francia és a német könyvkereskedelem felépítését és működésének jellemzőit, majd a magyar kiadói szférát és a könyvkereskedelem négy „fegyvernemét” (szortimenter, antikvárius, részletüzlet és kolportázs) elemezte. Fogalmazása szerint „az új éra” az 1880-as évek elején kezdődött, amely a modern antikváriátus és a részletüzlet tömeges elterjedését hozta. A hagyományos szortiment csak a nyolcvanas évek végén „ocsúdott fel”, és azóta sem tudott alkalmazkodni az új helyzethez. Ranschburg rendkívül újszerű megfogalmazásban, a „józsefvárosi mama és a lipótvárosi bakfis” szemszögéből mutat rá, hogy „a mi közönségünk nem olcsón, hanem *olcsóbban* akar vásárolni”, és ha a könyvkereskedő nem lép ki „merev előkelőségéből”, akkor le fog maradni az eladási versenyben.

Az előadásnak és a tanulmánynak akkora szakmai visszhangja volt, hogy a bécsi könyvkereskedelmi szaklap elkérte fordításban másodközlésre, és a tavasz folyamán két részletben közölte.⁹⁶ A magyar szakma természetesen rendkívül büszkén reagált: „nekünk magyaroknak is vannak olyan kartársaink, akik bármely nyugati kultúrnépnek díszére válnának”.⁹⁷ Az osztrák kolportőrök lapja pedig egészen szélsőségesen nyilvánította ki elismerését Ranschburg írásával kapcsolatban: „Magyarország, a barbárok földje, a zsidó-magyarok földje (...) legalább 100 évvel előttünk jár az irodalom terén.”⁹⁸

De milyen volt Ranschburg mint kiadóvezető? Viszonylag kevés adattal rendelkezünk arról, hogy kiket kedvelt, kiket utasított el, hogyan válogatott témák és szerzők tekintetében, mi volt a véleménye a kiadásra felkínált művekről. Az bizonyos, hogy egészen higgadt szakember volt, akit személyes szempontok

⁹⁴ RANSCHBURG Viktor, *A magyar könyvkereskedelem helyzete és szerepe* = *Corvina*, 23(1900), 2, 7–8; 23(1900), 3, 12–15; *Ua.*: *Magyar Kritika*, 1899–1900, 8, 106–108.

⁹⁵ *Corvina*, 22(1899), 31, 165.

⁹⁶ RANSCHBURG, Viktor, *Ueber die Lage und Rolle des ungarischen Buchhandels* = *Oesterreichische Buchhändler-Correspondenz* 1900, 11, 131–133; 1900, 14, 178–179.

⁹⁷ *Ranschburg Viktor – Bécsben* = *Corvina*, 23(1900), 4, 19.

⁹⁸ [Adolf] REITZER, *Genau wie in Oesterreich* = *Novitäten-Anzeiger für den Colportage-Buchhandel* 1900, 243, 1–2.

nem befolyásoltak döntéseiben. Ezt bizonyítja az a visszaemlékezés, amit Hajdú Menáchem Miklós osztott meg:

„Jól emlékszem, amikor vagy negyven éve [1913 táján] Kaczér Illés Khafrit-kéziratát olvasta Ranschburg Viktor, az Athenaeum igazgatója. (Ranschburg Salamon néhai győri főrabbi fia.) Az igazgató úrnak tetszett a regény. (...) Ezt mondta Ranschburg igazgató Kaczérnak:

– A regény szép munka, jó munka. De mi nem adhatjuk ezt ki. Hozzon kérem olyan regényt, amelyik nem zsidó tárgyú.”⁹⁹

Szakmai életében számos íróval és költővel került kapcsolatba. Gömöri Jenőtől tudjuk, hogy Krúdy Gyulát kifejezetten szerette és tisztelte, s megtiszteltetésnek érezte, ha személyesen beszélgethetett vele, ahányszor az bement az Athenaeumhoz. Ezzel szemben „teljesen megmagyarázhatatlan ellenszenvvel viseltetett Juhász Gyula iránt”, és a költőkkel szemben „általában gyanakvást (...) szegezett szembe”. Ez alól „talán az egyetlen kivétel Kosztolányi volt, *A szegény kisgyermek panaszai* páratlan és meglepő sikerének” köszönhetően.¹⁰⁰ Ady Endre pedig végképp vörös posztó lehetett a szemében: sem ő, sem az Athenaeum lektorai „nem becsülték semmire”, „nem vártak semmit könyveitől”.¹⁰¹ Akkor sem voltak hajlandók kiadni, amikor az első világháború elején Hatvany Lajos 5000 koronát ajánlott tíz magyar író könyvének honorálására. „Ady, Bródy, Szép Ernő, Karinthy, Ambrus, Szomory, Babits, Kosztolányi, Lengyel, Ignóus neveit emlegettem. Az igazgató úr csak Adyt kifogásolta. Elég baj, hogy a Nyugat tönkje után kénytelenek fizetni Adyt, a kötet kiadására nem hajlandók.”¹⁰²

Szakmai és társadalmi sikerei mellett Ranschburg Viktor szép családi életet is épített. Alighanem németországi tartózkodása alatt ismerhette meg Woititz Jeanette (Jenny) kisasszonyt, akit – immár mint a Révai Leó cég frissen kinevezett „prokuristája” – Majna-Frankfurtban jegyzett el 1888 elején,¹⁰³ és még ugyanazon év június 1-én el is vette Hessenben.¹⁰⁴ Két évvel később, 1890-ben született meg első gyermekük, Béla, majd őt 1891-ben követte Pál és 1895-ben Mária. A család bejelentett lakcímei a főváros szívében voltak, a József körút 47-ben,¹⁰⁵ az Erzsébet körút 9–11.

⁹⁹ HAJDÚ Menáchem Miklós, *Ne félj, szolgálom Jákob... Szélgjegyzetek Kaczér Illés regényciklusának olvasása közben* = *Új Kelet*, 36(1953), 1497, 7.

¹⁰⁰ GÖMÖRI Jenő Tamás, *A lomnici csúcs és a kard helyett tollat forgató középkori lovag = Krúdy világa*, szerk. Tóbiás Áron, Bp., Osiris, 2003, 131–132.

¹⁰¹ HATVANY Lajos, *Ady*, Bp., Szépirodalmi, 1959, 339–340.

¹⁰² HATVANY Lajos, *Ady a kortársak közt*, Bp., Genius, 1928, 64.

¹⁰³ *Corvina*, 11(1888), 4, 16.

¹⁰⁴ Standesamt Frankfurt I, 662. sz. anyakönyvi kivonat, 634. oldal.

¹⁰⁵ *Az iparművészet 1896-ban, Millénniumi emlékkönyv*, szerk. Ráth György, Bp., Magyar Iparművészeti Társulat, 1897, 421; *Magyar Iparművészet*, 2(1899), 6, XXVI.

alatt¹⁰⁶ és a Teréz körút 12-ben.¹⁰⁷ Életmódjukhoz hozzátartozott a korban oly divatos fürdőlátogatás is. Tudjuk például, hogy 1893. augusztus 24-től szeptember 18-ig Ranschburg Viktor Rohitsch Sauerbrunn (ma Rogaška Slatina, Szlovénia) gyógyvizes fürdőjében tartózkodott, amely a monarchia egyik legjelentősebb üdülőhelye volt akkoriban.¹⁰⁸ Felesége 1904 júniusában járt a szintén messze földön híres Karlsbadban (Karlovy Vary, Csehország), ahol az Aesculap szálló vendége volt.¹⁰⁹ Nyaralásairól nem sok adat maradt fenn, de tudjuk, hogy 1900 előtt egyszer Nizzában töltött pár napot,¹¹⁰ 1922 májusában Olaszországban pihent,¹¹¹ 1927-ben pedig a tiroli hegyekben üdült.¹¹²

Kiegyensúlyozott anyagi helyzetüket egyrészt az Athenaeumtól kapott ügyvezető igazgatói fizetés biztosította, másrészt Ranschburg egyéb funkcióiból adódó bevételei. Igazgatói fizetésének összegét nem ismerjük, ám azt tudjuk, hogy elődje, Vérei József bérét 1880-ban emelték fel 6000 forintról 9000 forintra, „ami abban az időben roppant nagy összeg volt”.¹¹³ Ezen kívül az Athenaeum terjeszkedése során számos vállalatot vásárolt fel vagy szerzett bennük részvénytöbbséget. Ezeknek az igazgatóságába természetesen beültette saját embereit is – így lett Ranschburg igazgatósági tag az Aufrecht és Goldschmied Könyvterjesztő Vállalatnál 1904-ben,¹¹⁴ a Magyar Könyvterjesztő Vállalat Rt.-nél 1907-ben,¹¹⁵ a Grafikai Intézet és Számlakönyvek Gyára Rt.-nél (egykori Czettel és Deutsch) 1912-ben,¹¹⁶ a Nyugat

¹⁰⁶ *A budapesti és a környékbeli távbeszélő-hálózatok előfizetőinek és nyilvános állomásainak betűrendes névsora*, Bp., 1913; *Ua.* 1914, 372; *Ua.* 1917, 371; *Távbeszélő-hálózatok betűrendes névsora*, Bp., 1920, 437.

¹⁰⁷ *Budapesti és Budapest környéki távbeszélő szaknévsor*, Bp., 1925, 162; *Budapest és környékének távbeszélő betűrendes- és szaknévsora*, Bp., 1929, 321; *A Magyar Bibliophil Társaság évkönyve II. köt., 1929–1930*, Bp., 1931, 23.

¹⁰⁸ *Grazer Tagblatt*, 1893, 263, 11.

¹⁰⁹ *Curliste Karlsbad*, 1907, 221.

¹¹⁰ RANSCHBURG Viktor, *A magyar könyvkereskedelem helyzete és szerepe* = *Corvina*, 23(1900), 2, 8.

¹¹¹ RANSCHBURG Viktor, *A firenzei nemzetközi könyvvásár* = *Corvina*, 45(1922), 24, 111.

¹¹² RANSCHBURG Viktor, *A lipcsei nemzetközi könyvművészeti kiállítás* = *Magyar Grafika*, 8(1927), 8, 359.

¹¹³ SZABÓ 1918, i. m. 16.

¹¹⁴ *Új könyvkereskedési részvénytársaság* = *Magyar Nyomdászat*, 19(1904), 12, 198. A cég felvásárlásának körülményeiről ld. SIMON Melinda, *Az Aufrecht és Goldschmied könyvterjesztő vállalkozás története és jelvényhasználata* = *Magyar Könyvszemle*, 129(2013), 2, 219–231.

¹¹⁵ *Magyar Compass*, 35(1907), 950; *Pénzügyi Compass*, 1908–1909, 350; *Ua.* 1909–1910, 335; *Ua.* 1910–1911, 355; *Ua.* 1912–1913, 415; *Magyar Pénzügyi Compass*, 1913–1914, 429; *Ua.* 1914–1915, 410; *Ua.* 1915, 392; *Ua.* 1916–1917, 428; *Ua.* 1917–1918, 455; *Nagy Magyar Compass*, 46–47(1918), 779. 1920-ban törlik a cégjegyzési jogosultságát, ld. *Központi Értesítő*, 45(1920), 52, 747.

¹¹⁶ *Pénzügyi Compass*, 1912–1913, 411; *Magyar Pénzügyi Compass*, 1913–1914, 424; *Ua.* 1914–1915, 405; *Ua.* 1915, 387; *Magyarország tisztí cím- és névtára*, 1916, 739; *Ua.* 1917, 744; *Nagy Magyar Compass*, 46–47(1918), 773. 1924-ben törlik a cégjegyzési jogosultságát, ld. *Központi Értesítő*, 49(1924), 50, 1617.

Irodalmi és Nyomdai Rt.-nél 1911-ben¹¹⁷ és a Rigler József Ede Papírneműgyár Rt.-nél 1913-ban.¹¹⁸

Arra azonban mindig odafigyelt, hogy anyagi javaiból másoknak is juttasson. Több alkalommal adakozott 50 koronás összegeket hajdani iskolája diáksegélyező alapjának,¹¹⁹ 50–100 koronás pályadíjakat ajánlott fel a könyvkereskedő-segéddek által írandó dolgozatokra,¹²⁰ és hitsorsosainak is rendszeresen juttatott adományokat.¹²¹ Odafigyelt a könyves szakmabeliek gondjaira is: amikor Robicsek Zsigmond (aki nem is volt a Magyar Könyvkereskedők Egyletének tagja) 1907-ben „teljesen vagyontalanul” meghalt, özvegye mellett hét árva hagyott hátra. A helyzet enyhítésére Ranschburg kezdeményezésére az özvegynek az egyesület segélyalapjából 25 korona havi segélyt szavaztak meg egy évre, s ezen kívül az egyik árva Robicsek-leányt, aki éppen elvégezte a kereskedelmi iskolát, azonnal alkalmazta az Athenaeumnál.¹²²

Szociális érzékenységről tanúskodik az az eset is, amikor az Athenaeum Rt. Kerepesi (ma Rákóczi) út 54. szám alatti új székháza előtt képeslapokat áruló nyomorék ügyében lépett fel. A Kronisch nevű embert a rendőrség azzal fenyegette meg, hogy koldulásért el fogják toloncolni, mire a könyvkiadó vállalat személyzete, élükön a nagy tekintélyű Ranschburggal beadványt intézett a főkapitánysághoz. Ebben igazolták, hogy a szerencsétlen sosem koldult, ráadásul megszokott helyén, az épület kirakattmélyedésének lépcsőfokán árulta képeslapjait, tehát a járdát sem foglalta el, s így ezért sem volt büntethető.¹²³ Íme, egy értékes pillanatkép a századfordulóról, amiről a szakirodalom nem beszél: egy szegénysorsú ember, aki az Athenaeum fényes székházának évekig szerves része volt, és akit a vállalatnál dolgozók sajátjukként védelmeztek.

Az első világháború kitörése után jóval tágabb tere nyílt a jótékonykodásnak, s ebből Ranschburg Viktor sem vonta ki magát. 1914-ben 100 koronát adott a

¹¹⁷ *Központi Értesítő*, 36(1911), 88, 2629; *Magyar Compass*, 39(1911), 690; *Ua.* 1912, 655; *Magyar Pénzügyi Compass*, 1913–1914, 431; *Ua.* 1914–1915, 413; *Ua.* 1915, 394; *Bp.i czim- és lakásjegyzék*, 1914, 647; *Ua.* 1916, 659.

¹¹⁸ *Magyar Compass*, 41(1913), 642; *Magyar Pénzügyi Compass*, 1914–1915, 426; *Ua.* 1915, 407; *Ua.* 1916–1917, 444; *Ua.* 1917–1918, 472; *Nagy Magyar Compass*, 46–47(1918), 814.

¹¹⁹ *Értesítő a pannonthalmi Szent-Benedek-rend győri főgimnáziumáról az 1901/2. iskolai évben*, Győr, 1902, 90; *Értesítő a pannonthalmi Szent-Benedek-rend győri Czuczor Gergely katolikus gimnáziumáról az 1926/27. iskolai év végén*, Győr, 1927, 43.

¹²⁰ *A «Csak Szorosan» közgyűlése = Corvina*, 28(1905), 3, 18; *Vita-estélyek = Corvina*, 32(1909), 30, 214.

¹²¹ 20 korona az Écz-Chájim segélyözeget javára (*A budapesti országos rabbiképző-intézet értesítője az 1913–1914. tanévről*, Bp., 1913, 46.); 10 korona a Dohány utcai zsinagóga számára (*A budapesti Országos Rabbiképző Intézet értesítője az 1906–1907. iskolaévről*, Bp., 1907, 23.); 30 korona a rabbiképző menzájának (*A budapesti Országos Rabbiképző Intézet értesítője az 1917–1918. tanévről*, Bp., 1918, 29.)

¹²² *Corvina*, 30(1907), 28, 154.

¹²³ *Szegény embert az ág is húzza = Pesti Napló*, 52(1901), 228, 9.

magyar katonák javára,¹²⁴ 100 koronát a Vöröskeresztnek, 100 koronát a harcban elesettek családtagjainak és 50 koronát juttatott az Ingyen Tej-Egyesületnek.¹²⁵ Az „Aranyat – vasért” akcióban ő is adakozott¹²⁶ és 100 koronát tett le a háborúból visszatérő egyetemi hallgatók javára az egyetem rektori hivatalában.¹²⁷ Erejéhez mérten támogatta a háborús erőfeszítést is: 1914-ben és 1915-ben is 6000–6000 korona hadikölcsönt jegyzett.¹²⁸

Szociális érzékenységének különleges területe a szabadkőműves mozgalomban való részvétele. 1900 tavaszán avatták fel¹²⁹ és minden bizonnyal rendszeresen részt is vett a Reform páholy hétfőnként este 8-kor megtartott ülésein.¹³⁰ Lelkesedését tökéletesen át lehet érezni a *Kelet* című lapban közölt hosszú tanulmányából, amelyet korábban a páholyban olvasott fel, s amelyben széles ívű terveket vázolt fel a szabadkőműves jótékonyosság szervezettebbé tételére. Kezdeként külföldi példákat mutatott be a vonatkozó irodalomból, majd felvázolta egy *Jótékonyági Kalauz* vagy *Almanach* eszméjét, amely nemcsak a szabadkőművesek által fenntartott, hanem az összes budapesti emberbaráti és jótékonyági intézményt tartalmazná. Ez szakterületenként (nők, munkások, gyermekek, idősek) tartalmazná a segélyező szervezeteket, a kórházakat és az oktatási intézményeket. Felmérve azt, ami van, lehet megláttni azt, ami nincs – s csak így lehet azt pótolni. Ezt a vezérkönyvet használhatnák azok a szűkölködők, akik nem tudják, hova fordulhatnak támogatásért, de azok az emberbarátok is, akik célt keresnek jószándékú adományaiknak (beleértve a végrendelkezőket is). De nem csupán gondolatmenetében ismerhető fel a gyakorlatias üzletember, hanem abban is, ahogy a könyvecske kinyomtatását és terjesztését is megtervezte. Ez utóbbiban a Singer és Wolfner céget ajánlja, „melynek mindkét tagja testvér”, s így az ügy biztos kezekben lenne.

Nem tudunk róla, hogy az almanach megvalósult volna, de Ranschburg Viktor szabadkőművesi pályája ettől függetlenül szépen ívelt felfelé. Ő lett az 1909-ben megalakult *Március* páholy főmestere,¹³¹ s ilyen minőségében ő vizsgálta a jelentkezőket, illetve ő vette föl – ünnepélyes beszéd keretében – az új tagokat.¹³² 1913-ban három évre a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy szövetségtanácsosává is választották,¹³³ s a Tanácsköztársaság utáni teljes vezérkar-átszervezéskor is méltónak tartották erre a szerepre.¹³⁴

¹²⁴ *A véderőért, Adakozzunk!* = *Az Ujság*, 12(1914), 221, 9.

¹²⁵ *Adomány* = *Az Ujság*, 12(1914), 221, 12.

¹²⁶ *Gyors segély – Augusztá-alap, Aranyat – vasért!* = *Az Ujság*, 12(1914), 245, 36.

¹²⁷ *Budapesti Hirlap*, 37(1915), 322, 13.

¹²⁸ *Az Ujság*, 12(1914), 294, 11; *Budapesti Hirlap*, 35(1915), 141, 11.

¹²⁹ RANSCHBURG VIKTOR, *Jótékonyági almanach* = *Kelet*, 12(1900), 6, 188. (Itt „két hóval ezelőtt történt felavatásom”-ról beszél.)

¹³⁰ *Munkanaptár* = *Kelet*, 12(1900), 6, 185.

¹³¹ *Magyar Kultúra, Társadalmi és tudományos szemle*, 9(1922), 654.

¹³² *Március* = *Kelet*, 27(1915), 9, 17.

¹³³ *A szövetségtanácsból* = *Kelet*, 25(1913), 4, 107–108.

¹³⁴ *A szabadkőműves vezérkar, A páholyok névsora* = *Nemzeti Ujság*, 2(1920), 141, 1.

Vezetői képességei között több forrás is kiemeli azt a tehetségét, hogy ellentétes véleményeket kiegyenlítsen, konfliktusokat elsimítsa. Ez a „konceliáns”¹³⁵ tulajdonsága volt az, amiért a főnöki kar őt küldte tárgyalni a könyvkereskedő-segédék 1906 karácsonyának első napján tartott, igencsak lázongó hangulatú országos kongresszusára. A „régí kedves patriarchális viszony” megszűnésére és a megélhetési nehézségekre panaszkodó segédék – kis létszámuknál fogva – önmagukban nem képviseltek számottevő gazdasági erőt. Ám ha szakszervezetet alapítanak (mint ahogy fenyegetőztek), akkor veszélyessé válhattak volna, hiszen a többi kereskedelmi alkalmazottak érdekvédelmi szervezeteivel szövetkezve például hatékony sztrájkot kezdeményezhettek volna. Ezért kellett a Kossier Lajos agitáló beszéde utáni vitában Ranschburg Viktor is felszólaljon. Békés hangnemben ecsetelte, hogy „a szocializmus tanaival jórészt egyetért”, de az egyéniség elnyomását tartja a legnagyobb hibájának, amely kizárja az érdem szerinti előbbre jutást.¹³⁶ Ezért kérte az alkalmazottak kongresszusát, hogy „ne vesse magát a szocializmus karjai közé”, mert ez csak az ellentétek kiélesedéséhez fog vezetni.¹³⁷ A segédék levették ugyan a kérdést a napirendről, de a helyzet csak lassan normalizálódott, hiszen 1907 októberében a Magyar Könyvkereskedők Egylete háromtagú bizottságot kellett kiküldjön, amely tárgyaljon a segédékkel fennálló vitás kérdésekben. A bizottságnak Gabos Soma és Löwenstein Arnold mellett természetesen Ranschburg volt a harmadik tagja.¹³⁸ Az utódok úgy emlékeztek meg a folyamatról, hogy „a mozgalmat (...) Ranschburg Viktor, mint ügyes diplomata, leszerelte”.¹³⁹

Diplomáciai képességeit remekül kamatoztatta külföldi kapcsolatszerelésében, nemzetközi szakmai szerepvállalásában is. Amikor 1900-ban a Magyar Könyvkereskedők Egylete főtítkárává választották és 1901-ben az Athenaeum cégvezetője lett, e két funkciójában nemzetközi porondon is rendkívül aktívvá vált. Ő (is) képviselte a magyar szakmát a könyvkiadók nemzetközi kongresszusán Lipcsében 1901-ben,¹⁴⁰ ahol először vetették fel hivatalos napirendi pontként Ausztria–Magyarország esetleges csatlakozását a berni szerzői jogi egyezményhez. A kérdéshez hozzászóló Ranschburg „bejelentette, hogy a budapesti szakkörök élénken foglalkoznak a kérdéssel”, amelynek „kedvező elintézésére máris megvan a kellő jóindulat”.¹⁴¹

Lehet, hogy ezzel a megfogalmazással kissé többet állított a valóságnál, hiszen ekkoriban még a Magyar Könyvkereskedők Egyletén belül sem értett mindenki

¹³⁵ *Egy magyar könyvkiadó, Ranschburg Viktor = Corvina, 40(1917), 32, 142.*

¹³⁶ *A könyvkereskedő-segédék országos kongresszusa = Corvina, 29(1906), 36, 197.*

¹³⁷ *Corvina, 30(1907), 1, 2.*

¹³⁸ *Corvina, 30(1907), 28, 156.*

¹³⁹ Révay József, *A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének ötven éve 1878–1928, Fél század a magyar könyv szolgálatában*, Bp., MKKE, 1929, 33.

¹⁴⁰ Rajta kívül részt vett még a magyar újságkiadók országos szövetsége képviselőjében Zilahy Simon, továbbá Révai Ödön, a Révai Testvérek egyik igazgatója és Horváth Géza, a Könyves Kálmán Rt. igazgatója. Ld. *A könyvkiadók kongresszusa = Corvina, 24(1901), 17, 90.*

¹⁴¹ *A könyvkiadók kongresszusa = Corvina, 24(1901), 162, 5.*

egyedül a csatlakozás gondolatával. Ám hazatérve Ranschburg teljes hévvel harcba szállt a „kellő jóindulat” elnyeréséért. Elsőként, az általános tájékozatlanság felszámolására, franciáról magyarra fordította a berni konvenció teljes szövegét és közölte a *Corvinában*.¹⁴² Ezután könyv formájában is publikálta az egyezményt,¹⁴³ ezúttal egy részletes elemző tanulmány kíséretében, amelyben lándzsát tört annak elfogadása mellett. Részletes számításokkal, szakszerűen érvelt, a csatlakozás előnyeit, illetve a Magyarországra háruló költségek szerinte jelentéktelen mértékét kidomborítva. Véleménye szerint „kétségtelen, hogy a berni egyezmény hatása (...) a mennyiség rovására és a minőség javára fog érvényesülni”, illetve egyedül ez lesz alkalmas arra, hogy „az irodalmi kalózkodás vádját (...) végleg elhárítsuk magunktól”.¹⁴⁴ A kötetet számos lap ismertette, túlnyomó többségében pozitívan értékelve a tanulmány célját és tartalmát¹⁴⁵ – kivéve Kiss József lapját, amely szerint „nekünk nincs szükségünk a berni egyezményre. Jól vagyunk úgy, ahogy vagyunk.”¹⁴⁶ A *Hétben* megjelent cikk írója szerint „az egyezmény elfogadása által több pénz menne ki az országból külföldi művekért” és „kevesebb szellemi termék jönne be”, s a magyar írók pedig „kevés helyett semmit sem kapnak”. A másik kritikus véleményt a *Magyar Szó* fogalmazta meg, mely szerint „vígán fordítunk és ollózunk majd tovább”, csak még fizetünk is érte. „Viszont a mi munkáinkat nem fordítja majd senki, s így nem is fizetértük.”¹⁴⁷ A könyvet külföldön is ismertette a szerzői jogok védelmére alakult nemzetközi bizottság havi lapja,¹⁴⁸ természetesen pozitív kicsengéssel – és utalt Carl Junker hasonló témájú, egy évvel korábban megjelent írására, amely ugyanezt a kérdést népszerűsítette

¹⁴² A berni konvenció, *Egyezmény az irodalom és művészet alkotásainak védelmére alakítandó nemzetközi szövetség tárgyában* = *Corvina*, 24(1901), 21, 113–114; 24(1901), 22, 118–120.

¹⁴³ RANSCHBURG Viktor, *A szerzői jog nemzetközi védelmére alkotott berni egyezmény vonatkozással Magyarországra*, Bp., Eggenberger-féle könyvkereskedés (Hoffmann Alfréd), 1901.

¹⁴⁴ RANSCHBURG 1901, i. m. 29, 37.

¹⁴⁵ e. l., Ranschburg Viktor: *A szerzői jog nemzetközi védelmére alkotott berni egyezmény vonatkozással Magyarországra* = *Magyar Könyvszemle*, ú. f. 9(1901), 1–4, 325–327; -a, *A szerzői jog nemzetközi védelmére alkotott berni egyezmény, vonatkozással Magyarországra* = *Corvina*, 24(1901), 21, 114–115; *Irodalom* = *A Jog*, 20(1901), 29, 220; *Irodalom* = *Ügyvédek Lapja*, 18(1901), 29, 4; *A szerzői jog nemzetközi védelme* = *Magyarország*, 8(1901), 166, 12; *A szerzői jog nemzetközi védelme* = *Magyar Ipar*, 22(1901), 29, 803; *A szerzői jog* = *Budapesti Hirlap*, 21(1901), 190, 8; *A szerzői jog nemzetközi védelme* = *Pesti Napló*, 52(1901), 199, 5; *A szerzői jog nemzetközi védelme* = *Hazánk*, 8(1901), 164, 8; *A szerzői jog nemzetközi védelmére alkotott berni egyezmény vonatkozással Magyarországra* = *Magyar Szemle*, 12(1901), 34, 408; *A szerzői jog nemzetközi védelme* = *Magyar Nemzet*, 20(1901), 176, 6.

¹⁴⁶ *Szellemi tulajdon* (Ranschburg Viktor könyve a berni egyezményről) = *A Hét*, 12(1901), 30, 479–480.

¹⁴⁷ *A szerzői jog* = *Magyar Szó*, 2(1901), 164, 9.

¹⁴⁸ *A szerzői jog nemzetközi védelmére alkotott berni egyezmény, vonatkozással Magyarországra, par Victor Ranschburg* = *Le Droit d’Auteur*, 1901, 8, 96.

Ausztriában.¹⁴⁹ A könyv sajtóvisszhangját mégis elégtelennek ítélte a *Corvina* névtelen cikkírója (feltételezhetően Ranschburg Nándor), felróva az általános „lanyhaságot”, és sürgetve a magyar szellemi élet presztízsének emelését.¹⁵⁰ A cikket fordításban közölte a bécsi testvérnap is.¹⁵¹

Ranschburg Viktor azonban nem csüggedt és folytatta a meggyőző munkát. 1906-ban újabb cikket közölt a frissen megindított *Iparjogi Szemlében*, amelyben kiemelte, hogy Ausztria kezdeményező szerepére (a szláv kisebbségek ellenállása miatt) nem számíthatunk, magunknak kell lépnünk.¹⁵² (A tanulmányt kivonatos formában közreadta a *Corvina* is.)¹⁵³ S a fáradhatatlan főtítkár a nemzetközi kapcsolatépítést is folytatta.

A soron következő, 1906-os milánói kongresszus elkészületei során ő volt az, aki jelezte a szervezőknek, hogy Magyarország önálló képvisellel kíván részt venni (nem Ausztria részeként).¹⁵⁴ A kiadói kongresszus magyar megbízottjaként¹⁵⁵ ő közvetített a nemzetközi iroda és a magyar egyesület között a be nem fizetett évi kötelezettség ügyében,¹⁵⁶ illetve lefordította és közzétette a berni iroda javaslatait a nemzeti könyvkereskedők és kiadók irányába.¹⁵⁷ Hozzá fordult az *Il Risorgimento Grafico* című olasz nyomdászati lap, amely magyar szakkönyveket kért ismertetésre.¹⁵⁸ Több magyar résztvevővel együtt Ranschburg is jelen volt a Milánóban, 1906 nyarán rendezett kiadói kongresszuson (sőt, francia nyelven hozzá is szólt a megbeszélésekhez).¹⁵⁹ Részt vett az újságkiadók, ezzel párhuzamosan szervezett, 5. nemzetközi kongresszusán is.¹⁶⁰ De nem csupán ezeken a nagy rendezvényeken képviselte hazánkat, hanem a háttérben folyó intézményi tevékenységben is részt vett, számos alkalommal utazva külföldre emiatt.¹⁶¹ Az 1908 tavaszán Madridban rendezett kongresszuson már két szakosztályi előadást tartott „A posta és a kiadói

¹⁴⁹ JUNKER, Carl, *Die Berner Convention zum Schutze der Werke der Literatur und Kunst und Oesterreich-Ungarn*, Wien, Alfred Hölder, 1900.

¹⁵⁰ R., *A berni egyezmény a magyar sajtóban* = *Corvina*, 24(1901), 26, 144–145.

¹⁵¹ R., *Die Berner Convezion in der ungarischen Presse* = *Oesterreichische Buchhändler-Correspondenz*, 1901, 41, 580.

¹⁵² RANSCHBURG VIKTOR, *A berni szerzői jogi egyezmény magyar szempontból* = *Iparjogi Szemle*, 1(1906), 1, 3–7.

¹⁵³ RANSCHBURG VIKTOR, *A berni szerzői jogi egyezmény magyar szempontból* = *Corvina*, 29(1906), 4, 19–21.

¹⁵⁴ *Corvina*, 28(1905), 33, 209.

¹⁵⁵ *Corvina*, 29(1906), 15, 74–75.

¹⁵⁶ *Corvina*, 29(1906), 2, 9.

¹⁵⁷ *Kívánságok és tanácsok* = *Corvina*, 28(1905), 35, 224–225.

¹⁵⁸ RANSCHBURG VIKTOR, *A modern könyv (Il libro moderno)* = *Corvina*, 32(1909), 4, 32.

¹⁵⁹ Rajta kívül ott volt még Zilahi Simon, a Magyar Újságkiadók Országos Szövetsége elnöke, Horváth Géza, a Könyves Kálmán Rt. igazgatója és Wilhelm Krafft nagyszebeni könyvkiadó.

¹⁶⁰ *Újságkiadók nemzetközi kongresszusa* = *Budapesti Hírlap*, 26(1906), 156, 7.

¹⁶¹ 1907 májusában például a nemzetközi kiadói kongresszus állandó bizottságának ülésére utazott Bernbe, ld. *Corvina*, 30(1907), 17, 91.

érdekek”, illetve „Könyvkereskedői alkalmazottak külföldi elhelyezésének nemzetközi szabályozása” címmel.¹⁶²

Végül az 1910-es, amszterdami tanácskozáson óriási jelentőségű lépést tett: a magyar egyesület felhatalmazásából hivatalosan meghívta a könyvkiadók nemzetközi kongresszusát, hogy legközelebbi ülésüket Budapesten tartsák.¹⁶³ Ilyen jelentőségű rendezvényre még sose került sor a magyar fővárosban előtte, s ennek megfelelően alapos előkészületekre és szervező munkára volt szükség. 1911 nyarán megalakították a kongresszus előkészítő bizottságát,¹⁶⁴ amely ezután rendszeresen ülésezett az Athenaeum tanácstermében és intézte az ezzel kapcsolatos feladatokat. Az 1913-ban megtartott rendezvény óriási jelentőséggel bírt a magyar könyves szakma számára, hiszen Európa és az Egyesült Államok legjelentősebb, legnagyobb kiadói vállalatainak vezetői, a kor „könyvfejedelmek” jöttek el és figyeltek oda Magyarországra.¹⁶⁵ Ranschburg Viktor egyéniségét, szakmai és emberi kaliberét talán pont az mutatja legjobban, amilyen nyugalommal és otthonossággal látta vendégül olyan, kiadói körökben mitikus nevek hordozóit, mint Louis Hachette, Jules Hetzel, Franz Ullstein, Ernst Reclam vagy Albert Brockhaus.

A kongresszus előkészítésével párhuzamosan Ranschburg két nagy jelentőségű kiadvány magyar részének munkálatait is magára vállalta. Az egyik az 1908-as madridi konferencia által elhatározott nemzetközi könyvkereskedelmi évkönyv,¹⁶⁶ amelynek adatfelvételét,¹⁶⁷ szerkesztését,¹⁶⁸ a megrendeléseket¹⁶⁹ és a kész példányok átadását¹⁷⁰ is ő intézte. A másik egy többnyelvű kiadói szótár, amelynek ötletét már 1907-ben felvetették egy berni tanácskozáson, s amelybe Ranschburg azonnal javasolta egy magyar rész integrálását is.¹⁷¹ Először a Paul Delalain által elkészített francia alapszótár készült el,¹⁷² s ez alapján kezdték el összeállítani az angol, német, francia, olasz, spanyol és holland nyelvű részeket. Ismét Ranschburg külföldi tekintélyére vall, hogy a hat világnyelv mellett sikerült kiharcolnia egy

¹⁶² Rbg [RANSCHBURG Viktor], *Nemzetközi kiadói kongresszus* = *Corvina*, 30(1907), 30, 178.

¹⁶³ *Könyvkiadók nemzetközi kongresszusa* = *Corvina*, 33(1910), 25, 154.

¹⁶⁴ *A budapesti nemzetközi kiadói kongresszus előkészítő bizottságának alakulása* = *Corvina*, 34(1911), 18, 110.

¹⁶⁵ POLGÁR Géza, *Könyvfejedelmek Budapesten (A világ kiadóinak nemzetközi kongresszusa)* = *Vasárnapi Ujság*, 60(1913), 22, 433.

¹⁶⁶ *Répertoire international de la librairie* = *Internationales buchhändler-adressbuch* = *International directory of the book trade*, Bern, Congrès international des éditeurs, 1912.

¹⁶⁷ *Nemzetközi könyvkereskedelmi évkönyv* = *Corvina*, 32(1909), 5, 40.

¹⁶⁸ RANSCHBURG Viktor, *Nemzetközi könyvkereskedői évkönyv* = *Corvina*, 32(1909), 4, 32.

¹⁶⁹ *Nemzetközi könyvkereskedelmi címtár* = *Corvina*, 35(1912), 11, 76.

¹⁷⁰ *Nemzetközi könyvkereskedelmi címtár* = *Corvina*, 35(1912), 32, 221; *Ua.* = *Corvina*, 35(1912), 33, 231.

¹⁷¹ *Corvina*, 30(1907), 17, 91.

¹⁷² LEMAITRE, Henri, *Congrès international des éditeurs. Vocabulaire technique de l'éditeur, élaboré et publié par le Cercle de la librairie de Paris* = *Bibliothèque de l'École des chartes*, 1911, 72, 666–667.

magyar nyelvű részt a kötetben.¹⁷³ Az ezzel kapcsolatos költségeket (400 koronát) a Magyar Könyvkereskedők Egylete állta,¹⁷⁴ s a gyakorlati munkával megbízott Mautner Manó a munkát színvonalasan végezte el.¹⁷⁵ A 3529 kifejezést¹⁷⁶ tartalmazó impozáns kötetet „Bernben szerkesztették, Londonban nyomták, előszóval Párizsban látták el s Amszterdamban és Madridban történt előzetes bemutatás után végre a budapesti kongresszus alkalmából jelent meg.”¹⁷⁷

Az 1913-as magyarországi kongresszus legnagyobb horderejű bejelentését Töry Gusztáv államtitkár tette Balogh Jenő igazságügyminiszter nevében, miszerint már készen áll, és hamarosan benyújtják a parlamentnek a berni szerzői jogi egyezményhez való magyar csatlakozásról szóló törvényjavaslatot. A szándéknyilatkozatot zajos tetszésnyilvánítás és általános lelkesedés követte (nem a részvevőkön múlt, hogy a gyakorlati megvalósítás csak 1922-ben történhetett meg).¹⁷⁸ A megbeszélések több napig zajlottak, s a zárónapon a nemzetközi kiadói kongresszus állandó bizottsága Ranschburg Viktort választotta elnökévé.¹⁷⁹ A mintegy 300 résztvevő szép élményekkel, elégedetten távozott Budapestről, s Ranschburg 1914-ben már Párizsban elnökölte a kiadói kongresszus végrehajtó bizottságának ülését.¹⁸⁰ Itt arról határoztak, hogy a legközelebbi ülést Lipcsében tartják a Bugra alkalmával, ez azonban az első világháború kitörése miatt már nem valósulhatott meg. (Ő ettől függetlenül ott volt 1914-ben a lipcsei kiállítás megnyitóján.)¹⁸¹

Ekkor Ranschburg Viktor szakmai pályája csúcsán volt: nemzetközi viszonylatban közismert és tisztelt személyiség, egy sikeres vállalat jómódú vezetője és boldog családapa. Ennek a következő néhány év több tekintetben véget vetett. 1914. szeptember 1-én, Bécsben meghalt Henrik bátyja, a neves antikvárius.¹⁸² Béla fia, aki időközben elvégezte az orvosi egyetemet, segédorvosként a 60. közös gyalogezredben, majd a magyar királyi 12. honvéd gyalogezrednél teljesített szolgálatot Lengyelországban. 1915 januárjában átlőtték a karját, de felépülése után újra a frontra küldték. Gyógyulása azonban nem lehetett teljes, mert augusztusban Lublinban sebfertőzést kapott, és a rzeszówi tartalékkórházba került. Lábadózása alatt kitüntették a Signum laudisszal, ám röviddel ezután elkapta a tífuszt,

¹⁷³ *Corvina*, 34(1911), 10, 55–56.

¹⁷⁴ *Corvina*, 35(1912), 13, 89.

¹⁷⁵ *Kiadói szakszótár (Vocabulaire technique de l'éditeur en sept langues)* = *Corvina*, 36(1913), 19, 110.

¹⁷⁶ *Újabb könyvtárosi szakirodalom = Könyvtári Szemle*, 1913, 4, 31.

¹⁷⁷ *Hétnyelvű kiadói szakszótár. Vocabulaire technique de l'éditeur en sept langues* = *Corvina*, 53(1930), 5, 21–22.

¹⁷⁸ 1922. évi XIII. törvénycikk Magyarország belépéséről az irodalmi és művészeti művek védelmére alakult berni nemzetközi Unióba.

¹⁷⁹ *A könyvkiadók kongresszusa, A záróülés* = *Pesti Napló*, 64(1913), 133, 13–14.

¹⁸⁰ *Corvina*, 37(1914), 3, 17.

¹⁸¹ RANSCHBURG Viktor, *A lipcsei nemzetközi könyvművészeti kiállítás* = *Magyar Grafika*, 8(1927), 8, 358–360.

¹⁸² *Corvina*, 37(1914), 25, 145.

és október 21-én meghalt.¹⁸³ A 25 éves fiatalembert ideiglenesen elhantolták, a család közzétette a gyászjelentést a fővárosi lapokban¹⁸⁴ és intézkedtek a holttest hazahozataláról. 1916. január 10-én temették el katonai tiszteletadás mellett a rákoskeresztúri temetőben, a szertartást nagybátyja, Fischer Gyula rabbi vezette.¹⁸⁵ A családot az is megviselte, hogy második fiuk, Pál, aki szintén a frontra került hadapródként, mindeközben orosz fogságban volt (ebből azonban később kiszabadult). Ugyanazon év március 25-én hunyt el Ranschburg Viktor édesanyja 80 éves korában,¹⁸⁶ és két nappal később temették el szintén a rákoskeresztúri izraelita temetőben.¹⁸⁷

A világháború a külföldi szakmai szálak ápolását is lehetetlenné tette. Ez különösen érzékenyen érinthette Ranschburgot, aki 1915 tavaszán a *Börsenblatt*-ban közzétett cikkében nem a nemzetközi üzleti kapcsolatokból eredő anyagi előnyök elvesztését, hanem az „általános emberbaráti közeledés” hiányát panaszolta fel. „A háború után kiderül, hogy a személyes rokonszenv és megbecsülés túlélheti-e az emberi kultúra e legsúlyosabb válságát, vagy mindaz, ami eddig a nemzetközi kongresszusok szellemében összehozott bennünket, csak hiábavaló hazugság és megtévesztés volt” – írta.¹⁸⁸

Ezzel párhuzamosan az Athenaeum vezetőit komoly kihívások elé állították a háborús helyzetből adódó gazdasági nehézségek. Legfőképpen a papír ára és a nyomdai költségek szaladtak el, amit viszont az előre megkötött szerződések miatt nem tudtak érvényesíteni megrendelőik felé. Az egyik legnagyobb, folyamatos veszteséget az Athenaeum nyomdájában készített *Est* lapcsalád előállítási költsége jelentette. Barátságosan nem tudtak megegyezni Miklós Andorral, így perre került sor, amelyet elveszítettek, s így az *Est* Lapkiadó Rt. 1917 júliusában részvénytöbbségre tett szert az Athenaeum Rt.-ben.¹⁸⁹ A hivatalos sajtóközlemény szerint teljes volt az egyetértés és „az Athenaeum r.-t. érdemes ügyvezető igazgatói, Schwarz Félix és Ranschburg Viktor továbbra is a vállalat élén maradnak”,¹⁹⁰ de az ekkor 37 éves Miklós Andor és az 55 éves Ranschburg Viktor között talán mégsem volt zavartalan a viszony.

¹⁸³ Magyar Nemzeti Levéltár. Az első világháború veszteségi adatbázisa, HU BFL XXXIII. 1. a.

¹⁸⁴ *Pro patria = Corvina*, 38(1915), 30, 127; *Halálozások = Vasárnapi Ujság*, 62(1915), 44, 710; *Az Ujság*, 13(1915), 298, 17; *Pester Lloyd*, 62(1915), 298, 9; *Világ*, 6(1915), 298, 6; *Pesti Hirlap*, 37(1915), 298, 19; *Budapesti Hirlap*, 35(1915), 298, 14; *A Szövetségtanács ülése = Kelet*, 27(1915), 11, 11.

¹⁸⁵ *Hősi halál = Magyarország*, 23(1916), 11, 12. Ranschburg Béla sírja: Kozma utcai izraelita temető 12. parcella, 41. sor, 23. sírhely

¹⁸⁶ *Halálozás = Az Est*, 7(1916), 87, 4; *Halálozások = Egyenlőség*, 35(1916), 14, 14.

¹⁸⁷ *Az Est*, 7(1916), 87, 2. [gyászjelentés]

¹⁸⁸ RANSCHBURG, Viktor, *Über der Zukunft der Verlegerkongresse = Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel*, 1915, 101, 698. (Az idézett részlet a saját fordításom.)

¹⁸⁹ Kiss István, *Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1980, 32.

¹⁹⁰ *Az Est megvásárolta az Athenaeum-részvények többségét = Az Est*, 8(1917), 166, 5.

A könyves szakma belső feszültségeinek teljes kiéleződésére utal, hogy 1918 júliusában megalakult (vagy mondhatnánk: kivált az anyaegyletből) a Magyar Könyvkiadók Egyesülete. Az elnök Gárdos Alfréd lett, Ranschburg Viktor pedig a tíz tagú választmányba került be.¹⁹¹

De a történelem az eddigieken kívül is biztosított még néhány zökkenőt: az Athenaeumot 1919 tavaszán, közvetlenül a Tanácsköztársaság kikiáltása utáni napokban államosították,¹⁹² s ezzel szinte egyidőben a Sajtótermékek Országos Tanácsa elrendelte a Magyar Könyvkereskedők Egylete feloszlását.¹⁹³ Májusban a közoktatásügyi népbiztos az Athenaeum könyvkiadó osztályához Kiszlingstein Gusztávot nevezte ki üzemi biztosnak,¹⁹⁴ és júniusban a szocializált cég hivatalos neve 2. számú könyvkiadó-üzem lett.¹⁹⁵ A kilenc államosított nagy cég számára az önálló eladásokat teljesen megtiltották, ilyenre csak a Szellemi Termékek Országos Tanácsának könyvüzemeket szocializáló ügyosztálya adhatott engedélyt.¹⁹⁶

1919 augusztusa után valamelyest rendeződött a helyzet, és a Magyar Könyvkereskedők Egyesülete is rendezni próbálta sorait. A létszámában és piacában megcsönkult magyar könyves szakma kénytelen volt összefogni a túlélés érdekében, s ezért tüneményes gyorsasággal egyesült a korábban létező négy szervezet: a Magyar Könyvkereskedők Egylete, a Budapesti Könyvkereskedők Egylete, a Kiadók Egyesülete és a Zeneműkereskedők Egylete.

Ranschburg Viktor azonban úgy döntött, hogy számára ennyi elég volt. Nem jelent meg a november 22-én tartott választmányi ülésen¹⁹⁷ és a december 14-ére összehívott közgyűlésen sem vett részt.¹⁹⁸ Hivatalos lemondást nem tett közzé, mint Benkő Gyula elnök, ám a közgyűlés jegyzőkönyvben öröközte meg érdemeit, miszerint „szaktudásával és agilitásával a szakmának úgy beföldi, mint nemzetközi vonatkozásban nagy szolgálatokat tett”.¹⁹⁹ Szintén ekkor távozott az egyesület éléről a *Corvina* szerkesztője, Wiesner Emil is, aki így írt: „a régi erők visszavonulnak. Fiatalok veszik át a vezetést”.²⁰⁰

Ám Ranschburg Viktor nem csupán az egyesületi élettől vonult vissza, hanem az Athenaeumnál betöltött ügyvezető igazgatói állásáról is leköszönt. Cégjegyzési jogosultságának megszűnését 1919. április 16-án jegyezték be a budapesti törvényszéken,²⁰¹ s ezzel párhuzamosan az összes többi, az Athenaeum érdekkörébe tartozó részvénytársaságban betöltött vezető funkciói is sorban megszűntek.

¹⁹¹ *Magyar Könyvkiadók Egyesülete = Corvina*, 41(1918), 23, 131.

¹⁹² Kiss 1980, i. m. 47, 49.

¹⁹³ *Megszüntették a könyvkereskedő egyesületeket = Corvina*, 42(1919), 8–9, 33.

¹⁹⁴ *Corvina*, 42(1919), 13–15, 49.

¹⁹⁵ *A szocializált könyvkiadó- és kereskedő-üzemek beosztása = Corvina*, 42(1919), 16, 59–60.

¹⁹⁶ *A közoktatásügyi népbiztosság VII. számú belső rendelete a könyvelosztás központi irányítása tárgyában = Corvina*, 42(1919), 18, 81.

¹⁹⁷ *Corvina*, 1919. dec. 10., 1.

¹⁹⁸ *Corvina*, 1919. dec. 30., 1.

¹⁹⁹ *Corvina*, 1919. dec. 30., 5.

²⁰⁰ W. [WIESNER Emil], *Az új egyesülés = Corvina*, 1919. nov. 30., 2.

²⁰¹ *Központi Értesítő*, 44(1919), 41, 963.

Kilépésének okáról nem maradt fenn adat, de valószínűleg nem volt barátságos az elválás, hiszen az Athenaeum ötven éves jubileumára összeállított (de késve, 1920 nyarán megjelent) kötetben²⁰² csupán néhány említés szintjén szerepel a cég életét több évtizeden keresztül alapvetően befolyásoló igazgató személye.²⁰³

A könyvkiadók nemzetközi kongresszusához írt, a magyar ügyet védelmező levele 1920 februárjában „megalkuvást nem tűrő választ kapott a Tanácstól, miszerint Magyarországnak viselnie kell a vereség összes következményeit”, és arra szólították fel, hogy „bizonyítsa tetteivel a radikális szemléletváltást, amelyre igényt tart”.²⁰⁴ Így aztán Ranschburg, mint igazi régimódi úriember, 1921 októberében lemondott a szervezet elnökségéről, hogy ne gátolja az újramezdést. Az újraszerveződő kongresszus Ideiglenes Bizottsága 1922. május 24-én ülésezett Bernben három semleges ország, Hollandia, Svájc és Dánia küldöttjeinek részvételével. Az ülésen vendégként résztvevő Ranschburg Viktor ünnepélyesen átadta az elefántcsont kalapácsot – a kongresszus elnökségének jelképét – az alelnök W. P. van Stockumnak, aki a kongresszus egyik veteránja (1907–1910 között elnöke) volt.²⁰⁵

Korábbi szakmai kötődéseinek felszámolása azonban nem jelentette azt, hogy visszavonult volna – sőt, lázas tervezésben és szervezésben lehetett. Hozzávetőleg egy évvel kilépése után, 1920. március 9-én már megtartották a Pantheon Irodalmi Intézet Rt. alakuló közgyűlését, amely az Angol–Magyar Bank támogatásával, 4 000 000 korona alaptőkével jött létre. Március 24-én be is jegyezték az új könyvkiadót,²⁰⁶ amelynek ügyvezető igazgatója Ranschburg Viktor lett. A szakmát április 2-án értesítették nagy hirdetményben az új vállalkozásról,²⁰⁷ és szeptember 14-én jelent meg az első kiadványuk.²⁰⁸ Egy kortárs szerint Ranschburg „öreg korára a magyar könyvkiadás egyik legmodernebb intézményét alakította meg”,²⁰⁹ és valóban: az új műhely rendkívül dinamikus, rugalmas volt szerző- és témaválasztásában. Tematikus sorozataik (*A Pantheon Ismerettára*, *Művészeti Pantheon*, *Remekírók Pantheonja*, *Zenei Pantheon*) mellett több kollektívban adták ki a legfrissebb külföldi, de sokszor fiatal kortárs magyar szerzők regényeit is (*A Kiválasztottak*, *A Regény Mesterei*, *Szine-Java*, *Magyar írások*, *Az új magyar regény*). Reklámjaikban hangsúlyosan és igen gyakran használták a „modern” szót, és valóban: a kortárs európai szépirodalom legjobbainak írásai sorakoztak kiadványaikban.

²⁰² SZABÓ 1918, i. m.

²⁰³ *Az ötvenéves Athenaeum 1868–1918 = Corvina*, 43(1920), 30, 147 [Szabó László könyvének ismertetése].

²⁰⁴ KINGSFORD, Reginald John Lethbridge, *The Publishers Association 1896–1946*, Cambridge, Cambridge University Press, 1970, 78. (Az idézett részlet a saját fordításom.)

²⁰⁵ GUEDES, Fernando, *International Publishers Association. The first century*, Madrid, 1996, 163.

²⁰⁶ *Központi Értesítő*, 45(1920), 80, 1232.

²⁰⁷ *Corvina*, 43(1920), 13, 76.

²⁰⁸ *Corvina*, 43(1920), 35, 169.

²⁰⁹ *Ranschburg Viktor = Brassói Lapok*, 30(1930), 186, 9.

Termékeikről nem csak folyamatos reklámokkal és hirdetésekkel, de saját *A Pantheon Műhelyéből* című lapjukban is tájékoztatták a könyvkereskedőket és a vásárlóközönséget.²¹⁰ Különös hangsúlyt fektettek a modern tudományos ismeretterjesztő művekre,²¹¹ de a komolyabb, nagy érdeklődésre számot tartó tudományos művektől sem riadtak vissza. 1921-ben például büszkén adták hírül, hogy megszerezték Albert Einstein *A relativitás elmélete* című munkájának fordítási jogát.²¹² A cég egyik legnagyobb sikerű vállalkozása azonban az *Olcsó Wells* volt, amelynek tárgyalásait 1928-ban Londonban folytatta Ranschburg Viktor a neves író menyével.²¹³ A sorozat teljességére törekedve felvásárolták a Geniusnál már korábban megjelent három H. G. Wells-kötet készleteit és kiadási jogát is.²¹⁴

A Pantheon nem bízta kiadványait a nagy könyvterjesztő cégekre, hanem önállóságra törekedett: 1921 júniusában Radvány Miklóssal közösen megalapították a Bibliotéka könyvbeszerző intézetet,²¹⁵ majd 1926 szeptemberében felvásárolták a Juventus Könyvterjesztő Vállalatot és átvették a Fővárosi Könyvkiadó Rt. kiadványainak terjesztését is.²¹⁶

Az alapításkor 58 éves Ranschburg Viktor energikus vezetése alatt a vállalkozás rövid időn belül sikeressé vált: 1920 végén még 352 993 korona veszteséggel zárt, 1921-ben még mindig 381 855 korona volt a veszteség, de az 1922-es esztendő már 689 056 korona, az 1923-as pedig 13 572 186 korona tiszta nyereséget hozott a befektetőknek.²¹⁷ A 4 millió koronás induló alaptőkéjét 1922-ben 4,6 millió koronára, majd 1923-ban 10 millió koronára és 1924-ben 30 millió koronára emelték. Az 1926–1927-es pénzváltáskor a Pantheon részvényeinek értékét 100 000 pengőben állapították meg, majd 1926 októberében újabb 50 000 pengőnyi részvénnyel egészítették ki.²¹⁸ (Ez utóbbi tőkeemelés kapcsán lépett be a részvénytársaság vezetőségébe Dormándi László.) A cég 1927-ben 6 pengő, 1928-ban 7 pengő osztalékot fizetett 100 pengős részvényenként,²¹⁹ de a gazdasági válság miatt 1929-től kezdődően már nem tudott részesedést adni részvényeseinek.²²⁰

Ami Ranschburg Viktor anyagi helyzetét illeti: korábbi funkciói (és bevételei) helyett újak jöttek létre. Így például igazgatósági tag lett a szintén az Angol–

²¹⁰ *Corvina*, 52(1929), 17, 97.

²¹¹ *Pantheon = Pester Lloyd*, 67(1920), 106, 5; *Magyar-Zsidó Szemle*, 39(1922), 1, 31.

²¹² *Einstein magyarul!* = *Corvina*, 44(1921), 12, 58.

²¹³ Egy „privát”-szálló hatodik emeleti szobájából intézi Wells menyje a nagy író minden üzleti ügyét = *Reggeli Hírlap*, 37(1928), 93, 6.

²¹⁴ *Corvina*, 51(1928), 23, 116.

²¹⁵ *Központi Értesítő*, 46(1921), 33, 801.

²¹⁶ *Változások a Pantheon r.-t.-nél* = *Corvina*, 49(1926), 37, 187.

²¹⁷ *Magyar Kereskedők Lapja*, 41(1921), 42, 6, *Ua.* 42(1922), 45, 7; *Ua.* 43(1923), 52, 8; *Ua.* 44(1924), 43, 10.

²¹⁸ *Nagy Magyar Compass*, 64(1940), II. köt., 298.

²¹⁹ *Nagy Magyar Compass*, 52(1928), II. köt., 474; *Ua.* 1929, II. köt., 439.

²²⁰ *Nagy Magyar Compass*, 64(1940), II. köt., 298.

Magyar Bank érdekeltségi körébe tartozó Globus Nyomdai Műintézet Rt.-nél²²¹ és a Dörner és Heimberg Papíráru- és Reklámcikkgyár Rt.-nél.²²²

Mihelyt az első két év elmúltával a Pantheon nyereségessé vált, Ranschburg Viktor belevágott a költségesebb bibliofil jellegű kiadásba is. 1923-tól kezdődően sorra jelentek meg a kiadó gazdagon illusztrált, kézzel számozott, famentes papírra nyomott amatőr könyvei pergamen, félbőr vagy egészbőr kötésben.²²³ Sőt, az egyik különleges kiadványukat antilopbőrbe, zergebőrbe, félantilopbőrbe és fél-selyembe kötve is meg lehetett vásárolni.²²⁴

Cégépítő munkája mellett Ranschburgnak jutott ideje arra is, hogy a szakegyesület által szervezett könyvkulturális előadássorozatokban részt vállaljon: 1921. november 3-án tartott előadást *A könyvkiadás technikája és kultúrája* címmel az Iparművészeti Múzeumban,²²⁵ 1929. március 13-án pedig az egyesület Magyar utcai székházában beszélt *A könyvkiadói üzletről*.²²⁶ Szerzői jogi ügyekben továbbra is ő számított a legnagyobb szaktekintélynek, így amikor valamilyen komolyabb nemzetközi eseményre került sor, ugyanúgy hozzá fordultak értő magyarázatért.²²⁷

1922 nyarán külföldön volt szükség nemzetközi tapasztalatára és talpraesettségére. Az első világháború erősen megtépázta a korábban Európa-szerte kiépített szakmai-baráti kapcsolatokat, s ezek helyreállítása nagyon nehéz feladat volt. A firenzei nemzetközi könyvvásár (Fiera Internazionale del Libro) szervezőit is ez a cél mozgatta, ám mire a sok huzakodó résztvevőt meggyőzték, márciusról májusra tolódott a megnyitó. A hivatalos ünnepségen Magyarországot Gulyás Pál és Gergely Rezső (a Grill-cég vezetője) képviselte – ám a gondosan összeválogatott magyar könyvanyag nem érkezett meg, mert azt Jugoszláviában feltartóztatták. Az üres asztalokra így csupán a Korvin Mátyás-társaság olasz folyóiratának addig megjelent két számát tudták kitenni, ám ezeket még a megnyitás napján „elemelték az érdeklődők”.

A késve megérkezett könyvanyag rendezetlenül feküdt, amikor május 27-én az éppen kétheti olaszországi nyaralását töltő Ranschburg Viktor kilátogatott a vásár helyszínére. A gyakorlatias szakember azonnal munkához látott, és hatvanéves korát megcáfoló lendülettel egy nap alatt berendezte a magyar tárlatot. Munkájában segítségére volt a szintén véletlenül a helyszínen tartózkodó Türr Stefánia,

²²¹ *Nagy Magyar Compass*, 48(1920), 833; *Magyar Pénzügyi Compass*, 1911–1923, 558; *Ua.* 1923–1924, 640; *Ua.* 1923–1924, I. köt., 640; *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz*, 1925–1926, 843; *Ua.* 1926–1927, 414; *Ua.* 1927–1928, 432; *Nagy Magyar Compass*, 52(1928), 462; *Ua.* 53(1929), 427. 1930-ban törlik az igazgatóságból, ld. *Központi Értesítő*, 55(1930), 43, 805.

²²² *Nagy Magyar Compass*, 48(1920), 879; *Központi Értesítő*, 46(1921), 27, 709; *Nagy Magyar Compass*, 49(1922), 1034; *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz*, 1925–1926, 654.

²²³ *Magyar Grafika*, 4(1923), 10, 269; *Corvina*, 46(1923), 32, 144.

²²⁴ MOLNÁR Ferenc, *Égi és földi szerelem*, Bp., Pantheon, 1922. (*Corvina*, 46[1923], 4, 16.)

²²⁵ *A könyvkulturális továbbképző* = *Corvina*, 44(1921), 41, 185; *Ranschburg Viktor előadása* = *Uj Nemzedék*, 3(1921), 247, 7.

²²⁶ *Ranschburg Viktor előadása a „Könyvkiadói üzlet”-ről* = *Corvina*, 52(1929), 11, 58–59; *Ranschburg Viktor előadása* = *Ujság*, 18(1929), 62, 10.

²²⁷ *A szerzői jog továbbfejlesztése* = *Corvina*, 48(1925), 29, 135–136.

Türr István tábornok lánya. A késve érkezett nemzetek anyagai számára június 1-én rendeztek külön megnyitó ünnepélyt, amelyen Ranschburg – életében először – olasz nyelven mondott beszédet. Ezirányú nyelvi ismereteit kellő öniróniával így értékelte: „ahol tehettem, a francia nyelvet használtam, de azokkal, akik francia szóra nem igen reagáltak, olaszul kellett társalognom, ami elég jól sikerült – *nekik*.”²²⁸ A kiállításon eladott magyar könyvekből befolyt 1 110 000 koronát a Pantheon vezérigazgatója becsületesen átadta az egyesületnek, akik azt a házalapra fordították.²²⁹ Kevésbé szép történet a Türr Stefánia által elajándékozott (ellopott?) kiállítási anyag sorsa, amelynek hiteléről azonban ennyi idő távlatából nehéz megbizonyosodni.²³⁰

Mindemellett Ranschburg Viktornak számos cikke és tanulmánya látott napvilágot a húszas években. Írt az egyesületi szakkönyvtár jelentőségéről,²³¹ közreadta személyes emlékeit Apponyi Albertről (akinek emlékiratait ő adta ki)²³² és elbúcsúztatta Alexander Bernátot.²³³ Benedek Elekről, akihez „az évek és évtizedek folyamán benső bizalom és barátság” fűzte, s akinek személyesen hozatta meg a Langmans, Green and Co. (New York-Bombay-Calcutta), a Frederick Warne and Co. (London-New York) és a Hutchinson and Co. (London) könyvkiadók meséskönyveit,²³⁴ szintén megemlékezett annak halálakor.²³⁵

Beszámolt az 1927-es lipcsei könyvművészeti kiállításról (Buch- und Graphische Ausstellung) is.²³⁶ Könyvfejezetet írt a magyar könyvkultúráról²³⁷ és tanulmányban elemezte a könyv útját a szerzőtől a közönségig.²³⁸ Különösen jelentős a *Nyugatban* megjelent polemikus cikke, amelyben a magyar könyvkiadókat védelmezte Nagy Lajos: *Idegen regények garmadája* című írásának vádjaival szemben. Nagy szerint a magyar írók anyagi helyzete egyre rosszabbá vált, miközben a magyar könyvpiacot a külföldi regények fordításai árasztották el. Ransch-

²²⁸ RANSCHBURG Viktor, *A firenzei nemzetközi könyvvásár* = *Corvina*, 45(1922), 24, 111–112; *Ua.* 45(1922), 25, 115–116; RANSCHBURG Viktor, *Guglielmo Ferrero-nál* = *Pesti Hírlap*, 44(1922), 147, 3–4; *A firenzei könyvkiállítás* = *Corvina*, 45(1922), 21, 97; SPECTATOR, *A firenzei nemzetközi könyvvásár* = *Magyar Könyvszemle*, ú. f. 29(1922), 1–4, 230–234.

²²⁹ *Corvina*, 49(1926), 17, 86.

²³⁰ STEMMER Ödön, *Egy antikvárius visszaemlékezései*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 111–114.

²³¹ RANSCHBURG Viktor, *A könyvkereskedelmi szakkönyvtár fontosságáról* = *Corvina*, 45(1922), 12–13, 54.

²³² RANSCHBURG Viktor, *Gróf Apponyi Albert és Emlékiratai* = *Corvina*, 45(1922), 11, 45–46; *Apponyi kiadója – Apponyiról* = *Világ*, 13(1922), 67, 7.

²³³ RANSCHBURG Viktor, *Alexander Bernát 1850–1927* = *Corvina*, 50(1927), 45, 221–222.

²³⁴ FARAGÓ József, *A mesemondó Benedek Elek emlékezete* = *Székelőföld*, 4(2000), 10, 59.

²³⁵ RANSCHBURG Viktor, *Benedek Elek 1859–1929* = *Corvina*, 52(1929), 35, 177.

²³⁶ RANSCHBURG Viktor, *A lipcsei nemzetközi könyvművészeti kiállítás* = *Magyar Grafika*, 8(1927), 8, 358–360.

²³⁷ RANSCHBURG Viktor, *Magyar könyvkultúra* = *A magyar művelődés története*, szerk. Lukács György, Bp., Pantheon, 1929, I, 194–203.

²³⁸ RANSCHBURG Viktor, *A könyv útja a szerzőtől a közönségig* = *Könyvbarátok Lapja*, 1(1928), 4, 270–277.

burg igen határozottan nyilatkozott: a magyar kiadók számos költséges kísérletet tettek már a magyar írók felfedezése körül, és ezek eredményeképpen számos eladhatatlan könyv hevert a raktáraikban. Márpedig a könyvkiadás üzleti tevékenység, és ezeket a károkat fedezni kell valamiből, s a fordított regények alapot adtak erre. A magyar regényírókat nem mesterséges védő szabályokkal kellene kiadási lehetőséghez juttatni, nyilatkozta haragosan Ranschburg. „A regényírók csoportja nem kaszt, melynek ellátása társadalmi feladat s a társadalomnak nem hivatása, hogy mindenkit, aki írni akar, felkaroljon. Ez sehol sincs így, nem is volt, nem is lesz és ne is legyen!”²³⁹

Azonban ezeknél nagyobb lélegzetű munkára is futotta az idejéből. 1921 őszén tartott *A könyvkiadás technikája és kultúrája* című előadása érlelte meg benne a gondolatot, hogy a témát kicsit alaposabban, könyv formájában is kidolgozhatná. A gondolatot tett követte, és a kis könyvecske már 1922-ben napvilágot látott, természetesen a Pantheonnál, *A könyvkiadás mestersége* címmel. Ranschburg itt sem hazudtolta meg magát: bár szakmájának egyik legkiválóbb ismerője volt, mégsem írt súlyos, adatokkal és kalkulációkkal megterhelt monográfiát. Ehelyett egy átlagolvasó által is könnyen érthető, gördülékeny nyelvezetű, igényes ismeretterjesztő munkát készített – vagyis egy ’eladható’ könyvet, amelyet a sajtóban megjelent ismertetések lelkesen dicsértek.²⁴⁰

Időközben lassan enyhülni kezdtek a nemzetközi viszonyok. 1922-ben Ranschburg úgy látta, hogy a Nemzetközi Kiadói Kongresszus újjászervezését „a francia, angol és belga kiadók meg akarják akadályozni”,²⁴¹ és még 1927-ben is ugyanezt tapasztalta: „a Könyvkiadók Kongresszusának nemzetközi intézménye például még távol látszik attól, hogy újra feléledhessen, mert az angol, a francia és belga kiadóság, bár az üzleti érintkezést élénken űzi, barátkozni még nem akar.”²⁴² 1929-ben azután végre megtört a jég, és október 19-én Bernben összeültek tíz európai ország kiadói szervezeteinek képviselői, hogy előkészítsék az 1931-ben, Párizsban megtartandó 14. kongresszust. Ezen az ülésen Európa kiadói világának elitje elégtételt szolgáltatott Ranschburg Vikornak: érdemei elismeréseként távollétében a Nemzetközi Végrehajtó Bizottság tiszteletbeli tagjává választották.²⁴³

Szintén 1929-ben döntött úgy a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete, hogy (három társával együtt) a könyvkiadói szakosztály tiszteletbeli elnökévé választják.²⁴⁴ Ekkor azonban már egyre többet betegeskedett: komoly szívelégtelenség alakult ki nála. 1929. május 24-én „a betegen fekvő Ranschburg Viktor nevében” Szinnay Tivadar vett részt a Magyar–Francia Kul-

²³⁹ RANSCHBURG Viktor, *Válasz Nagy Lajos cikkére = Nyugat*, 18(1925), 16–17, 221–225.

²⁴⁰ *Corvina*, 45(1922), 46. 223; *Magyar Könyvszemle*, ú. f. 30(1923), 1–4, 155–156; *Budapesti Hirlap*, 42(1922), 286, 7; *Pesti Hirlap*, 44(1922), 257, 4.

²⁴¹ RANSCHBURG Viktor, *A firenzei nemzetközi könyvvásár = Corvina*, 45(1922), 24, 111.

²⁴² RANSCHBURG Viktor, *A lipcsei nemzetközi könyvművészeti kiállítás = Magyar Grafika*, 8(1927), 8, 359.

²⁴³ *Nemzetközi kiadói kongresszus = Corvina*, 52(1929), 44, 225.

²⁴⁴ *Egyesületünk XLV. rendes közgyűlése = Corvina*, 52(1929), 11, 50.

túrliga vacsoráján a Gellért Szállóban.²⁴⁵ Május 27-én már kissé jobban érezhette magát, mert el tudott menni Győrbe az ötvenéves érettségi találkozójára,²⁴⁶ és június 29-én, az ötvenéves könyvkereskedői jubileumára készülődve „egészsége helyreálltához” gratulált Keéri Szántó Andor.²⁴⁷ Ez azonban nem volt tartós, mert 1930. augusztus 20-án, délután 2 órakor a 68 éves Ranschburg Viktor meghalt. A hírt két napos késéssel, augusztus 22-én hozta a fővárosi sajtó²⁴⁸ és a kiküldött sürgönyök alapján a német és osztrák lapok is.²⁴⁹ Kisebbségi késéssel egészen szeptember elejéig jelentek meg a belföldi²⁵⁰ és távolabbi külföldi²⁵¹ híradások és nekrológok.

Augusztus 22-én délután 4 órakor temették a rákoskeresztúri izraelita temető halottasházából. A szertartási teremben sógora, Fischer Gyula főrabbi tartotta a gyászbeszédet, majd a sírnál újabb beszédek hangzottak el a több száz fős gyászoló közönség előtt. Magyar Pál a Pantheon igazgatósága nevében, Fejes Sándor (az Athenaeum Rt. igazgatója) a Könyvkiadók Egyesülete nevében, Szinnai Tivadar pedig a Pantheon tisztviselői nevében mondott búcsúztatót.²⁵² Síremlékét a gyászév leteltekor, 1931. szeptember 8-án avatták fel²⁵³ a rákoskeresztúri (ma Kozma utcai) zsidó temető 32/A. parcella 81. sor 1. sírhelyén.²⁵⁴ A Magyar Könyv-

²⁴⁵ *A Magyar–Francia Kultúrliga vacsorája Villat professzor tiszteletére* = *Magyar Hirlap*, 39(1929), 116, 6; „*A magyar kérdés – Anonymus-szobor!*” – mondotta Villat francia professzor = *Pesti Napló*, 80(1929), 116, 9.

²⁴⁶ *Értesítő a pannonthalmi Szent Benedek-rend győri katolikus Czuczor Gergely Gimnáziumáról az 1929/30. iskolai év végén*, Győr, 1930, 78.

²⁴⁷ *Corvina*, 53(1930), 27, 149.

²⁴⁸ *Ranschburg Viktor meghalt* = *Magyarság*, 11(1930), 189, 12; *Halálozás* = *Nemzeti Ujság*, 11(1930), 189, 16; *Ranschburg Viktor meghalt* = *Pesti Napló*, 81(1930), 189, 11; *Ranschburg Viktor meghalt* = *Budapesti Hirlap*, 50(1930), 189, 9; *Ranschburg Viktor meghalt* = *Az Est*, 21(1930), 22, 9; *Ranschburg Viktor halála* = *Magyarország*, 37(1930), 189, 6; *Halálozás* = *8 Órai Ujság*, 30(1930), 189, 2.

²⁴⁹ *Todesfälle* = *Reichspost*, 1930, 231, 3; *Der Doyen der ungarischen Verleger gestorben* = *Der Wiener Tag*, 1930, 2680, 5; *Viktor Ranschburg* = *Tages-Post (Linz)*, 1930, 194, 2; *Aus der Gesellschaft* = *Neues Wiener Journal*, 1930, 13202, 9; *Todesfälle* = *Innsbrucker Nachrichten*, 1930, 193, 8.

²⁵⁰ *Ranschburg Viktor (1862–1930)* = *Corvina*, 53(1930), 34, 177–178; *Ranschburg Viktor halálához* = *Corvina*, 53(1930), 37, 189; *Tolnai Világlapja*, 30(1930), 35, 19; *Ranschburg Viktor meghalt* = *Független Budapest*, 25(1930), 34, 8; *Ranschburg Viktor halála* = *Fővárosi Hirlap*, 19(1930), 34, 11; *Ranschburg Viktor* = *Brassói Lapok*, 36(1930), 186, 9; *Egy szerkesztőről és egy kiadóról* = *Uj Idők*, 36(1930), 37, 320–321; *Ranschburg Viktor elhunyt* = *Magyar Ipar*, 51(1930), 16–17, 133; *SZÖLLŐSI Zsigmond, A könyvespult mögül* = *Az Ujság*, 22(1924), 64, 3.

²⁵¹ *LES ALGUALZILS, Mort d'un artisan du rapprochement intellectuel franco-hongrois* = *Figaro*, 1930, 246, 5; *Viktor Ranschburg* = *Danske Boghandlertidende*, 1930, 36, 285.

²⁵² *Ranschburg Viktor temetése* = *Magyar Hirlap*, 40(1930), 190, 4; *Ranschburg Viktor temetése* = *Ujság*, 6(1930), 191, 16; *Halálozás* = *Magyarság*, 11(1930), 191, 20; *Ranschburg Viktor temetése* = *Pesti Napló*, 81(1930), 191, 20; *Ranschburg Viktor temetése* = *Corvina*, 53(1930), 35, 181.

²⁵³ *Ranschburg Viktor síremlékének leleplezése* = *Corvina*, 54(1931), 36, 165.

²⁵⁴ TÓTH Vilmos, *Budapesti temetkezőhelyek győri vonatkozású síremlékei* = *Arrabona Múzeumi közlemények*, 45/1, Győr, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2007, 362.

kiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete megrendelte a portréját is, amely 1933 tavaszától gyarapította az egyesület galériáját.²⁵⁵ A művész személye minden bizonnyal nem véletlen: Székely-Kovács Olga (1900–1971) portréfestő férje, Dormándi László, a Pantheon Kiadó igazgatója és Ranschburg Viktor barátja volt.

Felesége hamarosan követte, ő 1932 nyarán hunyt el.²⁵⁶ Gyermekai „hallgatva a figyelmeztetésekre, idejekorán elhagyják az országot”.²⁵⁷ Pál fia Brazíliába települt ki és nevet változtatott, az ő gyermekei (Maria és Pedro) már Robell családnévvel nőttek fel. Ranschburg Viktor második gyermeke Bató (Berger) Endréhez ment feleségül, majd annak halála után új házasságában Lloyd Garner volt a férje. Az Egyesült Államokban (New York East Orange, majd South Orange kerületében) éltek, és Mária ott is hunyt el 102 évesen – egyetlen fiát, Bató Gábort is túlélve.

Itt végződik a kortársak által „a régi nagy magyar kiadók egyik utolsó képviselője”-ként²⁵⁸ emlegetett Ranschburg Viktor története. Elment „a nemzetközi kiadói kongresszus (...) valóságos „representative man”-je,²⁵⁹ „a könyv egyik leglelkesebb, legrégebb és legilletékesebb magyar professzionistája”,²⁶⁰ „a szó legnemesebb és legigazibb értelmében kultúrember”,²⁶¹ az Athenaeum „Európa-szerte ismert nobiles gondolkodású igazgatója”,²⁶² az „élete végéig friss és fiatalos”,²⁶³ „sokoldalú érdeklődésű, páratlan agilitású”²⁶⁴ szakember, aki „ha amerikaiaknak születik, az amerikai könyvkiadó lett volna”.²⁶⁵

*Családja*²⁶⁶

Ranschburg Samuel – Eva Scheinr

Ranschburg Salamon főrabbi (1816–1895) – Berl Emília (1836–1916)

Ranschburg Zsófia (1856–1926) – Schönfeld Miksa (1842–1912)

Ranschburg Henrik antikvárius (1860–1914) – Sensky Ida (1867–1931)

²⁵⁵ *Corvina*, 56(1933), 26, 91.

²⁵⁶ *Halálozás = Friss Ujság*, 37(1932), 140, 5; *Halálozás = Az Est*, 23(1932), 140, 7; *Uj Budapest*, 9(1932), 26, 5.

²⁵⁷ RANSCHBURG Ágnes Hildegard, *A győri Ranschburg Salamon rabbi és családja a magyar kultúráért = Egyházfórum*, 29(2014), 2, 3.

²⁵⁸ *Nyugat*, 23(1930), 17, V.

²⁵⁹ *Corvina*, 52(1929), 11, 57.

²⁶⁰ SZÖLLÖSI Zsigmond, *A könyvespult mögöl = Az Ujság*, 22(1924), 64, 3.

²⁶¹ *Egy magyar könyvkiadó. Ranschburg Viktor = Corvina*, 40(1917), 32, 142–143.

²⁶² *Háború és könyvkultúra = Világ*, 9(1918), 186, 12.

²⁶³ *Ranschburg Viktor = Brassói Lapok*, 36(1930), 186, 9.

²⁶⁴ *Ranschburg Viktor (1862–1930) = Corvina*, 53(1930), 34, 177–178.

²⁶⁵ *Tolnai Világlapja*, 30(1930), 35, 19.

²⁶⁶ *Az Est* 1916/87. 2. [ö.zv. Ranschburg Salamonné szül. Berl Emília gyászjelentése]; *Az Est* 1932/141. [ö.zv. Ranschburg Viktorné gyászjelentése]; a Family Search adatbázis temetői nyilvántartásai és fényképei, a családtagok által feltöltött adatok a Geni.com adatbázisában, az USA és Brazília bevándorlási hivatalainak iratai.

- Ranschburg Lajos (1861–1866)*
Ranschburg Viktor könyvkiadó (1862–1930) – Woititz Jeanette (1866–1932)
Ranschburg Vilma (1864–1932) – Fischer Gyula főrabbi (1861–1944)
Ranschburg Károly (1865–1866)
Ranschburg Laura (1865–1931) – Hajós (Reichmann) Arnold (1852–1933)
Ranschburg Gusztáv antikvárius (1866–1944) – Kornfeld Mária (1876–1948)
Ranschburg Pál ideg orvos (1870–1945) – Hajós (Hamburg) Irén (1878–1945)
Ranschburg Nándor jogász (1877–1960) – Jakab Margit (1887–?)
- Ranschburg Viktor (1862–1930) – Woititz Jeanette (Bécs, 1866–1932)
Ranschburg Béla (1890–1915)
Ranschburg (Robell) Pál (1891–1965) – Rechnitz Edit (1901–1951)
Robell Maria (1922–2014) – Dushenes Herbert (1914–2003)
Robell Pedro (1924–?)
Ranschburg Mária (1895–1998) – Bató (Berger) Endre (1886–1958 előtt); Lloyd Garner (1903–2000)
Bató Gábor (1918–1995) New York

Simon, Melinda

Viktor Ranschburg, the European ambassador of Hungarian publishing

Due to its strong German roots, publishing and book trade in Hungary was in regular contact with book companies and organisations in the German-speaking part of Europe during the 19th and the first half of the 20th centuries. However, there was only one person in the Hungarian book trade who held a leading position in international organisations during this period: Viktor Ranschburg. The sporadic and superficial nature of the memorials written about him made it very timely to compile a thorough biography.

The author describes the high school education of Viktor Ranschburg from 1872 to 1880, and his apprenticeship at Joseph Baer & Co. in Frankfurt am Main from 1880 to 1884. His first job was at the Révai Brothers' publishing house from 1884, then at Leó Révai's antiquarian bookshop from 1885. From 1891 he became head of the publishing department at Athenaeum, one of Hungary's largest publishing houses, where he achieved spectacular economic success. In 1901 he became company manager, in 1902 director and 1903 managing director. He also had a distinguished career in professional public life: he was secretary of the Hungarian Booksellers' Association from 1892 to 1900, secretary general from 1900 to 1906 and vice-president from 1906 to 1919. He and his wife had three children and lived well on the income from his many business interests. He was very active in the Masonic movement from 1900 onwards. The study also presents and analyses the studies and books written by Viktor Ranschburg in detail.

From 1900 onwards, he also became very active on the international stage. He represented Hungary at the international congresses of publishers (Leipzig 1901, Milan 1906, Madrid 1908, Amsterdam 1910) and actively fought for Hungary's accession to the Berne Copyright Convention. The most significant achievement of his professional recognition abroad was the 13th International

Congress of Book Publishers, held in Budapest in 1913 at his invitation. As the highest recognition of his work, he was the elected president of the organisation from 1913 to 1921.

For several reasons, he left the Athenaeum in 1919 and resigned from his leading position in the Hungarian Booksellers' Association (he stepped down from the presidency of the International Congress of Publishers in 1921 so that his person would not hinder the restarting of the organisation.) But he did not retire. In 1920 he founded a new publishing house with a very modern palette, Pantheon, which he turned into a profitable business within two years. He continued to work with tremendous energy, but his physique could no longer take the strain. He died of a serious heart condition in 1930, aged 68.

Keywords: International Publishers Association, Hungarian Booksellers' Association, publishing and book trade in Hungary, Athenaeum publishing company, Pantheon publishing company.

Vallasek Júlia

Határkérdések az irodalom határterületén

A Trianon-téma megjelenése a két világháború közti
magyar tömegirodalomban

Trianon a tömegirodalomban

„Mondják, »magas« és »szórakoztató« irodalom soha úgy el nem távolodtak egymástól, mint minap. Mégis soha olyan komplikált határkérdések nem voltak közöttük, mint éppen ma”¹ – írja a két világháború közötti lektúrirodalom tényre-
rése kapcsán Babits Mihály. A korszak tömegirodalmát korabeli felmérések és
könyvtári kölcsönzések alapján vizsgáló Simon Zoltán szerint a megjelenő szerzők
és címek alapján joggal feltételezhetjük, hogy ekkor „Magyarországon nagyipari
szintű lektúrtermelés- és fogyasztás volt”, bár az olvasók társadalmi rétegzettsége
sokat árnyal ezen a képen, a kárhoztatott kispolgári ízlésvilághoz és tömegigény-
hez igazodó könyvek piacán pedig feltűnik és népszerű is lesz néhány értékes mű.²

A szórakoztató irodalom különféle megjelenési formái, a lektúr és a ponyva
tágabb értelemben meghatározhatóak úgy, mint „sajátos feladatra specializálódott
alkalmazott irodalom”³ alkotásai. Ezek többnyire nem kerülnek az irodalomtudo-
mányi kutatások fősodrába, esztétikai értékük alacsony volta miatt általában pe-
rifériára szorulnak, az egyes alkotások igen hamar feledésbe merülnek. Ugyanak-
kor éppen aktualitásuk, könnyű befogadhatóságuk folytán megjelenésük idején
nagy tömegekhez juthatnak el, témaválasztásuk, megközelítésmódjuk, a befogadást
könnyítő, gyakran irodalmi kliséket, sztereotípiákat hasznosító stílusuk, narratíva-
építésük és konfliktusteremtési módozataik nemcsak tükrözik a közízlést és ér-
deklődést, de gyakran alakíthatják is azt.

Jelen kutatásomban azt vizsgálom, hogyan jelenik meg a Trianon-téma (nem
annyira maga az 1920-as békeszerződés aláírásának eseménye, mint inkább a
területvesztés ténye és annak hatásai) a korabeli tömegirodalomban, amely, ha úgy
tetszik, látens módon, de éppen azáltal, hogy sokakhoz jutott el, jelentősen alakít-
hatta a témával kapcsolatos közbeszédet, gondolkodást.

Noha a népszerű, többnyire alacsony(abb) esztétikai értéket képviselő irodalmi
műveket többféle néven is meg lehet nevezni (Simon Zoltán a szórakoztató iro-
dalom kapcsán elsősorban a ’giccs’, ’bestseller’ és ’lektúr’ kifejezéseket használ-

¹ BABITS Mihály, *Könyvről könyvre*, Bp., Magyar Helikon, 1973, 225.

² SIMON Zoltán, *Az irodalom peremvidéke*, Bp., Múzsák, 1990, 84.

³ SIMON 1990, i. m. 35.

ja),⁴ és ezek definíciói közt igen gyakran átfedések vannak, a ponyva huszadik századi Magyarországon elterjedt változata fizikai megjelenését, előállítását és terjesztését tekintve viszonylag jól behatárolható.

Ponyvának tekintjük azokat a kisebb terjedelmű és méretű (15 cm-es gerincméretű, 64 – később a papírkorlátozás miatt 32 –, illetve legfeljebb 96 oldalas) fűzött, fűzetes regényeket, amelyek a húszas évektől kezdődően az 1942-es kiadásukat betiltó ún. „ponyvatórvény” érvénybe lépéséig adtak ki olcsón, tömegek számára is könnyen megfizethető áron. A ponyvának jellegzetes típusai alakultak ki: idegenlégiós, vadnyugati/cowboy-történetek, bűnügyi, kém-, háborús és szerelmes történetek, illetve a budapesti életet általában vidám, anekdotikus színben ábrázoló ún. „pesti történetek”. Ponyvát kisebb, kizárólag erre szakosodott kiadóktól kezdve, terjesztővállalatokon és nyomdákon át fontosabb lapokig (pl. *Friss Újság* színes regénytára, *Új Élet* regénytár) vagy akár ismert, nagy kiadókig, mint a Singer és Wolfner, számos kiadó megjelentetett. Hacsak nem valamelyik újság kiadásában láttak napvilágot, többnyire nem reklámozták őket, nem is annyira könyvesboltokban terjesztették, mint inkább buszpályaudvarokon, trafikokban, újságosbódékban. Ponyvát általában kezdő vagy az irodalomból (többnyire zsidó származásuk okán) éppen kiszorult magyar szerzők írtak, jellemzően álneven, az álnev többnyire az adott szöveg témavilágához illeszkedett. A vadnyugati és kém-történetek többnyire angolos, a légióstörténetek francia, a szerelmesek viszont (a korban roppant népszerű Hedwig Courths-Mahler hatására) gyakran német hangzású álneveken jelentek meg. A ponyva jellemzője egyfajta epizodikus szerialitás, a kedvelt, népszerűbb hősök újabb és újabb kalandjait tartalmazó füzetek jelennek meg, amelyek azonban többnyire nem állnak össze egyetlen narrációs ívvé.

A magyar ponyva az 1930-as években élte fénykorát, olyan mértékben uralva a könyvpiacot, hogy 1941-re már az év során kiadott címek 42%-a a ponyva kategóriájába tartozott.⁵ Az 1942-es tiltó rendelet érvénybe lépéséig „havonta az egypengős ponyvaregény 200 000 példányban, az ötvenfilléres 150 000, a húszfilléres 1 200 000, a tízfilléres pedig 2 000 000 példányban jelent meg. Tehát összesen 3 550 000 ponyvafüzet került minden hónapban forgalomba.”⁶ A virágzó ponyvakiadás piacát derékba törő „ponyvarendelet”, vagyis az 1942. július 17-én megjelent 4.300/1942 minisztériumi rendelet „a rotációs és az íves nyomópapírosnak könyv, naptár vagy füzet előállítására való felhasználása tárgyában” a háborús gazdaság és papírhiány szigorú körülményeinek való megfelelés keretei közt helyezi el a tiltó intézkedést. Ugyanakkor már a kezdetektől fogva gyakori kritika éri a ponyvaregények kiadását és olvasók körében elért népszerűségét mind a jobb-, mind pedig a baloldali gondolkodású fórumok részéről. Jobboldalról elsősorban a ponyva naiv vagy fiatalos olvasókra gyakorolt bűncselekményekre izgató érzelmi hatását emelik ki, antiszemita megközelítéssel a háttérben álló

⁴ SIMON 1990, i. m. 7.

⁵ PERGEL Ferenc, *Az irodalmi ponyva ellen = Irodalomtörténeti Közlemények*, 77(1973), 458.

⁶ CSÁKI, Pál, *A ponyvairodalom „megrendszabályozása” a negyvenes évek elején = Magyar Könyvszemle*, 123(2007), 43.

„zsidó-kozmpolita kiadópolitikai vállalatokat” ostorozzák, és a ponyvát „a zsidó lélekmérgezés egyik eszközének” tekintik.⁷ „Fiatalkorú bűnözők vallomásaikban gyakran elmondták, hogy Nick Carterek és Scherloch [sic!] Holmesok hatása alatt tértek rá a bűnözés útjára” – írja a Nemzeti Könyvtár sorozatban megjelent, *Gyere velem, András!* című, a sorozatot szellemiségét, a „káros” ponyvával szemben a nép egyszerű fiainak szánt „egészséges” olvasnivalókat reklámozó „marketing-regényben” Marék Antal.⁸

A baloldaltól érkező kritika elsősorban a ponyva inherens konformizmusát, reakciós világszemléletét támadja, de szintén kiemelik a ponyva potenciális bűnelkövetésre csábító hatását.⁹

Módszertan

Kutatásom során *A magyar ponyva képes bibliográfiája* alapján átvizsgáltam a Nova kalandos regényeket, *Friss Újság* színes regénytárát, Új Élet regénytárát, a Tarka regénytárát, illetve a Palladis egypengős regények és Palladis félpengős regények kiadványait, valamint a (paradox módon a ponyva visszaszorítására létrehozott, ám annak vonásaiból sokat megőrző) Stádium Sajtóvállalat Rt. által kiadott Nemzeti Könyvtár 150 kötetét. A szűrést a cím és borító együttes vizsgálata alapján végeztem, hiszen mind a ponyvakiadványok, mind a Nemzeti Könyvtár-sorozat példányai esetében egyaránt meghatározó, az egyszerű illusztráción és marketing célokon túlmenően téma- és műfajmegjelölő szerepet is játszott a borítókép. (Noha a feszített tempóban történő piacra dobás során előfordult, hogy a borító vizuális pontatlanságokat, a belső borítón található névvel meg nem egyező szerzői nevet tartalmazott,¹⁰ a történet cselekményvilágától radikálisan távol eső illusztráció azonban nem került a borítóra.)

A kifejezetten tömeggyártásban, tömegigényeket kielégíteni hivatott ponyva-füzetek mellett a kutatás kiegészült két, a két világháború közti időszakban viszonylag gazdag recepciót elérő lektűr-kötet (Orbók Attila, *Véres mesgye*; Bárány Orsolya, *Pimpernel Erdélyben*) munkájának elemzésével, amelyek már csak terjedelmi okokból is az adott téma kifejtésére, árnyalt bemutatására nagyobb teret nyújthatnak. A kutatást itt kiegészítettem egy olyan, a ponyvaműfaj elemeit nyilaskeresztes ideológiával ötvöző regény elemzésével (Dücső Csaba, *Nincs kegyelem*), amely a maga korában ugyan nem rendelkezett különösebb recepcióval (véltetőleg olvasottsággal sem), utóéletét tekintve azonban sikerült botránykönyvvé válnia.

Végül néhány olyan munkát választottam elemzésre, amelyek ugyancsak tömegközönséghez juthattak el annak köszönhetően, hogy az oktatásban segédanyagként,

⁷ Pl. Bodnár István vagy Vikor Dezső a *Magyarság* hasábjain.

⁸ MARÉK Antal, *Gyere velem, András!*, Bp., Stádium Vállalat Rt., 1943, 21.

⁹ BÁLINT Gábor, *A pesti ponyva virágkora = Magyar Könyvszemle*, 123(2007), 124.

¹⁰ BÁLINT 2007, i. m. 130.

háziolvasmányként használták őket. Annak azonosítására, hogy milyen fontosabb, kifejezetten gyermek- és fiatalok olvasóinak szánt művekben fordul elő a trianoni döntés meghatározó témaként, a *Néptanítók Lapjának* 1918 és 1944 közötti digitalizált példányain végeztem kulcsszavas keresést (Trianon+könyv keresőki-fejezésekkel).

A ponyva-Trianon hősei és szerelmesei

A ponyvafüzetek cselekményének helyszínválasztása eszközizmusra utal, a sivatag, a dzsungel, a végtelen prérók vagy messzi nagyvárosok utcái mind eltávolítják az olvasót a saját, bizonytalan, világháború utáni közegéből, egy sztereotípiákból, cselekménytípusokból építkező, átlátható világba. Másfelől az interszjektív ellenőrizhetőség lehetősége megnehezíti, hogy a ponyva közvetlen témaként kínáljon olvasóinak a közelmúlt eseményeit. Létezik ugyanakkor egy közvetett, nem is annyira a cselekményben megnyilvánuló, mint inkább a szüksézájú jellemzésekben, karakterleírásokban használt nyelvi panelekből építkező utalásrendszer, amely valamilyen szinten visszatükrözi a korszak irredenta kultuszának, a háború elvesztéséért a nemzetiségieket, illetve a zsidó nagytökéet hibáztató közbeszédét. Lányi András elemzése szerint a húszas évek zömmel hiányosan iskolázott kisemberének szánt, többnyire szerzői név nélkül, anonim formában megjelent nagyszerű füzetes regényei, a Nick Carter- vagy a Buffalo Bill-történetek indirekt módon, például a telepések és indiánok szembenállásán keresztül, a vadnyugati prérók projektáltan beszélnek a területvesztés fájdalomáról. „Nem kell különös elmeél ahhoz, hogy a sziúkban, akiknek »megvan itt mindenük« és »helyzetük jobb, mint odahaza«, akik mindazáltal »nem egykönnyen mondanak le a területeikről« és gyűlölnék bennünket, a magyarországi nemzetiségekre ismerjünk. Pattingok-Szvatopluk népének »hítségese«, bosszájú dönti romlásba a honfoglaló pionírok városát. Az őslakók – akiket »befogadtunk«. Aki pedig a szembenálló feleket egymásra uszítja, aki a bennszülötteket kizsákmányolja és becsapja, megálázza, az nem »mi« voltunk: mindenről a bajkeverő Bushel (a kocsmáros) tehet és az ő mértéktelen harácsoló szenvedélye. Nem nehéz benne a zsidó kapitalista képére ismernünk. Megvan tehát a bűnbak és hiánytalanul áll előttünk az újpesti vadnyugat kozmológiája.”¹¹

A húszas évek indirekt ábrázolásmódja után a ponyvában csak a harmincas évek végén, különösen az 1938. november 2-án hozott, a felvidéki területeket Magyarországhoz visszacsatoló első bécsi döntés hatására jelenik meg a téma direkt ábrázolása. Bár ekkoriban már általában (ál)névvel jelennek meg a ponyvafüzetek, az Új Élet regénytár 91. számú, *Lázadó hegyek* címet viselő füzeté szerző jelölése nélküli kiadás.

A *Lázadó hegyek* az első bécsi döntés ihletkörében fogant kalandregény, amely felvidéki színhelyen felvonultatja a műfaj (elsősorban a vadnyugati történetek)

¹¹ LÁNYI András, *Az írástudók áru(vá vá)lása*, Bp., Magvető, 1988, 62.

megannyi toposzát: van benne „gaz cselákok” előli menekülés, pisztolypárbaj, felgyújtott épület, szívtelen zsarolók, bátor partizánharcosok és hű cselédek, valamint jellemes menyasszonnyal erőszakoskodó aljas cseh prefektus. A lovas cowboy és kisiklatott vonat helyett a környezetbe jobban illeszkedő hajdani birtokáért harcba szálló felvidéki kismemes sarj, eltérített katonai teherautó, felrobantott viadukt, és „a tót önállósági mozgalom” titokzatos rádióamatőrje, a Bujdosó Szlovák által vezetett, lázító műsorokat sugárzó kalózárádió kerül. A regény hőse, az ősi birtokáról a cselekmény kezdetén jogtalanul elűzött Zsolt Gábor, „a trianoni papírromy legújabb földönfutójaként” az első bécsi döntést közvetlenül megelőző időszakban klandesztin ellenálló mozgalmat vezet. Alakja semmiben sem különbözik a kalandregények sematikus hőseitől, ugyanaz a bosszú vezérelte sztereotipikus magányos harcos figura, aki önmagát és céljait így jellemzi egy szerelmi jelenetben: „Mihez kezdhet egy magamfajta üldözött vad? Beveszem magam az erdőbe s köd előtttem, köd utánam – eltűnök. S ameddig élek, minden felbukkanásomat cseh holttestek tucatjai fogják jelezni, erre esküszöm. Isten áldja meg, Irén!”¹²

Zsolt Gábor harca célját, a regény zárlatában mintegy a boldog jövő ígéretéért a bevonuló magyar katonák énekét hozza a szél. A szöveg tagolása (az egyes fejezeteket tartalomösszefoglaló alcím vezeti be) Rejtő Jenő ekkor már ismert és népszerű légiós és csavargóregényeinek stílusát is felidézi, pl. „Jan Hanuszik remegő kézzel igyekszik kikapcsolni revolvertáskáját, de hirtelen egy előre megfontolt pofont kap.”¹³

A kiadványain keresztül a jobboldali eszmék terjesztését célul kitűző, kormánytámogatást is élvező Stádium Sajtóvállalat Rt. a harmincas évekre az egyik legjelentősebb magyar sajtóvállalatnak számított. A húszas években és a harmincas évek első felében elsősorban szakkönyveket, illetve a konzervatív irodalmi értékrendbe illeszkedő szépirodalmi műveket adott ki, majd a harmincas évek második felétől megjelentek portfóliójában a kifejezetten a parasztság helyzetét, a földkérdést tematizáló munkák is. (Eleinte Szabó Dezső, majd Komáromi János és Bibó Lajos volt a kiadó vezető szerzője.) Ugyancsak ekkor fordul a kiadó érdeklődése a lektűr, majd 1935–41 között a Tarka Regénytár füzeteinek kiadásával a ponyva felé. „Ki hitte volna, hogy ez a vállalat, mely egyik kezével a félhivatalos kormánylapokat gyártja, másik kezével külön kormányrendelettel eltörölendő ponyvát termel!” – adott hangot a kortárs meglepődésnek 1944-ben Bisztray Gyula.¹⁴ Bár a Stádium Sajtóvállalat adott ki értékes irodalmi műveket és szakkönyveket is szép számmal, kiadványainak egy részére a harmincas években jellemző az antiszemitizmus, az antikommunista viszonyulás, és megjelenik a német, illetve olasz fasiszmus propagálása is.

A Miniszterelnökségen belül megalakult, a népművelés új szervezeti formáinak kialakítására létrehozott Társadalompolitikai (1940-től Nemzetpolitikai) Szolgálat

¹² N. n., *Lázadó hegyek*, Bp., Központi Sajtóvállalat, 1938 (Új Élet regénytár, 91), 28.

¹³ N. n. 1938, i. m. 23.

¹⁴ BISZTRAY Gyula, *Három év magyar könyvészete* = *Magyar Könyvszemle*, 68(1944), 94.

kezdemenyezésére jön létre 1939-ben a Nemzeti Könyvtár könyvsorozat. A kötetek az „egészséges nassolnivaló” analógiájára az olvasóközönség, elsősorban a falusi olvasók könnyű olvasmányigényét próbálta kielégíteni a nemzeti érzést erősítő, kormánykonform, ugyanakkor fordulatos cselekményű, művelődést elősegítő olvasmányokkal. A nagy példányszámban (30–100 000 példány) kiadott, neves illusztrátorok (Fáy Dezső, Szalmás Béla, Jeges Ernő) munkáival illusztrált szépirodalmi vagy irodalmi köntösbe öltöztetett didaktikai műveket közlő sorozat felfogható egyfajta kísérletnek egy olyan tömegekhez szóló népkönyvtár megteremtésére, amely a ponyvát a nemzeti irodalom szemelvényeivel próbálta helyettesíteni.¹⁵ Ennek értelmében a magyar irodalom olyan neves klasszikus és kortárs szerzőitől is jelennek meg művek mint Petőfi Sándor, Jókai Mór, Reviczky Gyula, Tolnai Lajos, Mikszáth Kálmán, Ady Endre, Móricz Zsigmond, Illyés Gyula, Szabó Pál, Veres Péter vagy Tamási Áron. Ugyanakkor megjelennek a klasszikus ponyva tematikái is, akad például erdélyi falusi környezetbe helyezett szerelmi történet (Orbók Attila, *Bölcs Gyuri mindent eligazít*), de a népszerű légiósregények mintájára olyan történet is, amelyben a gaz zsidó ügynök által becsapott derék alföldi parasztlegények kerülnek a francia idegenlégióba. Itt a légiósregények műfajának minden eleme megjelenik az elbűvölő beduin szépségtől kezdve a sivatagi szomjhalálón át a katonákat korbácsoló vérszomjas altisztekig, hogy aztán a hősök csábítást és nehézséget egyaránt legyőzve visszajussanak szülőfalujukba (Sztrókay Lajos, *Idegen zászló alatt*). Maga a trianoni döntés eseménye nem, annak hatásai a két világháború közti irredenta kultusz toposzainak formájában azonban fel-felbukkannak néha, akár olyan, témájában egészen eltérő írásokban is, mint a budapesti kisemberek életét egyes szám első személyben elbeszélte felnövekvés-történetbe ágyazó regényben (Barsy Irma, *Emberek a Viola utcában*), ahol Esztinek, a kamaszlány hősnőnek szomszédjuk, az Erdélyből menekült öreg grófnő az általa elszenvedett atrocitásokat meséli el. A történet a grófnő által emlegetett 1920-as határmegvonások inverzével, a második bécsi döntés bejelentésének jelenetével zárul: „Erdély – mondta a grófné és mintha vér buggyant volna ki a száján. Erdély – mondta tegnap este is és még soha ilyen nyugtalannak nem láttam. Imádkozzál Esztike, én egész nap imádkozom most. Mindenkinek imádkoznia kell, aki Magyar. Bécsben most tanácskoznak a térkép fölött. Talán visszszakapjuk Erdélyt! Erdélyt!”¹⁶ A régió neve ebben a történetben üres jelszóként funkcionál, amelyekhez a szöveg nem társít konkrét tartalmat, amelynek jelentését a naiv, iskolázatlan gyermekfőszereplő nem ismerheti, az eseményekkel tisztában levő olvasóban azonban megteremthet egy, a Trianonnal kapcsolatos közbeszéd elemeit egyéni döntés alapján mozgósító hazafias jelentésmezőt.

A szerelmes regények ponyvahagyományát írja tovább F. Benedek Irén a Nemzeti Könyvtár *Székelyvér* című, 60-as sorszámú füzetében. A harmincas évek egy fiktív székely falujában, Rétháton játszódó történetben a vegyes házasságból

¹⁵ POGÁNY György, *A Stádium Sajtóvállalat rt. [sic!] története és kiadványai (1921–1944) = Magyar Könyvszemle*, 102(1986), 49.

¹⁶ BARSY Irma, *Emberek a Viola-utcában*, Bp., Stádium Sajtóvállalat Rt., 1942, 38.

származó, románnak nevelt, szülőfalujába „magyargyűlölő” főbíróként visszatérő Irimie/Imre Trimbicast az üldözött református tanítónő iránt érzett szerelem, és a „vér szavának” tulajdonított, a falusiakkal való különféle konfliktushelyzetekben jelentkező szimpátia végül arra készteti, hogy román identitását elvetve, nemesi származású felmenőinek „ősi jussát” választva magyarként tagozódjon vissza a falu közösségébe. A lektűrökben, ponyvában is visszatérő elemek, a körülmények által elválasztott, egymásért reménytelenül vágyakozó szerelmesek („érzem, hogy nem közönyös irántam. De mégsem tud megbocsátani. Trianon áll közénk!”¹⁷), a vad, durva férfit pacifikáló nő megváltó, traumaoldó szerelme („kis fehér leánykéz, amely szeretettel, megértéssel vezet majd át a nehézségeken, amelyek előtted állnak”)¹⁸ jelennek meg itt is.

A ponyva betiltása után tehát a jellegzetes ponyvatartalmakra fogékony közönség igényeit többek közt éppen a Stádium Sajtóvállalat ehhez hasonló kiadványai szolgálták ki, ami azok vizuális megjelenítésében is visszaköszönt, hiszen nem ritkán ugyanazok az illusztrátorok készítették a címlapot, akik korábban az igényesebb ponyvakiadványokét. A jelenségre Márai Sándor is felhívja a figyelmet, bizonyára éppen a fent idézett kötet címlapja alapján: „...a tízfilléres ponyva mindenesetre becsületesebben az, ami, mint az öt- vagy hatpengős álirodalom, mely a tömegek kispolgári illúzióit szolgálja ki, éppen olyan szemérmetlenül, mint az utcai ponyva, csak választékosabban, valamilyen enyhén hazafias vagy valláserkölcsei lepelbe takarva a valósághamisítást. Láttam már olyan ponyvát is, amelynek Székelyvér volt a címe – tehát nem Maláji vér, jegyezzük meg jól –, s a címlapján nem gumifák állottak, hanem magyar havasi fenyők, s a hóban éppúgy csöpögött a vér. De ez a címszó: Székely – mentette a kiadót, aki e hazafias köntösben pontosan úgy spekulált az olvasó vérszomjára...”¹⁹

Képek, hazafiak és hazaárulók

A ponyva körébe sorolható kiadványok után áttérek két olyan munka elemzésére, amelyek a lektűrirodalom körébe tartoznak ugyan, de az eddig tárgyalt kiadványoknál jóval nagyobb presztízsű könyvként kerültek a szórakozni vágyó olvasó kezébe.

A sikeres angol lektűrszerzőként nemzetközi szinten is elismert Baroness Orczy (Orczy Emma) eredetileg 1924-ben megjelent, *Pimpernel and Rosemary* című regénye három évvel később *Pimpernel Erdélyben* címmel jelenik meg magyar nyelven, Pogány Kázmér fordításában.²⁰ Munkájában Orczy egy szerelmi történettel keveredő kémtörténet keretei közt ábrázolja az 1920–21-es Erdélyt,

¹⁷ F. BENEDEK Irén, *Székelyvér*, Bp., Stádium Sajtóvállalat Rt., 1942, 52.

¹⁸ F. BENEDEK 1942, i. m. 54.

¹⁹ MÁRAI Sándor, *Szigony Jimmy veszélyben = Vasárnapi krónika*, Bp., Helikon, 1994, 216. Az írás eredetileg a *Pesti Hírlapban* jelent meg, 1942. augusztus 15-én.

²⁰ ORCZY Emma, *Pimpernel Erdélyben*, Bp., Szent István Társulat, 1927.

tehát közvetlenül az azt követő időszakban, hogy a terület román fennhatóság alá került. Az angol cím a szerző sikeres Vörös Pimpernel-sorozatához való illeszkedés mellett a regény női főszereplőjének alakját helyezi reflektorfénybe, a magyar változat viszont a sikersorozathoz való kötődésen túl a cselekmény (magyar olvasó számára a főszereplőnél nagyobb jelentőséggel bíró) helyszínére tereli a figyelmet. Ez a fordítói döntés egyúttal értelmezési keretet is kínál, hiszen a regény elsősorban a kívülről érkező, objektív megfigyelésre vállalkozó fiatal újságíró, Rosemary tapasztalatain keresztül láttatja a Trianon utáni Erdélyt. Itt is megjelennek ugyan korábbi pozíciójukat, anyagi lehetőségeiket, ősi birtokukat elvesztő tisztességes emberek, a politikai helyzet miatt szenvedő ártatlan szerelmesek, de a szerző mindvégig a szemben álló felek kiegyensúlyozott, nemzetközi értelmezéshez jobban közelítő ábrázolására törekszik. Érzékelhető ugyan, hogy az etnikai keretben értelmeződő konfliktusok kapcsán a szerző a magyar fél pozíciójának elfogadására hajlik, mégsem ábrázolja a román szereplőket negatív színben, és voltaképpen nem kérdőjelezi meg a döntés jogos voltát. E kiegyensúlyozott ábrázolásmód narratív megoldását az teszi lehetővé, hogy sem a román, sem a magyar szereplők nem játszanak döntő szerepet a cselekmény alakításában. A kémtörténettel keveredő szerelmi történet fiatal hősei (Rosemary Fawkes újságíró és Blakeney Péter krikettjátékos, a híres Vörös Pimpernel ükunokája), illetve az antagonista, a kegyetlen és kapzsi Jasper Tarkington (Gáspár) egyaránt angolok. Ez a megoldás azt is jelenti, hogy noha a cselekmény nagyrészt Erdélyben játszódik, és etnikai szembenállást, térhasználati harcot implicál, sem a román, sem a magyar szereplőknek nincs a narratívában lehetőségük és hatalmuk megfogalmazni a saját történeteiket. Noha vélhetően nem ez volt a szerzői szándék, a *Pimpernel Erdélyben* mégis olvasható az I. világháborút lezáró rendelkezések metaforájaként, amennyiben egy külső szempont a nyugati országok politikai autoritását, és a közép-, illetve kelet-európai országok tehetetlenségét demonstrálja narratív eszközökkel.²¹ A regényben többször is elhangzik (bár általában a negatív vagy kevésbé szimpatikus szereplők szájából), hogy „Londontól vagy New-Yorktól Kolozsvár nagyon messze van”²², a külföldi (itt elsősorban angol-amerikai) közvéleményt voltaképpen nem érdekli egy távoli, kelet-európai régió sorsa. A regény ugyanakkor a személyes tapasztalatokból fakadó profeszszionális küldetés vállalásával végződik, Rosemary, aki a cselekmény során mindvégig komoly szakmai integritású újságíróként viselkedik (zsarolásra sem ír meg a tapasztalatainak ellentmondó cikkeket), végül írásain keresztül mégis a magyar álláspont nemzetközi megismertetésének szolgálatába lép. „Azok az erőteljes cikkek, melyeket az idegen megszállás alatt tengődő Erdély állapotairól az *International Review*-be írt, végre felébresztették érzékelenségéből az angol és amerikai közvéleményt. Érezte, hogy az idő és a saját kitaratása azoknak a népes angol tömegeknek segítségével, akik az igazságot és méltányosságot sze-

²¹ STRICKLAND-PAJTOK Ágnes, *Baroness Emma Orczy's Divided Loyalties in the 1910s and 20s* = *Acta Philologica*, 57(2021), 140.

²² ORCZY 1927, i. m. 103.

retik, majd a kellő pillanatban elvégzik a többit. Rosemary saját szemével látta az Erdélyben dúló pusztítást, s most tudatára ébredt annak, hogy gyógyítani, de legalább is bajokat enyhíteni tud.”²³

Orbók Attila *Véres mesgye* (1930) című regénye a román–magyar határon, illetve annak közelében levő falvakban játszódó, laza narrációs szerkezetű, életképszerű jelenetekből összeálló szöveg, amely egy kis bihari település helyzetén, lakóinak tragikus sorsán keresztül igyekszik demonstrálni a trianoni döntés igazságtalan voltát. A határvonal mint absztrakt geopolitikai fogalom fizikailag megjeleníthető formája gyakori motívum a trianoni döntést vagy annak hatásait ábrázoló két világháború közti művekben, itt az irredenta kultusz metaforikájának szellemében a megcsontított test, az üszkös seb képi világával együtt jelenik meg. „Ez volt az »országhatár«, amit éppen úgy hevenyésztek oda, mint ahogy a trianoni békét diktáló urak az ezeréves ország térképén, rövid tanakodás után, vörös ceruzával meghúzták a véres vonalat, a nagy, fájó metszést a magyarság egyetlen testén...”²⁴ Vagy: „soha a nap egyetlen órájában sem felejtették, hogy ők a tragikus fajta őrtálló katonái itt a véres mesgye szélén, amelynek közelségében fájdalmasan gyulladt volt a seb.”²⁵

A regény során a határzóna számtalan emberi tragédia, gyilkosságok, öngyilkosságok stb. konkrét helyszínéül szolgál, ugyanakkor egyfajta morbid apoteózisra is lehetőséget ad. A szülőföldről elmenekült, magányos öreg székelyt kérésére a határbucka mellé temetik, és a falu lakossága tüntető gesztussal annyi földdel és virággal borítja a sírt, hogy az magasabb legyen, mint a határt jelző bucka. Mindezek, ahogy az ugyancsak az irredenta kultusz ihletkörében fogant regényekben gyakori elemek (az új hatalom képviselőinek indokolatlan kegyetlenkedése, a honvágyba belepusztuló menekültek szenvedése, román tisztviselőhöz férjhez menő női ideál stb.), a cselekmény kibontása során arra szolgálnak, hogy a regény fiatal hőseit a revízió szolgálatába állítsák. A regény elején még passzív szenvedésbe merülő fiatal tanító, Aron harcra buzdító drámák sikeres írója lesz Pesten, a határon lelőtt völegényét sirató lány, Márta hozzámegy egy a békediktátumot támadó képviselő fiához, a viták során ellenpontot, józan mérlegelést képviselő, nagyvilági kitekintéssel bíró feltaláló, Dénes pedig felhagy a „horpadt mellű pacifizmussal”, és harci gépek üzembe helyezésén kezd dolgozni. A regény-címbe kiemelt határvonal a nagyvilág és a kisvilág, az általános emberi értékek és a kisközösség értékei közti konfliktusban perdöntő szerepet kap: „Ott künn, idegenben mindig a szenvedő, nagy emberiségre gondoltam... érte akartam dolgozni... De a véres mesgye meggyőzött róla, hogy ostoba, hiú ábrándok után szaladtam... Hogy nincs és nem lehet igazi kultúra, amíg civilizált kultúrnemzetek olyan békét diktálnak, mint a trianoni béke”²⁶

²³ ORCZY 1927, i. m. 172.

²⁴ ORBÓK Attila, *A véres mesgye*, Bp., Stádium Sajtóvállalat Rt., 1930, 76.

²⁵ ORBÓK 1930, i. m. 88.

²⁶ ORBÓK 1930, i. m. 239.

Orbók regényének sikeréhez hozzájárult az is, hogy munkáját a magyar revízió egyik fő támogatójának, Lord Rothermere-nek ajánlotta, akinek rövid, a művet propaganda irányú regényként méltató nyilatkozatát is közölte a kortárs sajtó.

Számos hasonlóságuk ellenére a megjelenés ideje és kontextusa eltérő recepciót eredményez, míg Orbók magyar revíziós propaganda regényét inkább irodalomként olvasták, Orczy Emma *Pimpernel Erdélyben* című munkáját viszont egyértelműen a lektűr körébe sorolta a kortárs kritika.

Kortárs irodalmi recepciót nem, annál zavarosabb utóéletet²⁷ mondhat magának Dücső Csaba *Nincs kegyelem* című 1939-ben megjelent irredenta politikai ponyvaregénye, amely egy képzelt románellenes erdélyi felkelés története, amelyet egy Torday Levente nevű fiatalember szinte egyedül hajt végre. Dücső mindenfajta irodalmi értéket nélkülöző munkája ugyanakkor már-már az állatorvosi ló mintájára demonstrálja, mi jöhet létre a ponyvaműfaj és a nyilaskeresztes propaganda fúziójából. A regény hőse „egy lámpaoltás után a paplan alatt álmodozó kamasz ábrándvilágát testesíti meg”²⁸. Torday Levente forradalmat vezet, autóversenyt nyer, légicsatában és tankcsatában egyaránt diadalmaskodik, pusztá kézzel száll szembe a medvével, és természetesen elnyeri a szép Piroska szerelmét. Ellenfele, a gonosz Vasirescu kapitány pedig a ponyvaregények egydimenziós főgonoszainak mintájára pénzsóvár, kegyetlen, gyáva, ostoba stb. A regény nacionalista, gyűlölködő hangnemű felvezetője, illetve a cselekmény kibontakozásában megjelenő, helyenként egyenesen népirtást vizionáló részletek azonban már a nyilaskeresztes propaganda ideológiájával töltik fel a ponyvaelemeket. Ha kimutatható kortárs recepcióval (ennél fogva bizonyára jelentős olvasóközönséggel) nem is rendelkezett, a *Nincs kegyelem* vadhajtásként is kortünet értékű, és éppen a ponyvaműfaj motívumai, narrációs elemei azok, amelyek nagyító tükörként működve hívják fel a figyelmet a nyilas-irredenta diskurzus túlárado jelenlétére.

Nemecsekek és kadétok: a revizionista propaganda gyermekirodalma

Noha nem tartoztak a két világháború közti korszak tömegirodalmához, potenciális olvasóközönségük mérete miatt mégis érdemes röviden megvizsgálni néhány olyan művet, amelyek kifejezetten iskoláskorú gyerekek/ fiatalok számára készültek, s mint ilyenek bekerültek a két világháború közötti időszak közoktatásába is.

A hagyományosan az oktatás és nevelés kettős feladatát vállaló gyermekirodalmi művek e néhány, itt röviden elemzendő darabja elsősorban azzal a céllal született alkotás, hogy a poszt-trianoni Magyarország kisiskolás és kamaszkorú olvasói számára ismereteket közvetítsen a világháború, az őszirózsás forradalom

²⁷ A regény keletkezéséről, kortárs és újabb kori publicisztikai vitákról, illetve arról, hogy milyen hatása volt annak, hogy a szerzőt (tévesen) Daday Loránddal [sic!] azonosították, ld. LAKATOS László, *Igazságot Daday Lorándnak* című tanulmányát a *Nyelvünk és Kultúránk* 1999/105 számában (120–125).

²⁸ SZÁRAZ György, *Megjelent még egy furcsa könyv = Valóság*, 27(1984), 3, 98.

és a békeszerződés nyomán bekövetkezett területvesztés részleteiről. Ugyancsak a gyermekirodalom hagyománya követeli meg, hogy mindezt nem felnőtt, hanem gyermekszereplők életének eseményein keresztül közvetítse, a cselekmény helyszínéül pedig értelemszerűen többnyire a leszakadó országrészek valamelyik helységét, (jellemzően gazdag történelmi múlttal rendelkező várost, pl. Kassát, Kolozsvárt, Selmezbányát) választanak a szerzők. A revizionista propaganda e gyermekirodalmi termékeiben nem annyira a fiatal olvasó informálása a cél: a frissen lezajlott háborúval kapcsolatban nem, az őszirózsás forradalommal kapcsolatban viszont gyakran jelennek meg kritikus hangok, a gyermek számára ismeretlen múlt eseményeivel szembeni érzékenyítés egyértelműen alárendelődik az irredenta kultusz retorikájának.

Boda Ferenc *Selmeci diákok*²⁹ című elbeszélése pozitív végkicsengésű történet, amennyiben a titokban hazafias küldetésre vállalkozó kisfiúk tette (március 15-e tiszteletére ki akarnak tűzni egy magyar zászlót a város központjában álló szoborra), ha nem is jár sikerrel (a zászlókitűzőt meglövik), mégis a gyerekek által vállalt áldozat és az általuk mutatott példa az asszimilálódás útjára lépett szülőket visszavezeti a magyarság körébe. (Igaz, ehhez áttelepülnek Magyarországra.)

Kecskeméti Klément Ilona (elemi iskolásoknak szánt) *A trianoni kis hős*³⁰ című regényében az ugyancsak március 15-i titkos ünnepség már az egyik gyerek szereplő életébe kerül. A nyelvi és szövegrendezés szempontjából egyaránt igénytelen könyvecskében egyértelműen visszaköszönnek az irredenta kultusz (magyarországi iskolai oktatásba is bevitt) elemei. Noha a cselekmény Erdélyben történik, a gyerekek a *Magyar Hiszekegyet* mondogatják, az ajándékba kapott ceruzán a „Nem, nem soha!” jelmondat olvasható, a főszereplő Móra László *Márciusi ének* című versét szavalja átszellemülten.

Boda Ferenc írásával ellentétben a gyermekek hazafias áldozata itt nem hoz pozitív végkifejletet, a várt ünnepség helyett az ártatlanul meghurcolt hős temetésén gyűlnek össze a gyerektörténetekben oly gyakori „titkos társaság” tagjai. A zárójelenet egyúttal alkalmat szolgáltat arra, hogy a bevezetőben megjelenő „Trianonban keresztre feszített Magyarország”-kép egy meglehetősen morbid esztétizálási kísérletben validálja a gyermeki áldozatot.

„Az ünnepély melyre oly régen és oly kitartóan készültek, valóban fenséges volt. Gyönyörű koszorút helyeztek a friss sírhantra, melynek nemzeti színű hosszú szalagját mélyen betemették a hallgató édes magyar földbe, hogy közelebb legyen a mozdulatlan, kis magyar szívhez. Síró, könnyörgő, szent magyar imádságuk felszállt az égre. Lent a földben pedig, közel hozzájuk, mégis oly elérhetetlenül, mosolygott titokzatosan a trianoni kis hős, mert ő már tudta, hogy nemsokára eljön a keresztre feszített Magyarországnak Nagy Dicső Ünnepe”.³¹

Noha a korszak gyermekirodalma jellemzően tompítani, lágyítani szokta a fájdalmas, netán brutális elemeket, a halál vagy halálközeli állapot mindkét (rész-

²⁹ BODA Ferenc, *Selmeci diákok*, Székesfehérvár, 1934.

³⁰ KECSKEMÉTI KLÉMENT Ilona, *A trianoni kis hős: elemi iskolák ifjúsága számára*, Bp., 1932.

³¹ KECSKEMÉTI KLÉMENT 1932, i. m. 21.

ben Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk* című klasszikusát idéző) történetben megjelenik. Az erősebb érzelmi hatás kiváltása érdekében jellemzően a leggyengébb, legfiatalabb szereplő áldozata kerül a cselekmény fókuszába.

A Gramantik Margit szerkesztette *Kigyuló csillagok, Történetek a trianoni magyar ifjúságról* címet viselő, ugyancsak a magyar ifjúság nevelésére szánt elbeszélés-antológia az előbb tárgyalt két művel ellentétben a fikcionalitás és dokumentaritás határvidékén helyezi el saját magát. „E könyv minden elbeszélése a valóság hiteles adataiból készült – s az 1914-es világháborúban és az azt követő forradalom, ellenforradalom, megszállás eseményeiben részt vett, 20 éven aluli magyar ifjúság hősiességét világítja meg.”³² Az itt közölt tíz írás fele valóban inkább a publicisztika, illetve az emlékirat műfaji hagyományaihoz illeszkedik. A bevezetőben is jelzett szerkezetnek megfelelően, az írások kétharmada inspiráló történet fiatalokúak hadászati területen megnyilvánuló hősiek magatartásáról, hőseik általában hadapródiskolás fiúk, akik csoportosan megszöknek a frontra harcolni, sikeresen elfogják a horvát felkelés vezetőjét, két tanóra közt menekülteket vezetnek át lezárt határokon, esetleg a forradalom idején biztosítják Nagyvárad polgári lakosságának biztonságát.

A béketárgyalások utáni időszakban játszódó utolsó három írás viszont már az új fennhatóság alatt megnyilvánuló demonstratív hazafiasság történeteit meséli. Niamessnyi Mihályné, *A temesvári levante-pör* című szövege nem a cselekvő fiatalok, hanem a bebörtönzött gyereke kiszabadításáért küzdő anya egyes szám első személyben megírt története. (Niamessnyiné Manasz Margit naplóját *Villámlik messziről* címen 1931-ben kiadta az Új idők könyvtára, Herczeg Ferenc előszavával).

Maróthy Jenő *Van Pozsonyban egy sír* című elbeszélése a fentebb már említett gyerektörténetek eseményének kicsit idősebb szereplőkkel eljátszott átirata, itt is a tiltott március 15-i ünnepelés és a nemzeti színű kokárda kitűzése vezet a legfiatalabb, legsérülékenyebb szereplő halálához.

E gyakran halálig vezető önfeláldozást témául választó ifjúsági történetek hősei többnyire fiúk, hiszen a katonai téren megnyilvánuló hősiességet, illetve általában az aktív, eseményalakító ágenciát ekkor még szinte kizárólag férfi-attribútumként kezeli az ifjúsági irodalom. Gramantik Margit *A kassai leányok* című elbeszéléseben azonban kivételesen lányszereplők demonstrálják tetteikkel az olvasó ifjúságtól is elvárt hazafias érzéseket. Az új fennhatóság alá került magyar intézményi rendszer felbomlása során a kassai tanítónőképző iskolát is megszüntetik, ugyanakkor megtiltják a magyar nemzeti jelképek használatát. Az intézkedés elleni tiltakozásul a tanítónőképző diákjai templomi demonstrációt szerveznek, amelynek során piros, fehér, illetve zöld színű ruhákba öltözve, a *Himnusz*t és a *Boldogasszony anyánkat* énekelve vonulnak be a kassai dómba, mintegy testükkel, öltözködésükkel, hangjukkal reprezentálva azt, amit a közterületről erőszakkal eltávolítottak.

³² GRAMANTIK Margit, *Kigyuló Csillagok, Történetek a trianoni magyar ifjúságról*, Bp, Jövő Nyomda, é. n.

Az ifjúsági irodalomra jellemző az, hogy a narráció középpontjában egy szorosabban összefüggő csoport tagjai állnak, a köztük levő konfliktusok dinamikája alakítja a cselekményt, így a fentebb említett történetek mindegyikében egy kisebb-nagyobb fiúcsoport (osztálytársak, bajtársak), és annak néhány vonással egyénített tagja áll a cselekmény fókuszában. *A kassai lányok*ban azonban nyoma nincs egyénítésnek, maguk a lányok egy szimbolikus reprezentáció részei, a templomi tüntetés után hazatérő családok már nem lányaikat, hanem egy bizarr átlényegüléssel az általuk megjelenített zászló darabjait, illetve a nemzeti színek által reprezentált hazafiasság-érzetet viszik haza. „... meglegett az élő nemzeti-szín zászló – és omlani kezdett lassan. Most itt, – most ott vált le belőle egy-egy selyemdarab. Szülők, rokonok, jóbarátok szívükhöz szorítva vitték hazafelé. Szétomlott a zászló. Selyemdarabjai – a kassai lányok – úgy szálltak szét, mint tündöklő, apró csillagok. Piros-fehér-zöld tűzű csillagok. Széthulltak Kassa utcáin. S amerre mentek – mint a hulló csillagok nyomán – sokáig fénylettek a kassai utcák.”³³

Konklúzió

A két világháború közt fénykorát élő magyar ponyva egy része áttételesen (például indiánok és telepések harcán keresztül) megjelenít ugyan valamit a trianoni terület-vesztéssel kapcsolatos érzelmi viszonyulásból, ez azonban elsősorban értelmezői attitűd kérdése, ahhoz, hogy ez az értelmezési séma érvényesüljön, szükséges hozzá az olvasói szándék, illetve a korabeli közbeszéd teremtette kontextus. Maga a Trianon-téma konkrét formában ritkán, és csak a harmincas évek második felében jelenik meg a ponyvairodalom tömegtermelésben piacra dobott alkotásaiban, főleg a kaland-, illetve a háborús/szerelmes regények körében. (A népszerű vadnyugati és légiós történetek már csak a térbeli vonzatuk miatt sem kínálhatnak erre lehetőséget.)

Úgy tűnik, sem a ponyva, sem az annak helyettesítésére kitalált Nemzeti Könyvtár-sorozat, de az ennél igényesebb nyelvhasználatot, nagyobb narrációs teret megengedő lektűr sem találja a módját (vagy értelmét) annak, hogy a szórakoztató irodalom keretei között dolgozza fel azt a témát, amelyet a közbeszéd meghatározóan nemzeti tragédia formájában prezentál.

Hogy mekkora kihívást jelentett a szórakoztató irodalom (ponyva, lektűr) narrációs technikáit összebékíteni a két világháború közti hivatalos Trianon-narratíva elemeivel, arra kudarcos kísérletként példát mutathat Dűcső *Nincs kegyelem* című regénye, amely a ponyvaregény narrációs elemeit vegyíti nyilaskeresztes propagandával. Ellenpontként pedig érdemes kiemelni Orczy Emma *Pimpernel Erdélyben* című regényét, ahol a Trianonnal kapcsolatos viszonyulások úgy tudnak megjelenni a klasszikus kémregény narrációs terében, hogy a hangsúly a kívülről érkező szereplők tapasztalataira, a külső szempontok működtetésére esik.

³³ GRAMANTIK É. N., I. M. 103.

A Trianon-téma a két világháború közti irredenta mozgalom diskurzusvilágába ágyazottan, annak nyelvi, tematikai paneljeit, ikonográfiáját felhasználva viszonylag probléma nélkül jelenik meg a gyermekirodalmi alkotásokban. Esetükben a didaktikai szándék egyértelműen felülírja a szórakoztatás, gyönyörködtetés szándékát (sőt az erőszakos halállal végződő gyermeki önfeláldozás-történetek gyakoriságát figyelembe véve akár a pedagógiai-pszichológiai érzéket is).

Vallasek, Júlia

**Border issues in the border area of literature
– The appearance of the Trianon theme
in Hungarian mass literature between the two world wars**

In the study of literary works depicting the everyday life of the inhabitants of the territories that came under new rule following the peace treaties around Paris at the end of the First World War, the aspect of the specific life strategies, conflicts and solutions that fiction represents through narrative means can play an important role. Popular literature is seldom the focus of mainstream literary studies, its low aesthetic quality tends to marginalise it, and its mass-produced works are quickly forgotten. At the same time due to their actuality and easy appeal to the public, they can reach large audiences thus their choice of topic and narrative approach not only reflects public taste and interest but can also often contribute to its shaping, too. In my research, I examine how the events following the 1920s change are reflected in the interwar popular literature, which, in its turn might have contributed to the shaping of the public discourse on the subject.

Keywords: 20th century, Popular Literature, Hungarian Literature, Inter-war Period.

Horváth László

Az Erdélyi Szépmíves Céh amatőr könyvsorozatának pártolótag intézményei 1924–1944 között

1924 márciusában alakult meg Kolozsváron az Erdélyi Szépmíves Céh Könyvkiadó Betéti Társaság. Az elmúlt évtizedekben cikkek, tanulmányok és könyvek mutatták be a Céh történetét és működését. Szóltak könyvsorozatáról és egyéb kiadványairól. Kevesebb szót ejtettek viszont előfizetőiről és pártolótagjairól. Jelen tanulmány azokat az intézményeket kívánja bemutatni, amelyek pártolótagként – hosszabb-rövidebb ideig – hozzájárultak a kiadó kétévtizedes folyamatos működéséhez, valamint könyvsorozata olcsó kiadásának eljuttatásához a „szegényebb sorsú, de olvasmányában époly [sic!] igényes olvasó kezébe”.¹

A kiadó megalakulásának előzményei

„Író kellett elsősorban, aki megalkotja a művet, azután kiadó, aki finanszírozza, nyomda, aki sokszorosítsa, könyvkereskedő, aki közvetítse és végül olvasó, aki megvásárolja a könyvet, megrendelje, előfizesse az irodalmi folyóiratot.”² Mivel a kiadók és a könyvkereskedők erdélyi szépirodalmi műveket nem adtak ki, és nem is vállalták azok terjesztését, ezért a szerzők gyűjtőíveikkel végig házalták Erdélyt, a Partiumot és a Bánság Romániához csatolt részeit. Az újonnan létrehozott kiadó meg akarta kímélni az írókat attól, hogy írásának megjelentetése céljából előfizetést kolduljon leendő olvasóitól. Az 1924 márciusában megalakult ESZC kiadói programjában vállalta évenként tizenkét erdélyi könyv megjelentetését két kiadásban. A pártolótagok számára száz amatőr példányt kívánt kiadni „pontos számozásokkal, finom, nehéz, lehetőleg erdélyi, kézzel merített papirosra, élesen metszett, kiválasztott, jó típusú antikva betűkkel gondosan nyomva, metszetekkel illusztrálva, kemény, kézi kötésben és aláírásokkal. Minden bibliofil könyvre rányomtatjuk annak a nevét is külön, akinek számára az illető példány készült.”³ A köteteket védőtokkal ellátva küldték a megrendelőknek. Az aláírás csak ígéret maradt. Az amatőr példányokat tekintette a Céh a művek első kiadásának. Máso-

¹ *Erdélyi Szépmíves Céh Emlékkönyv 1924–1934*, [Kolozsvár], ESZC, 1934, 12.

² *Erdélyi Szépmíves Céh*, Cluj-Kolozsvár, Lapkiadó Ny., [1926], 3–4.

³ *Az Erdélyi Szépmíves Céh és a Helikon indulásának dokumentumaiból 1924–1928*, összeáll., előszóval és függelékkel ellátta Mózes Huba, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1992 (Az ESZC Füzetei, 1), 8.

dik kiadásnak az előfizetők számára készült olcsó kiadását szánta a kiadó. Ezek a példányok félfamentes papíron, fűzött kiadásban, részben illusztrált borítóval láttak napvilágot. Meg kell említeni még az ESZC találmányát, a halinakötést. „Védjegye lett az erdélyi műveknek, egészen pontosan az elszakított erdélyinek, mint olyannak.”⁴

Az Erdélyi Szépmíves Céh alapítói: Kádár Imre, Kós Károly, Ligeti Ernő, Nyirő József, Paál Árpád és Zágonyi István, a kolozsvári *Keleti Újság* újságírói voltak, egyben a betéti társaság beltágjai. Hozzájuk csatlakozott hetedik betétes tagként Kovács László 1928-ban. 1926-tól Bánffy Miklós lett a kiadóvállalat első számú vezetője, bár azt a feladatot formálisan Kovács látta el. Bánffy kapcsolati tőkéje a magyarországi előfizetőket, pártoló intézményeket, sőt majd a minisztériumi támogatásokat és a Református egyházbeli kapcsolatokat is alapvetően határozta meg. „A Helikon (és Bánffy Miklós) védőszárnyai alatt a húszas években rentábilis, komolyabb honoráriumot is biztosító vállalkozás lett.”⁵ Ligeti Ernő belülről látva az ESZC megalakulását, valamint a vitákat és a belső széthúzásokat is. Többek között ezekről is beszámolt korszakos jelentőségű könyvében.⁶

A Céh könyvsorozatában 133 mű jelent meg 166 kötetben, folyamatos számozással. A köteteket a kolofonban ’példány’-nak nevezték és betűkkel kiírt sorszámmal láttak el (első–százhatvannegyedik). Római számmal jelölték a ’sorozat’-ot I–XIV. A sorozatok kötetei (az V. kivételével) két naptári évre csúsztak át. A megrendelést is sorozatokra kellett tenni, kétféle fizetési feltétel közül választva. A kolofonban olvasható harmadik számozás a ’kötet’-et jelölte. A II–XIII. sorozat az 1–24-ig terjedő arab számot kapta. Az I. (1–10.) és a XIV. (1–15.) csonka sorozat volt. A kötetszám a mű terjedelmét fejezte ki. A nagyobb terjedelműek, 10–14 ív (150–230 oldal) jellemzően a regények. A kisebb, ún. félkötetek terjedelme 5–7 ív (80–110 oldal), idetartoznak a verseket, novellákat és a drámákat tartalmazó kötetek.

A könyvsorozat fizikai megjelenése

A Céh folyamatosan fejlesztette könyveit. A sorozatok kötése és mérete is több alkalommal változott. Az *I. sorozat* (1925–1926) keménypapír-kötésben jelent meg. A *II. sorozat* (1927–1928) könyvei különböző színű egész angolvászon kötésben, a *III–V. sorozat* (1928–1931) kötetei már művészi félbörkötésben láttak napvilágot. A könyvgerinc felső részén különböző színű bőrcímkén (piros, zöld, sárga, fekete) aranyozással a szerző neve és a mű címe olvasható. A gerincet vaknyomású levélmintákkal díszítették. Az V. sorozat minden kötete egyforma szür-

⁴ BOKA László, *100 éve alakult meg az Erdélyi Szépmíves Céh = Újvárad*, 2024. március 28. <https://www.ujvarad.ro/essze/100-eve-alakult-meg-az-erdelyi-szepmives-ceh/>.

⁵ *Uo.* 6.

⁶ LIGETI Ernő, *Súly alatt a pálma, Egy nemzedék szellemi élete, 22 esztendő kisebbségi sorsban*, Kolozsvár, Fraternitas, [1941], 68–73.

ke borítófedéllel készült, rajta a Kós Károly által tervezett kerek ESZC címer aranyozott változatával. Az egységes arculat feltételezhetően az 1931-es évben megjelenő nagyszámú külföldi pártolótag tiszteletére készült. Az egyetlen sorozat volt, amelynek mind a 13 kötete ugyanabban az évben jelent meg. A *VI–XIII. sorozat* (1932–1943) új külsőt kapott. A világválság általános „leépítése” a kiadónál is éreztette hatását. „Az Erdélyi Szépmíves Céh minden kiadását a minimumra szorította le, ezáltal elértük azt, hogy jövő esztendőben [1932-ben] induló új könyvsorozatunk amatőr kiadását az eddigieknél is nemesebb köntösben, művészebb megjelenésben fogjuk kiadni. Könyveinket a mostani bőrkötés helyett valódi arannyomású [sic!], nemes, antik pergament kötésben fogjuk kiadni.”⁷ A félpergamen kötés gerincének alsó és felső részét aranyozott levélsor díszíti. Az alsó dísz felett a marosvécsi vár aranyozott rajza látható az MCMXXVI-os évszámmal, ami az erdélyi Helikon írói munkaközösség megalakulásának évét jelöli. Az utolsó, *XIV. sorozat* (1943–1944) nyolc kötete félvászon kötetst kapott, gerincdísze megegyezik a félpergamen kötésével. A bőrcímke alkalmazása végig megmaradt, kevésbé változatos színekkel.⁸ Az „Erdélyi Szépmíves Céh amatőr-könyvsorozata külső nyomdai kiállításában is a legszebb magyar könyvek gyűjteménye.”⁹

Az illusztrációk

67 kötet tartalmaz illusztrációkat. A VI. sorozattól ritkulnak, majd fogynak, a VII. sorozat 83–84. kötete után szinte teljesen meg is szűnnek. Kivéve a művészeti kötetek műmellékleteit. Néhány amatőr kötetbe bekötötték az olcsó kiadás rajzos borítófedelét. A 13 illusztrátor közül Kós Károly (26) és Bánffy Miklós (15) alkotásai szerepelnek a legtöbbször. A Buday György által illusztrált *Arany János balladái* (1933) Budapesten „Az év legszebb könyve kitüntetéset nyerte el.”¹⁰ Ekkoriban már az ESZC részt vett a budapesti Ünnepi könyvhéten. 1932-ben külön pavilonja volt a Szervita téren. Felolvasó és irodalmi estélyeket is szervezett magyarországi városokban, többek között a Nyugat-Dunántúlon.¹¹

⁷ *Mélyen tisztelt, kedves pártolótagunk!* Levél Kovács [László] aláírással. Cluj-Kolozsvár, 1930. december 1. Fénymásolatban.

⁸ A sorozat kötési formáinak és borítólapjainak részletes leírását Lásd: Sas Péter, *Magyar erőitér; Az Erdélyi Szépmíves Céh és az Erdélyi Helikon története*, Köröstárkány-Balatonfőkajár, Kárpátia Stúdió, 2020, 285.

⁹ *Az Erdélyi Szépmíves Céh kalendárium az 1931-ik esztendőre*, Cluj-Kolozsvár, [1930], 64.

¹⁰ MURÁDIN Jenő, *Erdélyi magyar illusztrált könyvek 1918–1944 = Korunk*, 3(2007), 7.

¹¹ HORVÁTH László, *Az Erdélyi Szépmíves Céh irodalmi estélyei Győr-Moson-Pozsony és Sopron vármegyében a két világháború között = Magyar Könyvszemle*, 123(2007), 200–208.

Az ex librisek

Az ESZC három különböző típusú ex librist tervezett amatőr könyveihez. (1. ábra). Az első két sorozatban egyszerű, kisméretű fehér 9×9, majd 6,5×6,5 cm-es lapon olvasható a pártolótag neve. A III. sorozat ex librisét Debreczeni László (1903–1986) grafikusművész szép szecessziós rajza díszíti. Méreténél fogva (16×10 cm) kisgrafikának is tekinthető. A IV. sorozattól Kós Károly kétalakos, színes ex librise került a könyvekbe. Színe kezdetben okkersárga, a VIII. sorozattól kék színű. A pártolótag nevét rányomtatták az ex librisre, de néhány esetben írógéppel készült, elsősorban az ajándékba adott, tagsággal nem rendelkezők számára.

1. ábra. Az ESZC ex librisei

A pártolótagok

Az egyetlen mecénást mecénások százai váltották fel. Az olvasó előre megvette az ismeretlen író ismeretlen könyvét. „Az ESZC belső szerkezetéhez híven az utókor számára őrzi minden könyvében nemcsak az erdélyi író írását, hanem az erdélyi olvasó neveit is. Ezzel egyúttal érdekes kultúrdokumentumot is nyújt. Az olvasók az erdélyi magyar irodalom hőskorának szereplői.”¹² A pártolótagokat tekintették a betéti társaság kültagjainak.

¹² Az Erdélyi Szépmíves Céh kalendáriuma az 1930-ik esztendőre, Cluj-Kolozsvár, [1929], 30–31.

A pártolótagok száma

A tervezett első 100 amatőr példányra egy hónapon belül 130-an jelentkeztek. Az első kötet 1925 tavaszi megjelenése előtt már 227-en voltak a jelentkezők. Ekkor a Céh 250-ben maximálta a tagok létszámát. „Miután a könyvek megjelenése időközében a nyomdaipari munka- és anyagárak körülbelül negyvenszázaléknnyit emelkedtek, ezen úgy segített a Céh, hogy pártolótagjai számát háromszázhuszra emelte fel.”¹³ 1926 végén „*Könyvsorozatunk első kiadása kizárólagosan a Céh pártoló tagjai számára készül* kötetenként ötszáz zárt és számozott” példányban.”¹⁴

A névsorok – ha nem is mindig pontosan – kötetről-kötetre követték a változásokat: új belépők, tagságukat megszüntetők, elhunytak, illetve a helyükre lépő családtagok. Mivel egyetlen kötetben sem szerepel, hogy hány számozott példány készült, ezért több forrás felhasználásával kaphatunk – nem végleges – képet a pártolótagok számáról. A fent idézett adatokon kívül a Levelesláda 10 év taglétszámát adta meg.¹⁵ Harmadik forrásnak tekinthető az egyes kötetekben felsorolt tagok száma. A számozott példányok kiegészítik, sőt több esetben felülírják az előző három adatot. A kolofon oldal alsó részén elhelyezett számozás mindig géppel történt. Fekete színnel nyomva, arab számmal. Néhány ismert, fontosabb személy számára nyomtathatták piros színnel. A II. sorozat könyveiben az arab számokon kívül római számokat is használtak, szintén fekete vagy piros színű nyomással.

A négy adat soha nem egyezik, sok esetben lényeges az eltérés. Mivel a Levelesláda a kiválasztott évekhez egy számot adott meg, ezért célszerű az abban az évben megjelent összes kötet névsorainak és számozott példányainak legmagasabb adatával összehasonlítani. A kezdeti egyetlen névsor helyett 1927-től külön névsorban tüntették fel a nem romániai pártolótagokat. 1934-től a létszám csökkenése miatt a Céh visszatért az egy névsorhoz. Néhány nagyobb eltérést mutató év: 1927: 344 – 511; 1928: 556+50=606, 486+56=542; 1938: 188 – 204; 1941: 198 – 215. Az első szám a Levelesládában, a második a kötetben felsoroltak száma. A plusz jel előtt a hazai (erdélyi, romániai), mögötte a külföldi adat áll. A számozott példányok sok esetben jóval magasabb értékűek a felsorolt nevek számánál. Ennek valószínűleg az lehetett az oka, hogy olyanok számára is készültek kötetek, akik egyetlen névsorban sem szerepelnek. Természetesen a Céh alapítói¹⁶ és írói (akik közül csak néhányan voltak pártolótagok 1925 és 1927 között: Bárd Oszkár,

¹³ Erdélyi Szépmíves Céh, [1926], i. m. 9–10.

¹⁴ MÓZES 1992, i. m. 36. – MÓZES Huba: 90 éve alakult az Erdélyi Szépmíves Céh = Hítel, 27(2014), 10, 91–94.

¹⁵ Az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája 1924–1944, közléteszi Marosi Ildikó, Bukarest, Kriterion, 1980, 1, 12. – Áttekinthetőbb formában ld. SZERAFINNÉ SZABOLCSI Ágnes, Az Erdélyi Szépmíves Céh könyvkiadói tevékenysége (1924–1944) = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 30(1995), 1, 92.

¹⁶ Zágonyi István számára készült példány: <https://www.regikonyvek.hu/kiadas/cirkusz-1926-1926-erdelyi-szepmives-ceh>.

Kacsó Sándor, Tamási Áron, kivéve Kemény Jánost, aki mindvégig pártolótág volt) szintén kap(hat)tak névre szóló és számozott példányokat. A nevek és a számozott példányok közötti legnagyobb különbséget mutató évek: 1935: 230 név mellett van 322 sz. számozott példány. 1938: 188 – 222 sz., 1940: 200 – 321 sz., 1941: 198 – 337 sz., 1943: 205 – 255 sz., 1944: 195 – 252 sz.

A kötetekben szereplő 1413 tagból kb. 972 (69%) tekinthető hazainak, vagy pártolótagsága alatt Erdélyben élőknek, és 441 (31%) külföldinek. Mindig a hazai pártolótágok voltak többségben. 1933-ban állt a legközelebb egymáshoz a két „tábor”: a 312 tagból 175 volt a hazai és 137 a külföldi.

1. táblázat. *A pártolótágok száma évenkénti bontásban (saját szerkesztés)*

Év	Hivatalos adat	Levelesláda	Kötet (számozás)	Intézmény
1924	100, 130			
1925	250		345	6
1926	320, 500	320	353	
1927		344	511	9
1928		556+50=606	486+56=542	10+3=13
1929		473+57=530	477+57=534	10+1=11
1930			429+83=512	13+7=20
1931		274+206=480	329+205=534	10+46=56
1932			215+170=385	7+28=35
1933			175+137=312	8+27=35
1934			269 (297 sz.)	30
1935		225	230 (322 sz.)	28
1936			208	21
1937		190	202	21
1938		188	204 (222 sz.)	22
1939			209 (222 sz.)	23
1940		200	209 (321 sz.)	22
1941		198	215 (337 sz.)	22
1942			211 (250 sz.)	20
1943			205 (255 sz. – 2 db)	20
1944			195 (252 sz.)	21

A pártolótágok időtartama

Mindössze 22 személy és 1 intézmény neve szerepel az összes kiadott kötetben. Az egészen rövid időtartamtól (egyetlen kötet) a hosszú éveken át tartó tagságig minden időintervallum megtalálható. Érdeemes megjegyezni, hogy 112-en vannak, akik csak az első, 1925-ös évben szerepelnek. Csak az 1927-es évben 76, csak 1931-ben 78 név olvasható. A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság felolvasóköriútjai és az *Erdélyi Helikon* folyóirat 1928-as budapesti, zeneakadémiai

bemutakozó estje fontos szerepet vállalt a magyarországi tagtoborzásban. Utóbbi eseményt Ravasz László református püspök nyitotta meg, aki maga is pártolótag volt 1928: 23–1944: 164. A külföldi pártolók 1927–1928-tól kezdtek belépni, de nagyobb számban Tabéry Géza 1930-as magyarországi előadókörútjához kapcsolódó sikeres tagtoborzó tevékenysége eredményeképpen. Többségük azonban mindössze az 1931-ben megjelenő *V. sorozat* köteteire volt vevő. Meg kell jegyezni, hogy a magánszemélyek közül többen vannak olyanok, akik a teljes sorozat birtokában voltak, de ezt a névsorok nem tükrözik. John Paton, Kemény János sógora, pártolótagként az 1927: 14 és 1934: 90 közötti kötetekben szerepel. Marosi Ildikó szerint „Aberdeeni otthonában hiány nélkül megtalálhatók az Erdélyi Szépmíves Céh könyvei. Minden Céh-könyvben hátul „Külföldi tagjaink” között is olvasható John D. Paton neve.”¹⁷ A külföldi tagokat csak 1927-től kezdtek külön feltüntetni.

Az előfizetők

Azért kell szólnunk az olcsó kiadás magyarországi megrendelőiről, mert közülük néhány intézmény a pártolótagok között is megtalálható. Az intézményekhez magánszemélyek is kapcsolódnak az előfizetők közül. „Huszonnyolcezer család vásárolja ma rendszeresen az Erdélyi Szépmíves Céh kiadásában megjelenő könyvek sorozatát Magyarországon. Ez a fényes siker az *Erdélyi Helikon Magyarországi Barátai*-nak köszönhető.”¹⁸ A Céh köszönetét egy ún. *Aranykönyv* megjelentetésével fejezte ki, melyben felsorolta az előfizetők nevét két csoportra bontva *Vidéken* és *Székesfővárosban* címszó alatt. A könyv megjelenésének idején Budapest mindössze 14 kerületből állt, így pl. Kispest, Pesterzsébet, Újpest stb. vidéki településnek számított. A kötet anyagát feldolgozó Frisnyák Zsuzsa szerint: „Az 1937-ben kinyomtatott névsor kb. 20 ezer személyt és kb. 1000 intézményt tartalmaz.”¹⁹ Pontosabban a vidéki előfizetők száma: 18 586 személy és 784 intézmény, összesen 19 370. A székesfővárosi névsor 5240 nevet tartalmaz, ebből 5188 a magánszemély és 52 az intézmény. A két névsor 24 610 előfizetőjéből 23 774 volt magánszemély és 836 az intézmény (3,4%). A könyvsorozat megrendelőin kívül azok neve is szerepel a könyvben, akik az ún. *Díszkiadás*²⁰ kötetét fizették elő. Valószínűleg az *Erdélyi Helikon* (1928–1944) folyóiratra előfizetőket is tartalmazza. Feltehető, hogy

¹⁷ MAROSI Ildikó, *Kis/Helikon/könyv*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2004, 8.

¹⁸ *Az Erdélyi Helikon Magyarországi Barátainak Aranykönyve 1937*, Kolozsvár, ESZC, 1937, 5.

¹⁹ FRISNYÁK Zsuzsa, *Az „Erdély-üzlet” működése Magyarországon, Az Erdélyi Szépmíves Céh = Századok*, 108(1992), 2, 183.

²⁰ *Az Erdélyi Szépmíves Céh 10 éves jubileumára kiadott díszkiadás*, Kolozsvár–Bp., Révai ny., [1934–1941]. – *Az Erdélyi Szépmíves Céh jubileumi díszkiadása*, Kolozsvár–Bp., Révai ny., [1936–1944]. A sorozatok ún. toborzószorozatát is tartalmazzák. Nagyrészt a Céh könyvsorozatának műveit ismételték meg, kiegészítve máshol megjelent és új kötetekkel. 75 kötet jelent meg, a művek egy része több kiadásban is.

azon magyarországi pártolótagok (személyek és intézmények) egy része, akik az előfizetők között is megtalálhatók, a költségesebb pártolótagságot váltották fel az olcsó kiadás előfizetésével. Mivel az *Aranykönyv* nem közli a tagság időtartamát és legkésőbb 1937 végéig tartalmazza a magyarországi adatokat, így az összevetés a pártolótagokkal nem lehet teljes értékű. Előfordulhatnak olyan személyek a névsorokban, akik a könyv megjelenésekor már nem éltek; például a vidéki névsorban szereplő *Egler Dózsa* [Péter] (1880–1935) bencés tanár a győri Czuczor Gergely Bencés Gimnáziumban tanított 1928–1935 között.

A pártolótag intézmények

Mindössze egyetlen olyan intézmény található, amelynek neve az összes kötetben szerepel. Az erdélyi intézmények száma az első néhány évben jóval meghaladta a külföldiekét. 1931-től ez a folyamat megfordult, és a külföldi (főként magyarországi) intézmények kerültek túlsúlyba. Az 1931–1933-as években emelkedett legmagasabbra a számuk: 56-ra, majd 35-re. Végül az 1936–1944 közötti évektől 20 és 23 között állapodott meg. 1940-től, Észak-Erdély visszacsatolásától az ott élő külföldi tagok ismét magyarországivá váltak.

A hazai (erdélyi, romániai) pártolótag intézmények

A 23 intézmény a hazai pártolótagok mindössze 2,4%-át tette ki. A legtöbb intézmény (61%) a maradék Bihar, Kolozs és Szilágy vármegyéhez tartozott. Az intézmények 48%-át az irodalmi körök, újságíró klubok és kaszinók tették ki. A két-két iskola és iskolai könyvtár mellett az intézmények 35%-a az ipari, gazdasági és pénzügyi szektort képviselte.

A pártolótagság időtartamáról a következők állapíthatók meg. Egyetlen intézmény szerepel a névsorokban, amely a kezdetektől végig tag maradt (Kolozsvári Iparos Egylet). Az első évben belépők átlagosan még két évig sem voltak tagok. Azok az intézmények, amelyek 1927–1928 folyamán léptek be, már hosszabb idejű, átlag 5 éves tagságot értek el. Ezt az adatot nagyon megemeli, hogy volt egy intézmény, amely 17 évig pártolta a Céh könyvsorozatot (Máramarosi Református Lyceum Nagykönyvtára). A legtöbb intézmény (8) 1930-ban vált pártolóvá, de átlag tagsági idejük még az egy évet sem érte el. Még egy hosszabb idejű tagsággal, 10 évvel rendelkező intézményt találunk (Zilahi Magyar Kaszinó). Az összes intézmény 33%-a mindössze egyetlen évben szerepel. Természetesen az intézmények között is lehetnek olyanok, amelyek a teljes sorozattal rendelkeztek, de ezt a névsorok nem tükrözik. Erdemes megemlíteni, bár nem volt pártolótag, a nagyváradi Magyar Általános Hitelbankot, „amelyik 50 [Erdélyi] Helikont fizet elő évenként”.²¹

²¹ *Levelesláda*, i. m. 237.

Az adatok felépítése

Az intézmény pártolótagsága kezdetének és végének évét a kettőspont után a sorozat kiadványának száma követi. A szervezetekhez kapcsolódó egyéni pártolótagok feltüntetése kiegészítő információval szolgál. Megmutatja, hogy a személyek neve pár kivétellel az első kötet névsorában már szerepel, megelőzve az intézmény taggá válását.

ARAD

1. Arad-Csanádi Gazdasági Takarékpénztár – 1930: 41–1933: 74
2. Societa[tea] Bancara Romana Sucursala, Arad – 1930: 41–50
Adler Arnold (1889–1942?) – 1925: 1–1941: 145
Az aradi Erdélyi Hitelbank után 1930 januártól a brassói Societate Bancara Romana igazgatója.

BUKAREST

- Koós Ferenc Kör (1857–1944) – 1928: 26–1929: 37

CSERNÁTFALU

- Hétfalusi Takarékpénztár Rt. – 1927: 20–1933: 81

KOLOZSVÁR

1. Dermata Művek Bőr és Cipő Rt., Kolozsvár – 1944: 163–164
Az alapító Johann Renner 1910-ben társult a Farkas és Hecht családokkal. 1930-ban egyesült a temesvári Turul cipőgyárral és felvette a Dermata Művek Rt. nevet. „Félbőr kötetekhez az alapanyagokat a kolozsvári Dermata biztosította.”²² Csak a két utolsó kiadványban szerepel.
Balá[z]s Ernő (1899) – 1925: 1–1929: 37
Ruhaiipari mérnök. 1919–1934 között dolgozott a bőrgyárban.
Benkő Rudolf – 1925: 1–1927: 14
1924 óta. 1930–1933-ban a Turul Rt. cégvezetője. A Dermata igazgatója 1942-ben.
Farkas Mózes dr. (1881–1941) – 1925: 1–1941: 144 (1924-ben lett pártolótag)
Ügyvéd, gyáriparos. A gyár vezérigazgatója.
Glancz Miksa (1876?–1930) – 1925: 1–1929: 36
A Keleti Újság kiadóhivatalának és a Glancz Miksa Lapkiadó Rt. igazgatója Kolozsváron. Anyósa Rosenthal Mihályné sz. Farkas Ida. Farkas Mózes nővére.
Hecht Richárdné [Stotter Riza] – 1925: 1–1927: 21
Hecht Richárd (1888?–1933) a bőrgyár egyik igazgatója.
Krausz László [Vasile Barbu] (1897–1981) – 1925: 1–1930: 39
Tervezőmérnök a Dermatában.

²² SAS 2020, i. m. 282.

Ormos Andor – 1925: 1–1927: 18

A Dermata plojesti fiókjának vezetője.

Szabó Sándor (1910) – 1935: 99–1944: 164

Bőrvegyész 1927–1932.

Zudor János (1900) – 1925: 1–1944: 164

1918 óta. 1929-ig Farkas Mózes titkára volt. 1941-ben igazgató, 1943–1944-ben a gyár vezérigazgatója. Minden kötetben szerepel a neve.

2. Kolozsvári Iparos Egylet – 1925: 1–1944: 164

Az egyetlen intézmény, amely minden névsorban szerepel.

3. Kolozsvári Nemzeti Kaszinó – 1928–1933

4. Újságíró Klub, Kolozsvár – 1925: 1–1926: 9

MÁRAMAROSSZIGET

Máramarosi Református Lyceum Nagykönyvtára – 1928: 22–1944: 164

MAROSVÁSÁRHELY

Magyar Iparos Tanuló Otthon, Marosvásárhely – 1925: 1–2

NAGYENYED

Nagyenyedi Református Tanító- és tanítónőképző Intézet – 1925: 1–1930: 45

NAGYVÁRAD

1. Nagyváradi Agrár Takarékpénztár Rt. – 1930: 41–43

2. Nagyváradi Kereskedelmi Csarnok – 1930: 43–1931: 63

3. Nagyváradi Unio Klub – 1928: 26–1931: 54

4. Szigligeti Társaság (1892–1944) – 1927: 11–1934: 91

5. „Takarékosság” Segély és Takarékszövetkezet – 1930: 41–1931: 64

6. Újságíró Klub, Nagyváradi – 1927: 11–1933: 78

7. Zsidó Lyceum Tanári Könyvtára, Nagyváradi – 1927: 11–1928: 32

Kecskeméti Lipót dr. (1865–1936) – 1927: 11–1933: 74

1890–1936 között főrabbi Nagyváradon. A líceum spiritus rectora.

TEMESVÁR

Arany János Egyesület [Társaság] (1903–1948) – 1930: 41–1931: 63

Pogány László (1901–1956) – 1925: 1–1943: 160 (1929 decembertől külföldi tag).

A Társaság ügyvezető titkára. Valószínűleg az utolsó négy kötet is a birtokában volt.

UZON

Uzoni Olvasókör (1926) – 1927: 11–21

Benke János dr. (1888–1947) – 1928: 23–1930: 50

Körorvos. Nagy szerepe volt az olvasókör létrehozásában.

ZILAH

Zilahi Magyar Kaszinó (1835) – 1932: 64–1941: 145

ZSIBÓ

1. Zsibói Iparos Olvasó Egylet – 1930: 47–1931: 52
2. Zsibói Polgári Olvasókör – 1927: 11–1930: 45

A külföldi pártolótag intézmények

Az első pár évben elvétve találunk külföldi intézményeket, 1930-tól kezdenek megjelenni. Tabéry Géza sikeres toborzása az intézmények számának emelkedésében is megmutatkozott. A külföldi intézmények 59%-a 1931-ben, az *V. sorozat* első kiadványában szerepel először, háromnegyed részük azonban a következő évben már nem volt a tagok között. A többiek, jellemzően a városi könyvtárak viszont egészen 1944-ig pártolótagok maradtak. 1932–1935 és 1938–1943 között már csak egy-egy új belépővel találkozunk. A leghosszabb ideig a könyvtárak maradtak tagok, de pl. a DEMKE, a békéscsabai Lorántffy Zsuzsanna Leányliceum, a Nyíregyházi Takarékpénztár és a debreceni Református Tanárképző 10 éven át pártolta a Céh könyvsorozatát. Meg kell említeni a Shell céget, ami 1941 és 1944 között két, egymást közvetlenül váltó szervezeti egységgel szerepelt. Ez a „váltótagság” a magánszemélyeknél több alkalommal is megfigyelhető.

A 71 intézményből 4 a Csehszlovák Köztársasághoz tartozott, három városi könyvtárral. A 67 magyarországi intézmény 64%-a tiszántúli, 22%-a dunántúli volt és 14% tartozott Pest megyéhez. Az intézmények 42%-a az oktatáshoz kapcsolódott. A 17 könyvtár típus szerint: 65% közművelődési (városi, vármegyei, irodalmi, múzeumi), 23% felsőoktatási (főiskolai, egyetemi) és két vállalati (12%). Az intézmények 23%-a az ipari, gazdasági és pénzügyi szférához tartozott.

A magyarországi intézmények mellett is szerepelnek a magán pártolótagok. Ezt követi kurzívval szedve az adott intézmény, ha előfizető is volt, illetve a hozzá kapcsolható személyek.

CSEHSZLOVÁK KÖZTÁRSASÁG

1. Érsekújvári Városi Magyar Könyvtár – 1932: 64–1944: 164
2. Léva Város Közkönyvtára – 1931: 51–1944: 164
3. Pozsony Városi Magyar Közkönyvtár – 1932: 64–1936: 124
4. Pálffy Miklós herceg Központi Igazgatósága – 1930: 44–1934: 91

*MAGYARORSZÁG**BÉKÉSCSABA*

1. „Auróra Kör” könyvtára, Békéscsaba – 1931: 51–1933: 66
Alakuló ülését a Rudolf gimnáziumban tartotta 1913-ban.
Südy Ernő (1882–1973) – 1931 (Teljes V. sorozat) – A Kör alapítója.
Südy Ernő dr. gyógyszerész
2. Békéscsaba Város Múzeumának könyvtára – 1931 (Teljes V. sorozat)
Múzeumi Könyvtár, Békéscsaba

3. Békéscsabai ág. h. ev. Rudolf Reálgimnázium – 1931 (Teljes V. sorozat)
Ág. h. ev. Rudolf reálgimnázium, Békéscsaba
Uo.? Evangélikus Tantestület – Békéscsaba
4. Békéscsabai községi Felső-Kereskedelmi Iskola – 1931: 51–1934: 87
Községi felsőkereskedelmi iskola, Békéscsaba
5. Békéscsabai Magyar Kir. Állami Lórántffy Zsuzsanna Leánylíceum – 1931:
51–1944: 164

BUDAPEST

1. Continental Fakeskedelmi Rt. – 1925:1–1927: 16
2. Középiskolai Tanárképző Intézet – 1943: 160–1944: 164
3. Magyar Nők Szent Korona Szövetsége (1926–1944) – 1931: 56–60
4. Nemzeti Kaszinó – 1928: 24–28
5. Népies Irodalmi Társaság ([1919] 1920–1944) – 1938: 121–1944: 164
6. Shell Köolaj R. T. – 1941: 138–1943: 155
7. Shell Tisztviselő Társaskör – 1943: 156–1944

DEBRECEN

1. Csokonai Kör (1899–1946) – 1931: 51–1932: 64
Csokonai Kör, Debrecen
Kardos Albert (1861–1945) – ny. középiskolai igazgató. – Ő javasolta a Kör létrehozását.
2. Debrecen Város könyvtára – 1930: 43–1933: 75
3. Debreceni Első Takarékpénztár – 1931: 51–1935: 98
Verzár Kálmán (1869–1936) – 1932: 64–1933: 78 – Vezérigazgató, kormányfőtanácsos.
4. Debreceni Székely Társaság – 1933: 77–1941: 145
Rugonfalvi Kiss István dr. (1881–1957) – 1931 (Teljes V. sorozat). – A Társaság társelnöke. A Történelmi Szeminárium igazgatója.
5. Debreceni Tisza István Tudományegyetem könyvtára – 1935: 67–1944: 164
6. Debreceni Tudományegyetem Irodalomtörténeti Szeminárium – 1931: 51–1932: 64
Magyar Kir. Tisza István Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Szemináriuma, Debrecen
7. Magyar Kir. Postaigazgatósági Könyvtár – 1931: 51–1933: 74
Postaigazgatóság személyzeti kara, Debrecen
8. Magyar Történelmi Szeminárium – 1931: 56–63
Magyar Történelmi Szeminárium, Debrecen
9. Német Filológiai Szeminárium – 1930:43–1931: 63
Huss Richárd dr. (1885–1941) – egyetemi nyilvános tanár – A Germán filológiai szeminárium vezető tanára.
10. Református Főiskola könyvtára, Debrecen – 1931: 51–1944: 164
Református Főiskola könyvtára, Debrecen
11. Református Tanárképző, Debrecen – 1931: 51–1944: 164
12. Tisza István Tudományegyetem könyvtára – 1930: 44–1931: 63

13. Történelmi Filológiai Szeminárium – 1930: 43–1931: 55
14. Városi Takaré- és Hitelintézet, Debrecen – 1931: 51–1933: 75
Városi Takaré- és Hitelintézet, Debrecen

ESZTERHÁZA

- Esterházy Pál herceg Hitbizományi Könyvtára – 1933: 64–1944: 164
Nyárády István dr. (1888–1949 után) – 1927: 19–1944: 164. – 1919–1937: ügyvéd és a Hitbizomány ügyésze.

GYŐR

1. Állami Tanító[nő]képző, Győr – 1931:51–1932: 64
Josipovich Istvánné dr., özv. sz. Németh Irma – állami tanító[nő]képző tanárnő [1919–1947]
Karsay Jolán (1852–1945) – ny. tanító[nő]képző igazgató [1902–1921]
Kövér Lajos dr. (1886–1940) – szemináriumi v[ice]rektor. [1919–1929: katolikus hittanár]
Révész György[i] [Bán Aladárné] (1877–1968) – állami tanító[nő]képzői tanár [1920–1935]
Vlaszaty Ferencné, özv. – ny. tanárnő [1897–1931]
2. Győr Szabad Kir. Város Könyvtára – 1931: 51–1944: 164
Városi könyvtár, Győr
3. Győr Városi Iparos Tanonciskola – 1931: 51–1935: 95
Iparostanonciskola, Győr
4. Győri Kaszinó könyvtára – 1931 (Teljes V. sorozat)
5. Győri M. Kir. Állami Leánylíceum – 1931: 51–1933: 75
Állami gr. Apponyi Albert leánygimnázium, Győr
6. Kir. katolikus Tanítóképző Intézet, Győr – 1931 (Teljes V. sorozat)
Haller József (1856–1936) – ny. tanító képezdei igazgató [1900–1913]
Nitsmann Jenő – ny. magyar. kir. gazdasági akadémiai tanár [1911–1936]
Öveges Kálmánné, özv. [Koppé Gizella] (1868?–1941) – nyugdíjas
Öveges Kálmán (1863–1934) a képezde gyakorlóiskolai tanára volt.
7. Kisfaludy Irodalmi Kör – 1931 (Teljes V. sorozat)
8. Női Felső-Kereskedelmi Iskola, Győr – 1931 (Teljes V. sorozat)
9. Városi Fiú Felső-Kereskedelmi Iskola, Győr – 1931: 51–1933: 75
Négylevel-folyamú fiú felsőkereskedelmi iskola, Győr

KECSKEMÉT

1. Kecskeméti Egyetemes Ref. Jogakadémia – 1934: 83–1944: 164
Kacsoh Bálint dr. (1899–1977) – 1928: 29–1931: 63 – 1926–1936 között az akadémia tanára.
2. Kecskeméti Kereskedői Kaszinó – 1934: 83–1935: 100
Kereskedői Kaszinó, Kecskemét

MISKOLC

1. Izraelita Polgári Leányiskola, Miskolc – 1931: 51–1932: 64
2. Kereskedők és Gazdák Köre, Miskolc – 1931: 51–1932: 64
3. Kir. katolikus Fráter György Gimnázium, Miskolc – 1931: 51–1934: 87
4. Miskolc Város könyvtára – 1931: 51–1933: 74
Városi közkönyvtár, Miskolc
5. Miskolc Város Női Felső-Kereskedelmi Iskolája – 1931: 51–1935: 100
6. Miskolci Állami Hunfalvy Reáliskola – 1931: 51–1935: 100
7. Miskolci Polgári Leányiskola Igazgatósága és Tantestülete – 1931: 51

NYÍREGYHÁZA

1. Ág. h. ev. Kossuth Lajos Reálgimnázium, Nyíregyháza – 1931: 51–54
Ág. h. ev. Kossuth L. reálgimnázium, Nyíregyháza
2. Magyar Kir. Állami Tanítóképző, Nyíregyháza – 1931 (Teljes V. sorozat)
Állami Tanítóképző Intézet, Nyíregyháza
3. Nyíregyháza Város könyvtára – 1931 (Teljes V. sorozat)
4. Nyíregyházi Kereskedők és Gazdák Köre – 1931: 51–59
5. Nyíregyházi Takarékpénztár Egyesület – 1934: 83–1944: 164
6. Szabolcs vármegye könyvtára – 1931: 51–1944: 164

PÁPA

- Városi Közművelődési Egyesület, Pápa – 1934: 87[!]-91
Pápa városi Közművelődési Egyesület, Pápa

PÉCS

1. Erzsébet Tudományegyetem könyvtára, Pécs – 1934: 91–1944: 164
2. Pécs szabad kir. Városi Iparos Tanonciskola Igazgatósága – 1931
(Teljes V. sorozat)
3. Pécsi községi Polgári Leányiskola Igazgatósága – 1931: 53–63
4. Pécsi városi Négyévfolyamos Női Felső-Kereskedelmi Iskola Igazgatósága
– 1931 53–63

SZAJOL

- Szajoli Vasutaskör – 1939: 123–1944: 164

SZEGED

1. Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesület – 1931: 56–1944: 164
2. Francia Filológiai Szeminárium – 1930: 43–1932: 70
3. Magyar kir. Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara
– 1930: 43–1943: 160
*Csekey István dr. (1889–1963) – egyetemi ny. rendes tanár – Jogász, jogtudós.
1931–1940 között a Politikai Tanszék vezetője. 1912–1923 között a Kecskeméti Egyetemes Református Jogakadémia tanára volt.*
4. Somogyi Könyvtár – 1931: 51–1944: 164

5. Szeged Város – 1931: 56–1932: 64
Szeged szabad királyi város
6. Szegedi Állami Felső Ipariskola – 1931: 56–58
7. Szegedi Kenderfonógyár Rt. 1931: 51–1935: 98
Wimmer Fülöp (1854–1934) – 1931 (Teljes V. sorozat). – A gyár igazgatója, tagja volt a Zsidó Hitközségnek. Utca van elnevezve róla.
8. Szegedi Kereskedelmi és Iparbank – 1931 (Teljes V. sorozat)
9. Szegedi Zsidó Hitközség – 1931: 51–1940: 135

SZEGHALOM

- Szeghalmi Péter András Reálgimnázium – 1928: 17–1931: 54
Péter András reálgimnázium ifjúsági Önképzőköre, Szeghalom
Péter András reálgimnázium kölcsönkönyvtára, Szeghalom
 Az újraalakult Erdélyi Szépmíves Céh (1990–1995) tagja is volt: *Péter András Gimnázium – Szeghalom* néven.

Összegzés

A vármegyék és a budapesti minisztériumok formális vagy informális úton felhívták a hozzájuk tartozó intézmények figyelmét a Céh könyvsorozatára, és arra, hogy előfizetésükkel hozzájárulhatnak az erdélyi magyar irodalom támogatásához. A Céh két évtized alatt mintegy 50 szerző műveit jelentette meg, nagyjából marandadó értéket képviselőket. Többek között Tamási Áron, Kuncz Aladár, Bánffy Miklós regényei mellett Dsida Jenő, Bartalis János, Kiss Jenő verseit, valamint Áprily Lajos és Jékely Zoltán drámáját. Tabéry Géza és az erdélyi írók sikeres és érdeklődők sorát vonzó előadó- és felolvasó körútjai sok magánembert és intézményt fellelkesítettek, így magas volt a sorozatra jelentkezők száma. A lelkesedés sokuknál azonban alábbhagyott, amikor a köteteket át kellett venni, ráadásul a postaköltséggel megterhelve. Akadtak olyan személyek is, akik a felhívást/ajánlást kötelezettségnek vélték. Dr. Fekete András felszólalását hozhatjuk példaként. „... egy időben kinézték az embert a jó társaságból, ha a Szépmíves Céh-be be nem iratkozott. Ez a társaság tagjainak havonta egyszer-kétszer, de mindig legalább 240 lei utánvétellel vékonyka irodalmi regényt, remekműveket szállít, valódi belöldi termelésben és a könyv tábláján bele van nyomva szépen, olvashatóan, hogy ez a könyv XY. úr számára készült. Ez az XY. minden darabnál az a szerencsétlen hazafi és szemérmes fajszerető, aki 242 lei utánvétet kifizeti és érdekes, hogy miután ilyen szemérmesek vagyunk e hazában vagy húszezren, havonta egy pár élelmes ember circa 4 milliót vesz ki a zsebünkből.” A Kolozsváron megjelenő *Református család* című nőszövetségi lap nyilatkozatban utasította el Fekete felszólalását, amelyet a kézdivásárhelyi református leányszövetség 1931. április 17-i estélyén tett. Elsősorban azért, mert nő- és leányszövetségben helytelen dolog irodalompolitikáról beszélni, másodsorban tévedés az Erdélyi Szépmíves Céh-t csupán nyereszkesedésre létrejött vállalatnak nevezni. A felszólalás tévedései egyéb-

ként „súlyos ártalmára vannak az erdélyi magyar irodalomnak, melynek szolgálatában és ezáltal kisebbségünk érdekében a Szépmíves Céh és a Helikon írói becses teljesítményeket tettek és hálára érdemes értékeket adtak”.²³ Fekete András kézdivásárhelyi ügyvéd, a Székely Újság szerkesztője volt. Elítélő kritikája ellenére a könyvsorozat első kötetében (1925:1) már pártolótagként szerepelt. A Ligeti Ernő által írt kétkötetes regény, *A két Böszörményi* (1931: 56–57), 1931 nyarán jelent meg. Fekete neve ekkor olvasható utoljára. A könyvespolcán többek között az alábbi kötetek sorakoztak: Áprily Lajos *Vers vagy te is*, Reményik Sándor *Két fény között*, Sipos Domokos *Vágtat a halál*, Karácsony Benő *Pjotruska*, Tamási Áron *Szűzmáriás királyfi*, Kuncz Aladár *Fekete kolostor*, Tabéry Géza *Emlékkönyv*, Kós Károly *Erdély* című kultúrtörténeti vázlata.

Frisnyák Zsuzsa alapos tanulmányában a „nem előfizetők” között erősen hiányolta az erdélyi egyesületeket. A pártolótagok között is csak a Debreceni Székely Társaság nevével találkozhatunk. Az erdélyi kisebbségi léttel foglalkozó újságírókat, közírókat és politikusokat is hiányolta, többek között megemlítve Móricz Miklóst. Móricz 1923–1928 között a *Brassói Lapok* szerkesztője volt. Neve szerepel a pártolótagok között: 1925: 1–1927: 21. Pongrácz Kálmán neve is a hiányoltak között van. Őt 1930 végén levélben szólította fel Kovács László,²⁴ hogy a IV. sorozat olcsó kiadású példányainak (az első és az utolsó kivételével) árát fizesse be. (2. ábra). A levél szerint Pongrácz előfizető volt, de mivel a számára küldött köteteket nem fizette ki, feltételezhetően ezért nem szerepel a neve az *Aranykönyv*-ben. Ez nem volt egyedi eset. Az erdélyi pártolókkal is akadtak gondok. „Az új tagok nem szuperálnak. Nem fizetnek. Könyveik visszaérkeznek, előfizetéseik rendezése ügyében írt kérdéseinket egyszerűen figyelmen kívül hagyják, viszont a kiadványok küldése, részükre való elkészítése igen sokba kerül, ha hiába küldjük.”²⁵ Kós Károly amatőr könyveit – *Erdély kövei* (1922), *Atila királról ének* (1923), *Kaláka Kalendárium* (1925) – 200–300 példányban készítette és adta el. Az ESZC programjában szereplő 100 pártolótag beszerzése így biztosítva volt. A gondot az okoz(hat)ta, hogy a Céh könyvei sorozatokban jelentek meg és azokra kellett előfizetni – már az első sorozat is 10 kötetből állt –, ami a postaköltséggel megterhelve jóval nagyobb kiadást jelentett, mint egy-két bibliofil könyv megvétele. Így az át nem vett könyvek visszakerültek a kiadóhoz.

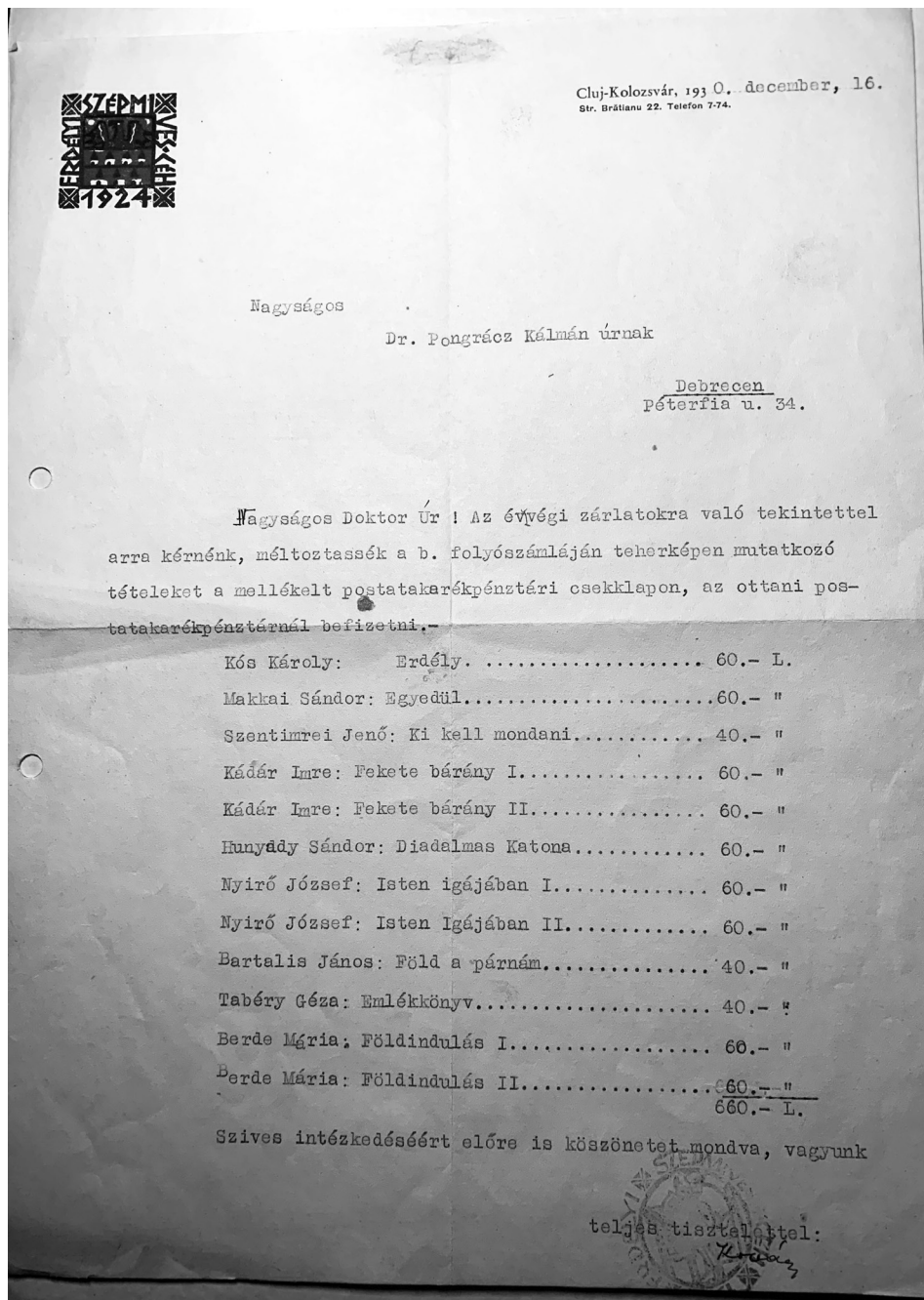
De akadtak, akik büszkék voltak tagságukra, ahogy Szűcs János tanonciskolai igazgató Nagykaposon (ma Vel'ké Kapušany, Szlovákia), habár csak 1931-ben volt pártolótag. Az alábbi sorokból arra lehet következtetni, hogy előfizető is lehetett. Az „Erdélyi Magyar Irodalmi Helikon Társaság tagja. Munkásságáért az Erdélyi Helikon Társulat díszoklevéllel tüntette ki.”²⁶ Bizonyára sok család meg-

²³ Nyilatkozat = *Református család*, 3(1931), 11, 126.

²⁴ *Nagyságos Dr. Pongrácz Kálmán úrnak*, Cluj-Kolozsvár, 1930. december. 16. – Szerző tulajdona.

²⁵ *Levelesláda*, i. m. 295.

²⁶ *Keresztény magyar közéleti almanach*, 2, M–Zs, szerk. Hortobágyi Jenő, Bp., Athenaeum, 1940, 1050.

2. ábra. Pongrácz Kálmánhoz írt levél

tartotta a felmenői által gyűjtött könyveket, folyóiratokat és a kiadótól köszönetképpen küldött névre szóló *Aranykönyvet*, oklevelet, zománcozott jelvényeket és -medált. Dr. Balássy Kálmán orvos nekrológjában megemlítették bibliofil voltát, és azt is, hogy „Megszűntéig pártolótagja volt az Erdélyi Szépmíves Céh könyvkiadónak.”²⁷

Az intézményekkel kapcsolatban sajnos nem találtunk hasonló elismerő megemlékezéseket. Jelen írás felsorolásukkal, ha utólag is, talán pótolja ezt.

Az erdélyi és a nem magyarországi külföldi előfizetőkről nem rendelkezünk adatokkal. De a meglévő adatok felhasználásával érdemes lenne a hazai és külföldi pártoló magánszemélyek számbavételét is elvégezni. A magyarországi személyekből az előfizetői névsorral összevetve bizonyára értékes kor- és kultúrtörténeti dokumentumot lehetne szerkeszteni.

Horváth, László

Participating institutions of the amateur (bibliophile) book series of the Transylvanian Belletristic Guild between 1924–1944

At the end of March 1924, six Cluj-Napoca journalists founded the publishing house Transylvanian Belletristic Guild. They set themselves the goal of publishing the new literary works of post-Trianon Transylvanian Hungarian writers and poets, arranged in series. After presenting the characteristics of amateur books, this paper takes stock of and publishes Transylvanian (Romanian) and foreign, mostly Hungarian participating institutions. A cheap edition of the book series was also made for subscribers. The list of subscribers in Hungary is enumerated in a separate, the so-called Golden Book. Some of the institutions included in it can also be found among the supporting members. By comparing the institutional customers of the two editions of the book series and supplementing them with private individuals connected to the institutions, we can get an interesting and valuable picture of the organisational customers of the books of the Transylvanian Belletristic Guild.

Keywords: Transylvanian Belletristic Guild, book series, bibliophilia, supporting members, subscribers.

²⁷ KISGYÖRGY Benjamin, *Mementó [Nekrológ] = Háromszék*, 1995. március 29., 8.

Halász János

**Az osztályharc Robin Hoodjai?
– Nevezetes bűncselekmények interpretációs gyakorlata
a Kádár-kori sajtóban és szórakoztató irodalomban**

Az 1956 és 1989 közötti magyar sajtóban a dualizmus idején és a Horthy-korszakban bűnöket elkövető hírhedt személyek ügyeivel szokatlanul baráti hangnemben foglalkozó írások jelentek meg az állam által felügyelt folyóiratokban, és több könyv, sőt játékfilm és operett is hasonló módon foglalkozott velük. Ezen ábrázolások azonban nem kizárólag szórakoztatás céljából születtek, hanem konkrét emlékezetpolitikai háttérrel és célrendszerrel rendelkeztek, amelyek felfejtése értékes adalékként jelentkezhet a kádárkori emlékezettörténeti kutatások számára.

Jelen írásban elsődleges források, valamint sajtócikkek és egyéb kiadványok alapján a Kádár-kori tömegkommunikáció egy szegletét kívánom megvilágítani, amely érdekes eleme volt a szocialista sajtó- és irodalompolitikának. A következőkben az 1956 utáni – valamint annak előzményeként az 1945 és 1956 közötti – időszak, dualizmust és a Horthy-korszakot illető emlékezetpolitikai mechanizmusait ismertetem, majd pedig az 1956 utáni hatalom hozzáállását a szórakoztatás és a szórakoztató műfajok, illetve azok rendeltetése terén. Ezt követően bemutatom az 1867–1945 között működő bűnelkövetők Kádár-kori ábrázolásának jellegzetes vonásait, a szövegek tartalmi és stílusbeli sajátosságait, illetve a leggyakrabban szereplő bűnelkövetők nevezetes ügyeit és kiválasztásuk szempontrendszerét. A tanulmány zárásaként az ábrázolásmód egy lehetséges analógiájára kívánok rámutatni, valamint az ábrázolt bűnelkövetők helyére a magyar kollektív emlékezetben.

A dualizmus, a Horthy-korszak és 1956 emlékezete

Az 1945 utáni politikai közbeszédben, a hatalomra kerülő kommunista párt sajtójában rendszeres témának bizonyult a dualizmus és a Horthy-korszak, valamint azok politikai értékelése. Beszédekben és a Magyar Dolgozók Pártja lapjában a nemzetiségek, a paraszti társadalom és a munkásmozgalom szervezkedéseit elnyomó rendszerként tárgyalták a dualista államot, amelyet „pöffeszkedő fekete-sárga Habsburg-uralomként” írtak le.¹ Hasonló vélemény épült ki a Horthy-korszakkal szemben is,² így a Rákosi-korszak sajtójában negatív szereplőként

¹ LŐRINCZ Gyula, *Csehszlovákia két október 28-ja = Szabad Nép*, 1951. okt. 28., 4.

² Vö. ROMSICS Ignác, *Horthy-képeink = Uő, A múlt arcai, Történelem, emlékezet, politika*, Bp., Osiris, 2015; TURBUCZ Dávid, *A magyar történettudomány Horthy-képe (1945–1989) = Történelmi Szemle*, 56(2014), 4, 664–668.

ábrázolták Horthy Miklóst és a két világháború közötti korszakot.³ Ugyanez mutatkozott meg a nemzeti kommunista történetírás Horthyról szóló irodalmában is: Mód Aladár *400 év küzdelem az önálló Magyarországért* című könyvének kiadásában 1951-re 20-ról 120-ra nőtt a Horthy-korszakkal foglalkozó fejezet oldalszáma, és a korszakban egyre több történész kezdett foglalkozni Horthy Miklós felelősségével.⁴ Az új hatalom a régi rendszer hibáinak előtérbe hozásával saját pozitív szerepét kívánta hangsúlyozni.

Ez a tendencia az 1956-os forradalom után az új rendszer legitimációs alapjaként továbbra is fennállt. Az 1956 utáni marxista történetírás az Osztrák–Magyar Monarchiában az osztrák gyarmatosítást látta, Kádár János 1957. május 1-i híres beszédében pedig „Duna-medence népeit rabságban tartó Habsburg Monarchiaként” aposztrofálta.⁵ Az 1956-os forradalom a kádári politikai elit hivatalos értékelésében a szocialista államrend elleni ellenforradalom volt, a fasizmus puccskísérlete a hatalom átvétele, visszavétele érdekében. Ez a narratíva már a forradalom napjaiban kialakult, és egészen a rendszerváltozás időszakáig tartotta magát a pártállami kommunikációban. Az elképzelés hamar testet öltött az MSZMP politikai határozataiban, illetve a Minisztertanács által 1957-ben kiadott Fehér Könyvekben,⁶ és a társadalom egyes szintjein kialakultak, majd gyökeret vertek a legújabb narratíva sajátos megnyilvánulási formái.⁷

Míg a politikai élet egyik fókuszában a külföld imperialista, tőkés államaival való állandó ideológiai-politikai-gazdasági küzdelem és a Szovjetunióval való baráti kapcsolatok mélyítése állt, addig a belpolitika területén a megtorlások, majd a permanens emlékezetpolitikai küzdelmek biztosították a rendszer – egyik – alapját. Ebben az ideologikus harcban pedig a történelem politikai instrumentálása bizonyult egy megfelelő eszköznek: ennek egyik leágazásaként pedig a bűnözés-történet példatárként való alkalmazása.

³ Vö. BALÁZS Béla, *A klerikális reakció szerepe a Horthy-fasizmus iskolapolitikájában* = *Szabad Nép*, 1952. aug. 16. 5.

⁴ TURBUCZ 2014, i. m. 665–675.

⁵ Kádár János beszéde = *Népszabadság*, 1957. máj. 3., 2–3.

⁶ Vö. Kádár János rádióbeszéde, *Pártunk védi nemzeti becsületünket, a demokrácia és a szocializmus ügyét. Megalakult a Magyar Szocialista Munkáspárt* = *Népszabadság*, 1956. nov. 2., 1, illetve *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*, I–IV, Bp., Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának Tájékoztatói Hivatala, [1957], illetve *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*, Bp., Kossuth, 1973, 15.

⁷ Míg a sajtóban gyakran a „fasiszta” hatalomátvételi kísérletről lehetett olvasni, a regényirodalomban megjelent egy ehhez nagyban hasonló narratíva, amely a Magyarországi Tanácsköztársaság bukását követő fehérterrorhoz hasonlítja a kommunista államrend ellen elkövetett 1956-os „fehérek” felkelését. Ezért a narratíváért ld. GÁRDOS Miklós, *Két ősz között*, Bp., Kossuth, 1959.

„...a szórakoztatásnak is a nevelés eszközének kell lennie...”

Az 1956-os forradalom után minden más eszköznél hatékonyabbnak látszott a tömegkommunikáció és különösen a sajtó felhasználása a közvélemény hatékony alakítására, az új kormányzat narratívájának széles körű közlésére. Jól mutatja a sajtó jelentőségét, hogy a szovjet intervenció árnyékában megalakuló új kormány sietősen vonta irányítása alá a sajtó helyszíneit, nyomdákat, szerkesztőségeket, az MTI épületét. Már 1956. november 2-án az MSZMP pártlapjaként kiadták a *Népszabadságot*, és ezzel közel egyidejűleg betiltották a szektásnak tartott *Szabad Népet*. A tömegkommunikációval kapcsolatos bürokratikus teendőket kiszervezték a Minisztertanácstól, a politikai irányításra pedig külön állami szervet, a Kormány Tájékoztatási Hivatalát hozták létre. 1957 elejétől a sajtóirányítási feladatok az abból kiváló, az MSZMP berkein belül működő Agitációs és Propaganda Osztályához tartoztak. A hivatal vezetésével kapcsolatos feladatokat Kádár János a hozzá hasonlóan illegális kommunista múlttal rendelkező Szirmai Istvánnak szánta. Az átalakulást kiválóan példázta Kádár 1957. februári kijelentése, amelyet az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságában tett, miszerint „a Népszabadság rög-tőn a puskák után jön.”⁸

A korabeli lenini sajtófelfogás szerint a sajtó nevelő munkát végez, amelynek irányítása a szocialista párt feladata. Mindez magyar viszonylatban kiegészült a szórakoztatás szempontjával – a lapok tartalmi színessége a rendszer politikai elfogadtatásának egyik módszere lett.⁹ A Kádár-korszakban ez annál is fontosabbnak bizonyult, hiszen az új sajtópolitika igyekezett kerülni a társadalom hasztalan, a rákosista időkre jellemző provokálását, ebben a magatartásában pedig a szórakoztatás kiváló eszköz volt.¹⁰ A párt olvasható, érdekes és szellemes lapokat akart a küzdelem arcvonalaiba állítani, a kezdeti cenzúrát pedig idővel a szerzőkre hárított öncenzúra váltotta fel, ebben a helyzetben pedig a szórakoztató műfajok is előtérbe kerülhettek. Az MSZMP Politikai Bizottsága (PB) számára 1958 januárjában készített, a sajtó munkájáról szóló jelentés leszögezte: „sohase feledkezzék meg a sajtó arról, hogy nemcsak tanítania, hanem szórakoztatnia is kell, de a szórakoztatásnak is a nevelés eszközének kell lennie.”¹¹

Másfél éven belül, Szirmai irányításával megtörtént a jó tollú újságírók és élesszemű lapszerkesztők átfordítása, különféle eszközökkel történő megnyerése az új hatalom számára. 1957 elejére megtörték a MÚOSZ ellenállását is, majd a szervezet berkein belül létrehozott bizottság szeptembertől megkezdte az „ellenforradalminak” tartott újságírók kiszűrését.¹² Cenzúra működött, a szerkesztőségek

⁸ Zárt, bizalmas, számozott, *Tájékoztatáspolitikai és cenzúra 1956–1963*, szerk. Cseh Gergő Bendegúz, Kalmár Melinda, Pór Edit, Bp., Osiris, 1999, 217.

⁹ BUZINKAY Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*, Bp., Wolters Kluwer, 2016, 420, 426.

¹⁰ Zárt, bizalmas... i. m. 217–218.

¹¹ Uo., 290.

¹² Uo., 219–220.

az 1958-tól fogva rendszeressé váló főszerkesztői értekezleteken értesültek a közölhető témákról, a legújabb utasításokról. Mindez óvatosságra intette a lapok munkatársait, így a múlt korokra visszarévedő, érdekesítő cikkek kiválóan alkalmasnak bizonyultak a helyenként kialakult tartalmi űr betöltésére. Ez – Vásárhelyi Miklós szerint – az 1960-as évektől fogva a párt elvárása is volt: apolitikus műfajok alkalmazásával a társadalom megnyerése a hatalom számára.¹³ A különböző kulturális tartalmakat pedig még ezen keretek között is úgy kellett előállítani, hogy azok mégis politikai mondanivalóval rendelkezzenek.¹⁴ Az olykor igen szórakoztató dualista- vagy Horthy-kori bűnügyi esetek pedig megfelelő lehetőséget jelentettek a sajtópolitika nevelő, de egyben szórakoztatási céljainak.¹⁵

A fentiekhez hasonló hatás érvényesült a könyvkiadás terén is: az 1960-as évektől kezdve egyre nagyobb számban kerültek kiadásra a könnyedebb témájú, szórakoztatás céljából született művek.¹⁶ A könyvkiadásról a PB számára készített jelentés 1972-ben megállapította, hogy az elmúlt évek során ugrásszerűen növekedett a szórakoztató irodalomhoz tartozó írások száma, illetve a kiadott könyvek példányszáma is. A bizottság számára megfogalmazott határozati javaslatban – később jóváhagyott pontként – szerepelt, hogy a szórakoztató irodalom hiteles ismeretanyagot hordozzon, valamint egészséges életérzést fejezzon ki, ez azonban – mint látni fogjuk –, a „kapitalista korszak” bűnözőire vonatkozó ’60-as és ’70-es évekbeli könyvek esetében kevésbé sikerült.¹⁷

A „polgári korszak” bűnözőinek ábrázolása a Kádár-kori sajtóban és irodalmi művekben

1958. szeptember 30-i számában az ekkor közel napi 600 ezer példányban megjelenő *Népszabadságban Régi jó világ* címmel indult el Horváth József, Nemes János, Pintér István és a lap belpolitikai rovatvezetője, Szabó László cikksorozata, amelyben a szerzők a dualizmus és a Horthy-korszak ismert „szélhámosait”, és a korabeli politikai elit egyes szereplőit mutatták be párbeszédes írásokban.¹⁸ A fiatalabb generáció számára készített sorozatot beharangozó írás szerint a szer-

¹³ VÁSÁRHELYI Miklós, *A Kádár-rendszer tájékoztatási politikája, A cenzúra visszaállítása 1956 után = Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*, Bp., Osiris, 1995, 467.

¹⁴ HORVÁTH Attila, *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*, Bp., Média tudományi Intézet, 2013, 73.

¹⁵ Az öncélú szórakoztatás veszélyeit jól mutatja Heller Ágnes: *Az erkölcsi normák felbomlása* című 1955-ben írt, de csak a forradalom után, 1957-ben megjelent munkája, amelyben dekadens alkotónak titulálja és kritizálja Kosztolányit, mert az művészetével nem politikai célokat szolgált, hanem l’art pour l’art alkotott.

¹⁶ PÓR Edit, *A Kádár-rendszer sajtópolitikája, 1963–1979 = Zárt, bizalmas, számozott, II, Irodalom-, sajtó- és tájékoztatáspolitikai, 1962–1979*, szerk. Cseh Gergő, Krahulcsán Zsolt, Müller Rolf, Pór Edit, Bp., Osiris, 2004, 281–282.

¹⁷ *Uo.*, 197, 201.

¹⁸ *Régi jó világ, Új riportsorozatunk elé = Népszabadság*, 1958. szept. 30. 4–5.

zők célja volt felvillantani a „közélet teljes rothadtságát, amely véres terroron, munkásüldözésen, a népmilliók nyomorán és kizsákmányolásán kívül egyik fő jellemzője e gyászos emlékü [kapitalista] korszaknak. Az uralkodó rétegek nem csak politikai egyetértésben, nem csak a tőkés kizsákmányolás feltétlen igenlésében, nem csak a dolgozó nép könyörtelen elnyomásában fonódtak össze, hanem a korrupcióban, a hallatlan arányú lopásokban, sikkasztásokban és panamáknban is. [...] Népszabadság holnapi számában riportsorozat közlését kezdjük meg, lepergetjük ennek a korszaknak néhány hírhedt panamáját, milliós közéleti lopását. [...] Voltaképpen az uralkodó osztály jellem- és erkölcsrajza bontakozik ki előttünk.” (Ez az igazságkereső hozzáállás volt megfigyelhető a nemzeti kommunista történetírásban is, amelyet Turbucz Dávid „leleplező narratívának” nevezett.)¹⁹

A riportsorozatként közölt cikkekben ugyanakkor eggyé vált a tény és a fikció, szerepük és céljuk a dualista állam és a két világháború közötti Magyarország karikírozása volt. Az MSZMP központi pártlapján kívül hasonló cikkek jelentek meg másutt is, így például az *Ország-Világ*ban, a *Zalai Hírlap*ban, a *Magyar Szóban*, továbbá regionális hírlapokban (*Dunántúli Napló*, *Zalai Hírlap*, *Fejér Megyei Hírlap* stb.), a *Lobogó*ban.²⁰ Ezek közül kiemelendő a *Lobogó* című lapban Szabó László által *Bűnügyi archívum* néven indított válogatás, amelyben Feinsilber Róbert, Bicsérdy Béla, Pipás Pista, Trebitsch-Lincoln Ignác, László László, Zavaros Aladár és mások fikciókkal gazdagított eseteit írta le a szerző. Ennek részeként 1977-ben Kovács Mihály – fiktív – élettörténetét adta közre *A zsebeskirály* címmel, 1977–78-ban pedig *A szélhámosok koronázatlan királya* címmel folytatásokban megjelenő „élettörténetet” közölt Strasznof Ignácraól.²¹ A válogatás folytatására a *Lobogó* 1979. évi megszűnése miatt már nem került sor.

A folyóiratokon túl a korszakban több könyv is foglalkozott – a bulvár szintjén – a dualizmus és a Horthy-korszak bűnözőivel.²² Időrendben első helyen áll a

¹⁹ TURBUCZ 2014, i. m. 665–666.

²⁰ ANDOR, Leon, *Lazar efendi = Ország-Világ*, 1957. júl. 16., 12, illetve ANDOR, Leon, *Pesti szélhámosok külföldön I = Ország-Világ*, 1983. ápr. 20., 22–23, illetve ANDOR, Leon, *Pesti szélhámosok külföldön II = Ország-Világ*, 1983. ápr. 27., 22–23, továbbá *Szélhámos – diplomata frakkban = Zalai Hírlap*, 1963. nov. 1., 4, illetve *Strasznof Ignác anyakönyvi levelei = Fejér Megyei Hírlap*, 1973. jún. 10., 11, valamint *Előkerült Strasznof Ignác anyakönyvi levele = Dunántúli Napló*, 1973. aug. 2., 6, továbbá *Aki eladta a Rottenbiller utcát = Lobogó*, 1977. szept. 8., 27, illetve SZABÓ László, *Bűnügyi panoptikum = Magyar Szó*, 1968. máj. 5., 28.

²¹ SZABÓ László, *A zsebeskirály = Lobogó*, 1977. jún. 16., 27; *Lobogó*, 1977. jún. 23., 27; 1977. jún. 30., 27; *Lobogó*, 1977. júl. 7., 27; *Lobogó*, 1977. júl. 14., 27; *Lobogó*, 1977. júl. 21., 27; illetve SZABÓ László, *Bűnügyi archívum = Lobogó*, 1977. jún. 9., 32; illetve SZABÓ László, *Bűnügyi archívum, A szélhámosok koronázatlan királya = Lobogó*, 1977. okt. 20., 27; *Lobogó*, 1977. okt. 27., 27; *Lobogó*, 1977. nov. 3., 27; *Lobogó*, 1977. nov. 10., 27; *Lobogó*, 1977. nov. 24., 28; *Lobogó*, 1977. dec. 1., 28; *Lobogó*, 1977. dec. 8., 28; *Lobogó*, 1977. dec. 15. 28; *Lobogó*, 1977. dec. 22., 28; *Lobogó*, 1977. dec. 29., 28; *Lobogó*, 1978. jan. 5., 27; *Lobogó*, 1978. jan. 12., 27; *Lobogó*, 1978. jan. 19., 27; *Lobogó*, 1978. jan. 26., 27.

²² Elsősorban külföldi bűnözők történeteit dolgozza fel, a szórakoztatás igényével a „*Vigyázat! Szélhámos!*” című 1957-es kötet is, amelyben azonban külön fejezetben szerepel Strasznof Ignác,

Ráth-Végh István és mások tollából *Vigyázat! Szélhámos!* címmel megjelent válogatás, valamint az egykori bécsi újságíró, Frank László *Szélhámosok–kalandorok* című műve (1957),²³ amelyben a szerző a tőzsde, az egyház, a bankok és a kapitalista rendszerek politikai elitje ellen bűnöket elkövető bűnözők pályafutását követi nyomon. Frank szerint a bemutatott bűnözők jelentőségét a jövedelmező főpapi pozíciók és a valutaspekulánsok megsarcolása, az imperialista államok politikai bürokráciájának kijátszása, a tőkés világ hamis csekkkel való átverése adták.²⁴ Könyve előszavában meg is adja hőseinek valódi szerepét, előzetes ideológiai szándékot sejtetve azok cselekedetei mögött: „Strassnoff mindenekelőtt a zsíros főpapi stallumok haszonélvezőit sarcolta, Trebitsch-Lincoln Ignác az imperialista államok politikai apparátusának fonákságaira építette fel kalandor-karrierjét, Jellinek Morton a tőzsde, szorosabban az inflációs valutaspekuláció útvesztőinek ismeretében indult rablóhadjáratra, Horváth Menyhért a tőkés világ hitelételének egyik legérzékenyebb eszközét, a csekket használta fel a banktrezorok megfűrésására.”²⁵

Hasonló indíttatással publikált a már említett Szabó László is, aki több szórakoztató irodalomhoz sorolható könyvet szentelt a Horthy-kori „szélhámosoknak”: a *Bűnügyi panoptikumot* (1966),²⁶ *A század nevezetes bűnügyei, Modern magyar Pitaval* című könyvet (1964, Pintér Istvánnal),²⁷ valamint a trilógia harmadik részeként a *Bűnügyi múzeumot* (1968).²⁸ Szabó munkáit az 1970-es, 1980-as években rendszeresen újabb kiadásokban is közreadták, és korábbi írásaiból az 1970-es években született meg a *Szélhámosok, gyilkosok* címmel kiadott válogatás (1971, Pintér Istvánnal).²⁹

Ezen munkákban a bűnesetek leírásai inkább hasonlítanak szórakoztató történetekhez, történeti tényeket részleteiben tartalmazó, ugyanakkor erkölcsi ítélethozattalal egybekötve bemutató példatárhoz, a 'historia est magistra vitae' hamis igazságához.³⁰ Az esetek, megfosztva a bűn szubsztanciálisan negatív jellegétől, olykor humoros vonásokkal is bírnak, amelyeket a szerzők erkölcsi megjegyzésekkel és párbeszédes formával egészítenek ki. A *Bűnügyi panoptikumban* egy hullacsempészési ügy kapcsán a társadalom megütközését a szerző a következőképpen mutatta be: „Sokan csodálkoztak ezen, hiszen a Horthy-féle ellenforradal-

illetve utalás szintjén megjelenik Horváth Menyhért alakja is. *Vigyázat! Szélhámos!*, szerk. Ráth-Végh István, Bp., Bibliotheca, 1957, 23–25, 44–45.

²³ FRANK László, *Szélhámosok-kalandorok*, szerk. Kenessey Béla, Bp., Bibliotheca, 1957.

²⁴ HALÁSZ János, „Büntetve egyszer...”, Horváth Menyhért, a „szélhámoskirály” pályafutása = *Fons*, 27(2020), 3, 237–290.

²⁵ FRANK 1957, i. m. 5.

²⁶ SZABÓ László, *Bűnügyi panoptikum*, Bp., Minerva, 1966.

²⁷ SZABÓ László, PINTÉR István, *A század nevezetes bűnügyei, A modern magyar Pitaval*, Bp., 1964.

²⁸ SZABÓ László, *Bűnügyi múzeum*, Bp., Minerva, 1968.

²⁹ SZABÓ László, PINTÉR István, *Szélhámosok, gyilkosok*, Bp., Minerva, 1971.

³⁰ Vö. KOSELLECK, Reinhart, *Historia magistra vitae, A toposz felbomlása a mozgásba lendült történelem újkori horizontján* = *Uő, Elmúlt jövő*, Bp., Atlantisz, 2003, 41–74.

mi rezsim – alig három évvel a Tanácsköztársaság leverése után – igencsak gondoskodott arról, hogy telve legyenek a hullaházak”.³¹ A történetek részben fiktív nivoltára utal a forrásmegjelölések hiánya mellett a szövegek stílusa, illetve azok néhány irreális tartalmi eleme is. Szabó László például a *Bűnügyi Múzeumban* egy Sugár Vilmos³² és Horváth Menyhért közötti dialógusokból álló történetet ad közre Sugár naplójaként, ám az írás egy napló műfaji és tartalmi vonásaival nem rendelkezik; a párbeszédék hosszú terjedelme, valamint az események ködös leírása nyomán inkább egy dramatizált elbeszélés stílusjegyeit hordozza magán.³³ Egy másik írásban fiatal, szegény, munkanélküli lányok prostituálását a szerző azzal vezette fel, hogy „a Horthy-Magyarországon a munkaközvetítői hivatalok előtt ácsorgó tömeg éppúgy hozzátartozott a rendszer képéhez, mint a földre görnyedő paraszt és a lovagló ostorral sétáló ispán.”³⁴ A *Bűnügyi Panoptikumban*, valamint a *Bűnügyi Múzeumban* a szerző egy képzeletbeli irattárban és múzeumban kalauzolja az olvasókat. Az írások nevelő célzatú megközelítésére a *Népszabadságban* megjelent „riportsorozathoz” hasonlóan irányadó lehet az előbbi kötet előszavában olvasható cél, hogy megmutassa „a társadalmi-gazdasági hátteret, a bűncselekményeket kiváltó, előidéző okokat, s igyekszik leleplezni a Horthy-korszak igazságszolgáltatásának visszasságait és súlyos bűneit is.”³⁵ A szándék jelentőségét jól mutatja, hogy a munka 1966-os kiadásához az igazságügyi miniszterhelyettes írt előszót.

A Kádár-korszakban született, és az 1867–1945 közötti időszak bűnözésével foglalkozó kiadványok és sajtócikkek célja tehát az elmúlt rendszerek romlottságának hangsúlyozása volt, amelyet ezen időszak „alulról jövő” bűnözőinek felmagasztalásával, elitből jövő bűnözőinek diszkreditálásával, illetve – ritkábban – egy adott bűnöző működésével összefüggésben egyes negatív társadalmi viszonyok (pl. szegénység, éhezés) érzékeltetésével együtt kívántak elérni. Ehhez azonban a magyar bűnözés történetéből ki kellett választaniuk azokat a személyeket, akiknek története alkalmas az elmúlt rendszerek hibáinak hangsúlyozására.

A „polgári kori” bűnözők és nevezetes ügyeik

A Kádár-korszakban „polgári kori” működése miatt felmagasztalt bűnöző volt a tőzsdecsaló Jellinek Morton, a csekkcsaló Horváth Menyhért, a politikai kalandor Trebitsch-Lincoln Ignác, a Rottenbiller utca burkolatát eladó Hamrák János, valamint

³¹ SZABÓ 1966, i. m. 111.

³² Okleveles mérnök, akit az 1920-as években a bécsi rendőrség csalóként, bankjegy- és csekkhamisítóként tartott számon. Korábban sikkasztás, csalás és árdrágítás okán is állt bíróság előtt. BFL VII.5.c. 1530/1918. Büntetőügy Sugár Vilmos ellen sikkasztás jogcímén.

³³ SZABÓ László, *Bűnügyi múzeum*, Bp., Népszava Lap- és Könyvkiadó, 1984.

³⁴ SZABÓ László, *Lányok a mulatóban* = Uő, *Bűnügyi múzeum*, [Bp.], Minerva, 1968, 260.

³⁵ DR. MARKÓJA Imre, *Előszó* = SZABÓ László, *Bűnügyi panoptikum*, Bp., 1966, 3.

az egyházi személyeket átejtő Strasznof Ignác is.³⁶ Kevesebb elnézéssel kezelték azokat a történelmi szereplőket, akik a régi rend tagjaiként követtek el bűnöket – így Windischgrätz Lajos herceget vagy Lukács László volt miniszterelnököt –, valamint azokat, akik nem a pénzügyi-politikai elit, hanem a rászoruló kárára követtek el bűncselekményeket, így például Feinsilber Róbertet. Fontos szempont, hogy a szövegekben a karakterek gyakran irodalmi jellegzetességekkel rendelkeztek, hiszen az ábrázolt alakokat – ez esetben követte a dualizmus- és Horthy-kori újságírói hagyományokat – ismertebb bűneikre utaló jelzőkkel ruházták fel: a „panamista miniszterelnök” (Lukács László), a „burgonyaherceg” (Windischgrätz Lajos) vagy éppen a „szélhámoskirály” (Horváth Menyhértre és Strasznof Ignácra egyaránt használták). Nem hiányoztak az egykorú tudósításokból, csakúgy, mint a későbbi, Kádár-kori verziókból a regényes élettörténetek, a kitalált dialógusok és szenzációs adalékok sem. Valamennyi citált bűnügy azonban nem önmagában volt érdekes a korszak újságírói számára, így az egyes esetek leírása és az azokat elkövető személyek rövid élettörténetének rögzítése közelebb vihet minket a kiválasztás szempontjainak (l. a következő fejezetet) érdemi felvázolásához.

Jellinek Morton, a „tőzsdecsaló”

Jellinek Morton tőzsdecsalásának pontos részletei – egyelőre – homályba vesznek, őt magát többen Elvin Morton Jellinek (1890–1963) biológussal azonosítják.³⁷ Jelen írás célját tekintve azonban elegendőnek ígérkezik a Horthy-kori sajtóban szereplő, már-már szépirodalmi igényességűnek mondható, és a Kádár-kori újrafelfedezésekor relevánsnak bizonyult történet ismertetése. A korabeli sajtócikkek szerint Jellinek volt miniszteri titkár közel fél milliárd koronát sikkasztott 1920 környékén úgy, hogy a tőzsdei árfolyamnál olcsóbban vásárolt hitelre magánszemélyeknek valutát, majd miután a vásárlói kör megbízott benne, nagyobb kölcsönöket kért, amelyeket nem adott vissza. Frank László szerint gazdag bankárokat és ellenforradalmárokat rövidített meg.³⁸ Neve 1921-ben a nemzetgyűlésben is felmerült negatív példaként a tőzsdehelyzetre egy miniszterelnöki interpellációban,³⁹ sőt, ügye még tíz évvel később

³⁶ Politikai jellegű utalások, illetve történészi módszertan alkalmazása nélkül, a szórakoztatás céljával Frank László munkáját alapul véve tárgyalja anekdotázó stílusban Kecskeméthy Győző, Trebitch-Lincoln Ignác, Hamrák János, Jellinek Morton, Strasznof Ignác, Horváth Menyhért és Feinsilber Róbert eseteit Nemere István *Szélhámosok-balekok* című 2005-ös munkája. NEMERE István, *Szélhámosok-balekok*, Gyöngyös, Pallas, 2005. Ugyancsak Frank munkáját vette alapul a dualizmuskori és – címével ellentétben – Horthy-kori bűnözők által elkövetett, vagy nekik tulajdonított bűncselekményeket anekdotázó stílusban leíró *Borzalmas bűncselekmények a századfordulón* című kiadvány. VÉCSEY Aurél, *Borzalmas bűncselekmények a századfordulón*, Bp., Vagabund, 2017.

³⁷ HÁRS György Péter, *A „vörös Róheim” = Thalassa*, 20(2009), 4, 45–74.

³⁸ *Fél milliárd koronával megszökött egy fővárosi gavallér = Friss Ujság*, 1920. jún. 18., 2, illetve *Jellinek Morton 450 millió koronával eltűnt Budapestről = Világ*, 1920. jún. 17., 1, továbbá FRANK László, *Szélhámosok, kalandorok*, Bp., Gondolat, 1966, 93–121.

³⁹ *Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója*, V, Bp., 1920, 38.

is témaként szolgált a magyarországi sajtó számára.⁴⁰ A sajtó szerint Jellinek a felelősségre vonás elől külföldre szökött, bírósági tárgyalásra ügyében nem került sor.

Horváth Menyhért, a csekkcsaló

Horváth Menyhért 1892-ben született Kolozsváron, bűnlajstromát sikkasztással, illetve zsarolással kezdte, a sajtóirodalomban – olykor valóság alap hiányában is – nevezetes bűnesetei közé tartozik a Rio de la Plata-i csekkcsalás, egy gazdag örökös nő megrövidítése, valamint Gustaf Ekman svéd miniszterelnök állítólagos megbuktatása.⁴¹ A személyéhez kötődő és igen fantáziadús bűnügyi pitaval szerint az arisztokrata és katonai elit tagjának adta ki magát: előbb egy Festetich herceg fiának, majd katonai attasénak is. Figyelemmel arra, hogy a szocialista kori percepció elsősorban csekkcsalóként ábrázolta, röviden szükségesnek tartom a Rio de Plata-i ügyet felvázolni.

Csekkcsalás a korszakban több módon történhetett, jelen esetben nemzetközi bankcsekken, amelynek kiállítására akkor került sor, ha két különböző országban lévő pénzügyintézet közötti átutalást kívántak igazolni. A bank egyik ügyfele, aki külföldre kívánt utazni, befizetett egy meghatározott összeget a számlájára, amelyért cserébe ugyanakkora értékben kiállított nemzetközi csekket kapott egy külföldi ország bankjához. A kibocsátott csekket bélyegzővel hitelesítették, és a bank két alkalmazottja is aláírásával látta el azt. Ezt az eljárást a bűnelkövetők úgy játszották ki, hogy egy valódi csekről az összeget eltűntették, és a korábbinál nagyobb összeget írtak a helyére, az aláírás és a bélyegző továbbra is fenntartotta a hitelesség látszatát. Egy másik csalási forma volt – vélhetően ilyen volt a Rio de la Plata-i csekk is –, amikor a csekklapot, a bélyegzőt és az aláírásokat is hamisították.⁴²

A Buenos Aires-i pénzügyintézetként feltüntetett Rio de la Plata bank nevére kiállított csekkek 1922 nyarán jelentek meg a bécsi pénzforgalomban, a közvélemény azonban csak 1923 februárjának elején értesült szélesebb körben létezésükről; a *Die Börse* hasábjain Frank László, bécsi magyar újságíró is közzétett egyet ezek közül. A csekkeket – amelyet Horváthhoz és Tolnai-Turteltaub Szigfrid nevű társához kötött a bécsi rendőrség – elsősorban fizetőeszköz gyanánt használtak magánszemélyeknél, akik hitelt adtak a vélhetően hamis csekklapon szereplő, ugyancsak hamis aláírásoknak.⁴³ Horváthot és a csalásban részt vevő társainak egy részét hamarosan bebörtönözték, ő maga közel négy évig ült börtönben. Kiszaba-

⁴⁰ Jellinek Morton kifizetési feljelentőit és visszatér Magyarországra = Magyarország, 1930. okt. 18., 14.

⁴¹ HALÁSZ 2020, i. m. 237–290.

⁴² *A modern bűnözés*, II, szerk. Turcsányi Gyula, Bp., [1929], 89–93, illetve HALÁSZ 2020, i. m. 237–290.

⁴³ Dr. VETTERS, Franz, *Betrug im allgemeinen und interessante Betrugsfälle* = *Öffentliche Sicherheit*, 3(1923), 5–6, 5–7.

dulását követően csekkcsalásokkal kevésbé foglalkozott, egy esetet leszámítva, mikor 1938-ban Párizsban – sajtóhírek alapján – egy csekken szereplő összeget két további nullával látott el. Későbbi sorsa ismeretlen.

Trebitsch-Lincoln Ignác, a „politikai kalandor”

Trebitsch-Lincoln életrajzát Bernard Wasserstein brit-amerikai történész írta meg 1988-ban, *The Secret Lives of Trebitsch Lincoln* címmel, amely magyar nyelven – Molnár Györgynek köszönhetően – 2016-ban jelent meg az Akadémiai Kiadónál, *Az igazi Trebitsch* cím alatt.⁴⁴ A meglepően nagy forrásbőséggel dolgozó szerző a paksi szülőháztól a sanghaji kórházig vázolja fel Trebitsch életútját, amelyben különböző vallási, gazdasági és politikai jellegű tevékenységét tárja fel. Az izraelita felekezetűnek született Trebitsch előbb Angliában lett keresztény hittérítő, majd az ír presbiteriánus egyház tagjaként Montreálban missziós tevékenységet végzett. Ezután visszatért Angliába, ahol Benjamin Seebohm Rowntree személyében komoly támogatóra tett szert, aki néhány évvel később patronálta, mikor indult – és nyert – a brit képviselőválasztáson. Néhány hónapig volt csak a törvényhozás tagja, ezután Galíciában és Romániában támogatók révén olajkutakat vásárolt, működtetésük azonban nem sok sikerrel járt. 1920-ban részt vett a Kapp-puccsban, illetve a közép- és kelet-európai antantellenes erők összefogására született ún. fehér internacionálé szervezésében, amelynek kapcsán Magyarországon Prónay Pállal is tárgyalt.⁴⁵ Később Kínában működött, ahol buddhista szerzetes lett belőle. Igen kalandos és számos ország belpolitikáját érintő tevékenységsorozata 1943-ban, Shanghajban ért véget.⁴⁶

Hamrák János, az „utcatolvaj”

A különböző változatokban élő történet a budapesti Rottenbiller utca faburkolatának felszedéséről és eladásáról szól, amelyet egy felvidéki kisváros, Valcsa szülöttje, Hamrák János követett el. Eszerint 1902 májusában, az ekkor 25 éves Hamrák munkásokkal felszedette az utcaburkolat egy részét, amelyet a legtöbb verzió szerint budapesti lakosoknak adott el.⁴⁷ Személyéről keveset tudunk, a Budapest Főváros Levéltárában őrzött fogolytörzskönyvei alapján előbb sikkasztás okán volt büntetve, majd a faburkolat eladásáért a következő évben kétévnyi

⁴⁴ WASSERSTEIN, Bernard, *Az igazi Trebitsch*, Bp., Akadémiai, 2016.

⁴⁵ *A határban a Halál kaszál...*, *Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből*, [Bp.], Kossuth, 1963, 200–202.

⁴⁶ WASSERSTEIN 2016, i. m. 33, 38, 217–260, 309–310, 367–369.

⁴⁷ *Elfogták az utca-tolvajt = Pesti Napló*, 1902. júl. 26., 7.

fegyházbüntetésre ítélték, amelyet 1903–1904 között töltött le. 1909-ben becsületsértésért ítélték el, későbbi sorsa ismeretlen.⁴⁸

Strasznof Ignác, a „szélhámoskirály”

A mátészalkai születésű Strasznof Ignác talán a legismertebb magyar bűnelkövető, alakja nem csak a sajtótudósítások és szórakoztató irodalom berkein belül található meg, ugyanis játékfilm és operett főszereplője is egyben. 1966-ban kétszemes tévéfilmsorozat készült Strasznof Ignác működéséről (*Én, Strasznof Ignác, a szélhámos*), 1985-ben pedig a Fővárosi Operettszínház Zsebszínházában mutatták be Kerényi Miklós Gábor rendezésében a *Szélhámoskirály* című darabot.⁴⁹ Személye nem képezte még monográfia tárgyát, így esetében is csak folyóiratcikkekben volna lehetőségünk a legfontosabb történetek (szövegek) összegyűjtésére. Történetei azonban népszerűsége okán számtalan, regényes túlzásoktól és fantáziadús adatok sokaságától hemzsegő verzióban maradtak fent, így azok összefoglalása is már igen nehéz feladatnak mutatkozik. Figyelemmel arra, hogy a Kádár-kori narratíva létrehozásakor kiválasztásának legfontosabb szempontja – valós vagy vélt – áldozatainak, illetve az általa játszott szerepeknek a magas társadalmi státusza volt, így esetében ezek rögzítése látszik indokoltnak.

Lorsy Ernő jellemzésében Strasznof „mulattató pozór” volt, aki gyakran magasabb hatalomra hivatkozva, különböző foglalkozásuként bemutatkozva jelentkezett áldozatánál, hogy attól ilyen-olyan ügyekre pénzt kérjen. A balladai homály által körülvett történetek a hercegprímás, a zágrábi és a nyitrai püspökök átveréséről szóltak.⁵⁰ Fogolytörzskönyve alapján az 1880-as évektől fogva különböző vagyon elleni bűncselekményekért (lopás, csalás, sikkasztás) büntették, a sajtóemlékezet szerint a dualizmus korának arisztokrata-egyházi elitjének számos posztját eljátszotta: volt főispán, huszárfőhadnagy, kapitány, császári revizor és pap.⁵¹ 1933-ban hunyt el Debrecenben.

⁴⁸ BFL VII.104.a. Budapesti Királyi Büntető Járásbírósági Fogház iratai. Fogolytörzskönyvek (= BFL VII. 104.a.) .153/1901. számú fogolytörzskönyv, illetve BFL VII.104.a 1131/1910. számú fogolytörzskönyv, továbbá BFL VII.102.a Budapesti Királyi Büntetőtörvényszéki Fogház. Fogolytörzskönyvek. 418/1901. számú fogolytörzskönyv.

⁴⁹ *Strasznof: Farkas Bálint, Szélhámoskirály az Operettben = Vasárnapi Hírek*, 1985. nov. 17., 7.

⁵⁰ LORSY Ernő, *A császár futárja = Századunk*, 1(1926), 1, 467–468, illetve *Utolsó útjára megy Strasznof Ignác, aki az egész világot becsapta = Az Est*, 1933. júl. 12., 4.

⁵¹ BFL VII.102.a 1252/1898. számú fogolytörzskönyv, illetve *Előkerült Strasznof Ignác anyakönyvi levele* i. m.

Lukács László, a „panamista”

A zalatnai születésű magyar politikus 1895-től fogva tíz éven keresztül, majd 1910–1912 között ismét pénzügyminiszter volt a magyar kormányokban, majd Khuen-Héderváry Károly lemondása után 1912 áprilisában miniszterelnök lett. Néhány hónappal a kormányalakítást követően, az ellenzék politikai erejének letörése kapcsán folyó harc, valamint a vérvörös csütörtök okozta igen instabil politikai helyzet közepette állt elő az ellenzék egyik képviselője, Désy Zoltán (1862–1915) azzal, hogy interpellációt kíván benyújtani a miniszterelnöknek, zavaros pártpénzek okán. A frissen házelnökké választott Tisza István ezt előbb elutasította, majd miután a kormánypárt és az ellenzék egyeztetései nem vezettek eredményre, az őszi parlamenti ülésszak kezdete után két nappal, az egyetemisták Sas körének vacsoráján Désy „Európa legnagyobb panamistájának” nevezte a hivatalban lévő miniszterelnököt.

Az ügy egyik kulcsszereplője a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. volt, amely 1890-ben jött létre, és állami dotáció mellett elsősorban iparcikkkel kereskedett, valamint az állam megbízásából sóval is, és az évek során többször emelte alapitóját. Az 1905–1906-os koalíciós válság alkalmával a bank a Szabadelvű Párt mellett állt ki, így az új kormány nevében Désy, mint akkori pénzügyi államtitkár a sószerződések egy részét felmondta. Ennek következtében a pénzintézet az 1910-es választásokra nehéz pénzügyi helyzetbe került. Mindeközben a Szabadelvű Párt a választásokhoz kapcsolódó pénzügyi forrásokat Lukácstól, mint pénzügyminisztertől várta. Ennek formája hamar testet is öltött: közel egy hónappal a választások előtt Lukács szorgalmazására a minisztertanács tízéves szerződéskötésről döntött a bankkal, és a korábban 5 millió korona értékű sóhitelt ötszörösére növelte. A szerződésért cserébe a bank 4,8 millió koronát utalt a párt választási kasszájába. Désy szavaiból végül per lett, amelyet a képviselő megnyert, Lukács pedig kénytelen volt lemondani.⁵² (Az esetről Tóth Árpád írt tréfás verset *Visszhang az előszobában* címmel.)⁵³ Politikai pályája ezzel lényegében befejeződött. 1932-ben hunyt el Budapesten.

Windischgrätz Lajos, „a burgonyaherceg”

„Édesanyja hatása alatt magyar érzésben izzó, hazaszeretettel nevelkedett Sáros-patakon, az ősrégi Rákóczi-várban” – szölt Windischgrätz Lajos herceg Szabó Dezső szerénységét idéző önéletrajza a nemzetgyűlési almanach 1922. évfolyamában.⁵⁴ Windischgrätz az 1848/49-ben a magyar csapatok ellen harcoló császári királyi egységek főparancsnokának unokája volt. A sárospataki jogakadémia el-

⁵² Szász Zoltán, *Panama és kormány, 1912 = História*, 17(1995), 3, 14–15.

⁵³ Tóth Árpád, *Visszhang az előszobában*. <https://mek.oszk.hu/01100/01112/01112.htm#420> (letöltve: 2023. 05. 27.)

⁵⁴ *Nemzetgyűlési almanach, 1920–1922*, szerk. Vidor Gyula, Bp., 1921, 163.

végzése után katonai műszaki akadémiát is végzett, majd tüzértisztként szolgált a közös hadseregben. Előbb külszolgálati munkát végzett az orosz–japán háborúban, majd katonai attasé volt Szentpétervárott. 1916-tól kezdve a magyar országgyűlés tagja volt, ahol a „főrendiházban nagyérdekű felszólalásaival élénk feltűnést keltett”.⁵⁵ 1918. január 25-től október 25-ig, a közös külügyminisztériumi első osztályfőnökké – Andrássy Gyula új külügyminiszter mellé – történt kinevezéséig az Országos Közélelmezési Hivatal vezetésével megbízott, tárca nélküli közlelmezési miniszter volt Wekerle Sándor harmadik kormányában.⁵⁶ A korabeli sajtó szerint ebbéli minőségében az állami burgonyaközvetítő vállalat pénzéből közel 4 millió koronát sikkasztott el.

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában fennmaradt minisztertanácsi jegyzőkönyvek kiváló betekintést engednek az ügybe. A magyar Minisztertanács 1919. december 29-én napirendjei között tárgyalta Windischgrätz ügyét: a herceg Svájcból visszatérve Magyarországra, felkereste a miniszterelnököt, Huszár Károlyt azzal a kéréssel, hogy a „burgonyadara” ügyét tárgyalja a Minisztertanács, és terjessze a magyar országgyűlésbe, hogy az megvizsgálja az esetet, és „tegye lehetővé, hogy Magyarország újjáépítésének most folyó nagy munkájában mint minden jó hazafi, ő is kivehesse részét.”⁵⁷ A minisztertanácsi jegyzőkönyv szerint 1918 elején kb. 500 vagon fagyott krumplit Ausztriába történő export érdekében burgonyadarává dolgoztatott fel, hogy megóvja a magyar államot az – annak elmaradása esetén fenyegető – anyagi kártól. Ennek lebonyolítására minisztertanácsi felhatalmazással a köztisztviselők élelmezésére 10 millió koronát vett fel, valamint ezen felül további 3,9 millió koronát, ezúttal engedély nélkül. Utóbbi összeg jogcíme állítása szerint az volt, hogy azt az osztrák és német sajtóban meginduló támadások, valamint az államellenes délszláv agitáció elleni, illetve a különbéke megkötését és általános magyar érdekeket szolgáló sajtómegjelenésekre használta fel. Tettét a miniszterelnöknek azzal indokolta, hogy a magyar állam érdekeit sürgősen kellett szolgálni, így nem volt idő a hivatalos engedély beszerzésére. A magyar miniszterelnök kényesnek titulálta az ügyet, ugyanakkor kifejtette, hogy mivel közpénzről van szó, illetve a herceg elszámolni kíván azokkal, mégis helyesnek látszik, ha tárgyalnak az esetről. Az ülésen kelt határozat szerint a hercegnek írásban kellett az igazságügyi miniszterhez járulnia, aki a következő minisztertanácsi ülésen véleményt mond az ügyről. Erre a következő ülésen nem került sor, másfél évvel később azonban ismét felbukkant a herceg neve a jegyzőkönyvek szövegében.

Az 1921. május 5. napi ülésen a pénzügyminiszter előadta, hogy a korábban az ügygel összefüggésben egy alkalommal letartóztatott dr. Marich Jenő, volt közlelmezési minisztériumi tanácsos⁵⁸ és társai elleni bűnügyi vizsgálatban a vizsgálóbíró megszüntette az eljárást, továbbá az eljárás közokirathamisítási vád-

⁵⁵ *Uo.*, 164.

⁵⁶ BÖLÖNY József, *Magyarország kormányai, 1848–1987*, Bp., Akadémiai, 1987, 91–92.

⁵⁷ MNL OL W 12 Másolatok gyűjteménye. Miniszterelnökségi levéltár. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1867–1944. A Minisztertanács 1919. december 29. napi ülése. 26–29.

⁵⁸ BFL VII.102.a. 294/1919. számú fogolytörzskönyv.

dal való folytatását is elutasította. Ennek oka az volt, hogy Windischgrätz vallo-mása szerint beosztottjai az ő utasítására jártak el, továbbá a vonatkozó feljegyzések is azt bizonyítják, hogy az összeg bizalmi célokra került felhasználásra. A pénzügyminiszter szerint „nem szenved kétséget, hogy a 3 900 000 korona felhasználása Windischgrätz Lajos herceg miniszteri ténykedése volt”.⁵⁹ A herceget végül nem vonták felelősségre az összeg elköltésével összefüggésben, és 1920-ban ismét képviselőként került be a nemzetgyűlésbe. Az 1920-as évek sem múltak el nyom nélkül: az évtized külpolitikai botrányának számító frankhamisítási ügyben négy év börtönre ítélték.⁶⁰ Az 1930-as években a Gestapo ügynökeként működött, a második világháború után pedig Argentínában, később Ausztriában élt, és itt is halt meg 1968-ban.

Feinsilbert Róbert, azaz „Róbert bácsi”

„A jótékonyság vámszedője” – így jellemezte a *8 Órai Újság* Feinsilber Róbertet 1930-ban, mikor a magyar hatóságok kiutasították az országból a '20-as évek derekán igencsak közkedvelt, altruista hírében álló embert.⁶¹ Feinsilber török állampolgársággal bírt, az első világháborút megelőzően érkezett Magyarországra. Ételosztási tevékenységét nem Budapesten kezdte el, előbb Pécsen igen olcsón – 3 krajcárért – teát osztott és éjjeli szállást biztosított a rászoruló embereknek. A sajtóban és a közbeszédben csak „Róbert bácsinak” nevezett Feinsilber az 1920-as években Budapest közterein – főleg a Kálvin téren és a Városligetben – osztott ingyen ételt a rászorulóknak az ellátási nehézségek, a háború utáni szegénység éveiben. Hétköznaponként 200, munkaszüneti napokon pedig 200–350 ember ételmezését biztosította. A kiosztásra kerülő ételnek valót nagyobb éttermek maradványaiból szerezte be, amelyeket a Nemzeti Kaszinó konyhájában éjjelente főzött meg. A napisajtó és a közélet hamar felkapta a filantróp ember történetét, s ennek nyomán Feinsilber közéleti tevékenysége folytatása érdekében számos adományban részesült. A jótékony célokra kapott dotációkat azonban saját céljaira használta fel.⁶² Budapest Székesfőváros Tanácsa 1926 decemberében közlekedési, egészségügyi és köztisztasági okokból eltiltotta az ételosztástól, ám Ripka Ferenc főpolgármester a budapesti rendőrkapitány és a tisztifőorvos pozitív kimenetelű vizsgálatára, illetve véleményére hivatkozva közbenjárt a tiltás feloldása

⁵⁹ MNL OL W 12. Másolatok gyűjteménye. Miniszterelnökségi levéltár. Minisztertanácsai jegyzőkönyvek. 1867–1944. A Minisztertanács 1919. december 29. napi ülése. 37–39.

⁶⁰ *Pénzhamisítás hazafias célból?*, szerk. Kántás Balázs, Bp., Magyar Elektronikus Könyvtár, 2021, 35. <http://real.mtak.hu/124157/1/Penzhamisitashazafiascelokert.pdf> (letöltve: 2023. 11. 08.)

⁶¹ *Elutazott „Róbert bácsi” = 8 Órai Újság*, 1930. máj. 4., 3.

⁶² *Fellázkodtak „Róbert bácsi” szegényei a rossz ingyen ebéd ellen = Magyarság*, 1927. jan. 5., 8.

érdekében.⁶³ Az adományok elsikkasztása okán végül bírósági eljárás indult ellene, majd 1930-ban külföldi állampolgárként kiutasították az országból.

A kiválasztás szempontjai: a társadalmi banditák

Azon szereplők esetében, akikről a Kádár-kori sajtóban baráti hangnemben írtak, a felmagasztalás oka az volt, hogy a kapitalista gazdasági rend és jobboldali politika tipikus intézményei és szereplői ellen követtek el bűnöket. Működésük fókuszában – ahogy láttuk – a tőzsde, a bank, a nemesség és vallásosság intézményei álltak, míg áldozataik gazdag emberek, politikusok, egyházi személyek voltak. Azon szereplők esetében pedig, akik a régi elitből érkeztek, politikai pozíciókat viseltek vagy a származási előjogokat élveztek – így Lukács és Windischgrätz –, és mégis bűnöket követtek el, ott a teljes rendszer bűnösségét, erkölcsi gyengeségét igyekeztek kifejezni. Sajátos logikát követett a Kádár-kori sajtóban Róbert bácsi esete, akinek története a valóban nehéz világháború utáni gazdasági-szociális környezet egyedi – egyben szomorú – jelenségeként merült fel.

Az újságírók által leírt személyeket – a régi rend bűnelkövetőit, illetve Feinsilbert leszámítva – ugyanakkor nem ábrázolták egyoldalúan negatív karakterekként. A szocialista időszakban készült munkákban alakjuk igazságosztó jelleget öltött, szerepüket valójában a kommunista felfogás szerinti 'osztályharc' részének tekintették. A proletariátus és a polgárság közötti olyan elemeknek ábrázolták őket, akik a két társadalmi osztály közötti harcban – bár bűnös eszközökkel, de – szolgálták a munkásosztály ügyét. „Alulról érkező” karakterük ebben a tekintetben a Lukács György által a *Taktika és Etika* című esszéjében megfestett egyének tükörképei, akik a kapitalizmus bukása – és ezzel implicit módon a szocializmus győzelme – érdekében bűnbe esnek, jóllehet a felmagasztalt bűnözők célja csupán egyéni haszon-szerzés volt. Olyan személyek, akiknek nem jelent dilemmát a Lukács által idézett hebbeli kérdésre választ adni: „hogya ha Isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna – ki vagyok én, hogy ez alól magamat kivonhatnám?”

Ebben a formában az ábrázolt „szélhámosok”, akárcsak a népi kultúrához tartozó betyárok, sokkal inkább voltak hasonlatosak Eric Hobsbawm ún. „társadalmi banditáihoz” (social bandit), akiknek tipikus áldozata a szegények fő ellenségei, az elnyomók voltak.⁶⁴ Eric Hobsbawm nyugati marxista történész 1959-ben megjelent *Primitive Rebels* című művében megalkotta a „social bandit” fogalmát, a paraszti környezetből jövő, igazságosztó bűnöző típusát, aki kora társadalmá kihívásaival nem tudván megküzdeni, bűnözővé válik, vagy bűnbandát alapít. Hobsbawm a társadalmi banditákon kívül a maffiát és más, hasonló társa-

⁶³ Ripka Ferenc főpolgármester leirata a Tanácshoz, Feinsilber Róbert ingyenebéd akciójának további engedélyezéséről, 1927. január 25.= Források Budapest múltjából, III, 1919–1945, Bp., Budapest Főváros Levéltárának Kiadványa, 1972, 175–176.

⁶⁴ PERÉNYI Roland, *A jogtörténettől az „új kultúrtörténetig”, A bűnözés társadalomtörténete = Sic itur ad Astra*, (2006), 1–2, 87.

dalmi szervezeteket is felvázolt, így az általa millenáriusnak nevezett csoportokat (lazzarettisták, anarchisták stb.), továbbá a városi csőcseléket és a munkásszektákat. Munkájában felhívta a figyelmet arra, hogy a társadalmi banditák által elkövetett tipikus bűncselekményeket, így a lányszöktetést vagy a vérbosszút, bár az állam üldözte, a bandita környezete nem tartotta bűncselekménynek.⁶⁵ Annak ellenére, hogy a dualizmus- és Horthy-kori bűnözők által elkövetett sikkasztások, csalások a szocialista társadalmi felfogás és büntetőjog szerint is bűncselekménynek minősültek, emlékezetpolitikai okokból a sajtó ábrázolásaiban mégsem tekintették azok elkövetőit maradéktalanul bűnözőknek. A dél-itáliai banditákhoz hasonlóan a fent bemutatott könyvekben és sajtócikkekben ábrázolt bűnelkövetők jelentős részét az osztálytársadalom igazságosztóiként, a gazdagok megrövidítőiként, a „kapitalizmus társadalmi banditáiként” ábrázolták.

A szocialista időszakban működő egyes újságírók által kiválasztott személyek egy történetileg lezárt korban követték el bűntetteiket, amelyeket – történetiségük okán – a Kádár-kori sajtó nem a jelenvaló állam elleni lázadásként, hanem egy számára diszkontinuus, távoli és bűnös világban elkövetett, és ezáltal eltérő megítélés alá eső cselekedetként értékelt. Ezen távoli, ellenséges világ elleni bűnöket pedig nem a hatalom szemszögéből, „felülről”, vagy attól függetlenül vizsgálta, hanem emlékezetpolitikai megfontolásokból „alulról”. A „polgári-kori” társadalmi bűnözés szocialista percepciója tehát nem állami vagy semleges, hanem egy egyedi társadalmi környezet szemszögéből született.

Bűnözők a kollektív emlékezetben

A kanonizált kör esetében is fontos leszögezni, hogy bár sajtóbéli ábrázolásuk a szocialista történetfelfogás szerinti makulátlan osztályharcos hős toposzának nem felelt meg, alakjuk a kollektív emlékezetben azonban nyomot hagyott. Jan Assmann német történész emlékezettörténeti elmélete szerint a kollektív emlékezet kulturális és kommunikatív emlékezetre oszlik. A kommunikatív emlékezet a közel-múlta vonatkozó nemzedéki emlékezet történelmi távlat nélkül, időtartama 60-70-80 év, míg a kulturális emlékezet ennél régebbi, egy csoport (család, ország, nemzet) számára meghatározó élmény, szimbolikus jelentőséget felvevő esemény, amely tovább hagyományozódik és ősi eredetre vonatkozó tartalommal is bír. A két emlékezeti struktúra között húzódik az ún. sodródó hasadék, amely során már működik a kulturális emlékezet, de még hat a kommunikatív.⁶⁶

A kulturális emlékezet egyik fontos alapját képezik a közös eredet, illetve a közös mítoszok, amelyek rítusok, tárgyak és szövegek nyomán is rögzülhetnek. A második világháborút követően kiépülő szocialista-típusú rendszerekben ilyen rítusok voltak a helyi vagy állami megemlékezések, a szocialista emlékezethez

⁶⁵ HOBBSAWM, Eric, *Primitív lázadók*, [Bp.], Kossuth, 1974, 38–49.

⁶⁶ ASSMANN, Jan, *A kulturális emlékezet, Írás, emlékezés, politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Bp., Atlantisz, [2004].

kapcsolódó emléktáblák, szobrok és egyes textusok, így Karl Marx vagy Lenin művei. A rítusoknak megvoltak a saját specialistái, a korszak filozófusai (pl. Lukács György, Rudas László vagy Fogarasi Béla) és a párt tisztségviselői, míg a textusban élő rítusok esetében a filozófusok mellett az állampárttal szoros kapcsolatot fenntartó írók, újságírók. A fent bemutatott cikkek, könyvek és más kulturális tartalmak ehhez a szövegekben élő emlékezeti alaphoz, ezen túlmenően pedig a szocialista-kommunista eredettörténethez és elsősorban a marxi osztályharc elméletéhez kapcsolódtak.

A marxi elmélet szerint a történelemben az egymással ellenérdekelt társadalmi rétegek, elnyomók és elnyomottak folyamatos osztályharcban állnak, amelynek utolsó előtti fázisa a burzsoázia és a proletariátus küzdelméből áll. Ebben a viszonylatban az 1945 után kiépülő rákosista, majd kádári rendszer az osztályharc ezen fázisát követően jött létre, eredetmítoszai azonban erősen gyökereztek a honfoglalástól a saját korukig terjedő időszakban feltételezett „osztályharcokban”, így ellentétülként a nemzetiségek elnyomójának tartott dualista Magyarországon és a disztópikus burzsoáralomnak kikiáltott Horthy-korszakban is. A kulturális emlékezetet tehát egyszerre formálták a hazai osztályharcnak tartott emlékezeti csúcspontok, a Dózsa György parasztfelkelésétől a Tanácsköztársaságon át egészen a második világháború végéig, és az osztályharc színtereiként a hosszanti rendszerek, így az 1918–19-es megszakítással 1867-től 1945-ig terjedő rendszer. A fenti bűnelkövetők pedig ehhez a mítomotorikus alaphoz kapcsolódtak a már ismertetett metódusokkal, emléküket azonban bűnözői mivoltuk okán nem válhatott maradéktalanul a kulturális emlékezet részévé. Ekképpen tehát emlékezettörténeti szempontból leginkább „sodródó hasadéknak” tekinthetők, hiszen a dualizmus és a Horthy-korszakban elkövetett bűnök a sajtónak és a kapcsolódó könyveknek és más kulturális tartalmaknak köszönhetően 60-70-80 évig fennmaradtak az emlékezetben. Szimbolikus módon, de nem közvetlenül kapcsolódtak a kommunista eredettörténethez, a kulturális emlékezet részeivé azonban már nem váltak, emléküket elhalványult. A dualista- és Horthy-kori bűnözők történeteinek emlékezetpolitikai alapja a rendszerváltáskor megszűnt, értelmük innentől fogva kizárólag szórakoztató jellegűnek tekinthető, a rendszerváltás utáni kiadványokban már ismeretterjesztő, szórakoztató szövegkontextusban találhatjuk meg legismertebb történeteiket.

Az assmani elmélet a kollektív emlékezet összetartására szolgáló textuális és rituális koherenciát különböztet meg. Eszerint a textualitásban élő kultúrában „egyes szövegek feledésbe merülnek, mások hozzácsapódnak, kibővülnek, megrövidülnek, át meg átírják és a legváltozatosabb összeállításban gyűjtik össze őket. Fokozatosan kialakul a centrum és a periféria. Bizonyos szövegek – különös jelentőségük miatt – központi rangra emelkednek”.⁶⁷ Hasonló folyamat figyelhető meg a fenti bűnözői kör büntetteinek Kádár-kori ábrázolásaiban, ahol emlékezetpolitikai szempontok képezik egyes szövegek priorizálását, az ideológiába nem illeszthető történetek elhagyását. Így történhetett, hogy a „sodródó hasadék” központi történeteit 1945 után már csak az arisztokrácia és egyház karikatúráját jelentő, kapitalista intézmények

⁶⁷ ASSMANN 2004, i. m. 92.

elleni cselekedetek alkották: Horváth Menyhért álhercegsége, csekkcsalásai, Trebitsch Ignác nemzetközi üzemei, Strasznof Ignác egyházi személyek elleni cselekedetei vagy Hamrák János Rottenbiller utcai esete. A szövegek formálódását, folytonos alakulását mutatja, hogy a Hamrák János-féle útburkolat-eladást a kapcsolódó szövegek tulajdonítják Horváth Menyhértnek, Horváthnak és Sugár Vilmosnak együtt, valamint Strasznof Ignácnak is.⁶⁸ Horváth Menyhért egyes ügyei 1945 után előtérbe kerültek a sajtóban, így a Rio de la Plata-i csekkcsalás, míg Kun Béla átveréséről szóló esete, amely a Horthy-korszakban rendszeresen tematizált bűne volt, eltűnt a sajtóbeli ábrázolásokból.⁶⁹

Összegzés

A Kádár-kori hatalomgyakorlás egyik fontos eszköze a tömegkommunikáció volt, amely a rendszer konszolidációjával újszerű megoldásokat igényelt. A merev és a társadalmat indokolatlanul ingerlő rákosista tömegkommunikáció helyett a hatalom a szórakoztatást szem előtt tartó emlékezetpolitikai üzenetekkel igyekezett számára megfelelő módon tájékoztatni a társadalmat. Ehhez pedig olyan eszközre volt szüksége, amely egyszerre képes mindkét szempontnak megfelelni: az egyébként is nagy érdeklődésre számot tartó bűnügyi hírek pedig kiállták a próbát. A sok esetben már a Horthy-korban is aktív újságírók jól ismerték a nevezetes bűnügyeket, amelyeket – az elkövetők halálával vagy távollétében – szabadon értelmezhettek a polgári korral szemben tanúsított ellenállásnak. Az így előálló szövegek a hatalomgyakorlást szocialista típusú, tanulságos történetekként támogatták, olyan történetekként, amelyek főhősei felismerték a születési előjogokon alapuló rendszer hibáit, és bűncselekményeikkel már eleve annak alapjait kívánták megrengetni. Az 1956 utáni sajtóban és a kapcsolódó szórakoztató irodalomban a fenti bűnözői kör ábrázolása leggyakrabban az Eric Hobsbawm által leírt társadalmi banditákhoz, ha úgy tetszik Robin Hood igazságosztó működéséhez hasonlatos. Ezek a történetek gondos válogatást követően álltak elő, amelyben az emlékezetpolitikai szempontokat narratív elemek juttatták érvényre, egyben értelmezési keretbe foglalták a történetet. Kiválóan alkalmasak voltak arra, hogy a tematikájában olykor korlátozott sajtó mindennapi működésében keletkezett tartalmi űrt betöltsék, mindezt pedig politika által meghatározott elvárásoknak, így különösen az MSZMP PB szórakoztatást a neveléssel egybekötő határozatának

⁶⁸ *Szélhámos – diplomata frakkban* = *Zalai Hírlap*, 1963. nov. 24., 4, illetve BENCZE SZABÓ Péter, *Halálos gáz* = *Ország-Világ*, 1980. júl. 2., 18.

⁶⁹ Kun Bélával kapcsolatos ügyeit említi pl.: *Kun Béla pénzén majmos „diplomata” lett Bécsben Horváth Menyhért, akit most egy nagymezőuccai vendéglőben fűlött le a rendőr* = *Pesti Napló*, 1930. márc. 23., 9; SÁGI Pál, *Letartóztatták Horváth Menyhértet, a hirhedt nemzetközi kalandort* = *Budapesti Hírlap*, 1930. júl. 30., 6; ABONYI Gyula, *Egy világhíres kalandor tündöklése és bukása* = *Magyar Hírlap*, 1933. szept. 3., 6, vagy *Elfogták Horváth Menyhértet, a híres nemzetközi kalandort* = *Magyarság*, 1930. márc. 23., 17.

megfelelően. Az egykori bűnelkövetők emlékének kiemelése a bűnözéstörténet annaleseiből a közösségi emlékezet számára meghatározó, szimbolikus történeteket tömörítő kollektív emlékezet felé vezető útra terelte személyüket, ahová – bűnözői mivoltukból fakadóan, illetve – a rendszerváltáskor megszűnt emlékezetpolitikai alap nyomán már nem kerültek be.

Halász, János

The Robin Hoods of class conflict? Interpretation practice of notable crimes in the press and entertainment literature of the Kádár era

Between 1956 and 1989 in Hungary, during the socialist era named after János Kádár, writings in an unusually friendly tone, concerning cases of infamous Hungarian criminals, who committed crimes in the Austro-Hungarian Monarchy (1867–1918), as well as in the Horthy era (1920–1944), were published in state-supervised journals and several books, even films and operettas dealt with them in a similar way. At the same time, the purpose of such portrayals was not only entertainment but had specific memory policy background as well. The aim of this paper is to elucidate the specific mechanisms involved in shaping political memory during the period from 1956 to 1989. It also seeks to highlight a trend in the press and entertainment literature of that era, where specific stories of criminal activities were used to communicate political memory messages.

Keywords: 20th century, press and media history, modern Hungarian history, history of crime.

SZEMLE

Christine Schlosser, *Das lyrische Werk Sándor Petőfis in deutscher Übersetzung, Eine Bibliographie*, Berlin, Frank und Timme, 2023. 821 p.

Petőfi Sándor irodalmi tevékenysége a magyar nyelvhez kötődik. Ha azonban a 19. századi nemzeti irodalmunkra úgy tekintünk mint a Habsburg Birodalom / Osztrák–Magyar Monarchia egészének irodalmi és kulturális tevékenységére, amelyben a szerzőn, az alkotáson és a közönségen túl más intézmények – pl. színházak, újságok és nem utolsósorban azok szükségletei – is szerepet játszottak, úgy egy összetettebb Petőfi-kép megrajzolásához a fordításra, az irodalmi közvetítésre is gondolni kell. Utóbbi egyben exportot is jelent, valamint kísérletet arra, hogy a szélesebb európai nyilvánosság előtt utat nyisson a magyar irodalom előtt. A német nyelv erre kifejezetten alkalmasnak bizonyult, hiszen történelmi okok miatt évszázadokon át jelentős kommunikációs médiumnak számított Kelet-Közép-Európában.

A kulturális cserefolyamat transzferkutatási szempontból is megfogalmazható, mert a pluralitás és a hibrid kultúrák különösen jellemzőek a közép-európai kommunikációs térre (Moritz Csáky). Az Osztrák–Magyar Monarchiát gyakran nevezzük az etnikai csoportok, vallások, kultúrák és nyelvek olvasztótégelyének. Az itt fellelhető kultúrák semmiképpen sem tekinthetők homogén, zárt egységeknek, egy összetett kulturális rendszer részei voltak, etnikailag és kulturálisan heterogén környezetben kellett érvényesülniük. Ebben az értelemben az interkulturális közvetítési és befogadási folyamatok menete, lefolyási formáinak leírása, a kulturális jelenségek transzkulturális áramlásának elemzése elengedhetetlen. A szerzők, fordítók, kiadók, újságírók és kritikusok voltak a szereplői ezeknek a kulturális közvetítési folyamatoknak, nekik volt lehetőségük a tudás és a kultúra formálására, közvetítésére, ők voltak felelősek az irodalmi szövegek létrehozásáért, azok értelmezéséért, fordításáért és terjesztéséért.

A kulturális transzfer esetében a forráskultúra, a közvetítő, valamint a célkultúra összetevői jelentik a kapcsolatot. A folyamat során a kulturális műalkotások közvetítésében három összetevő a meghatározó: először a kiválasztási folyamat, esetünkben a lefordítandó művek szelekciója, majd a mediáció fázisa az interkulturális közvetítőkkel (fordítókkal, kritikusokkal), harmadsorban pedig a befogadás menete. Ebben az értelemben nemcsak az országhatárokon belüli vizsgálódás indokolt és szükséges, hanem azoknak a határokon átnyúló kulturális kölcsönhatásoknak a tudatosítása is, amelyek Magyarország és a német nyelvterület kulturális cseréjét alakították.

Utóbbi esetében a „német–magyar irodalmi kapcsolatok” kifejezés olyan kölcsönös viszonyra utal, amely során a két irodalom nem feltétlenül játszik egyenlő szerepet az importban és az exportban. Az elmúlt évezredben Kelet-Közép-Európa hajlamos volt befogadni a Nyugat-Európából, köztük a német államokból származó impulzusokat, eszméket és formákat. Magyarország esetében markáns fordulat a reformkorban következett be, amikor a magyar irodalom Petőfi Sándorral német irodalmi közvetítés révén bekerült a »világirodalomba« (Turóczi-Trostler József), majd ez a közve-

titói tevékenység 1848/49 után egyre nagyobb teret kapott a magyarországi német nyelvű sajtóban és a könyvpiacra.

Christine Schlosser Petőfi-bibliográfiájával egy alpművet állít e folyamat feltérképezésének a szolgálatába: a bicentenáriumi okán az 1845 és 2023 között nyomtatásban megjelent mintegy 800 német nyelvű versfordítás összegyűjtésére vállalkozik 11 800 tételben. A több mint 800 oldalt felölelő kiadvány gerincét, 550 oldalt teszi ki maga a bibliográfia, valamint további 200 oldalt a regiszterek, amelyek a verscímek, a kiadók mellett a fordítók rövid életrajzi adataival is szolgálnak. Schlosser munkája során online katalógusokra és hagyományos bibliográfiákra támaszkodott. Alapelve szerint az eredeti forrásokat vette szemügyre, majd vette fel azokat a bibliográfiába. A fordítások a megjelenésük kronológiája szerint követik egymást.

A kiadvány szerzője munkáját „szisztematikus gyűjtés” eredményének nevezi, melynek gyökerei 1987-re nyúlnak vissza: Gulya János vezetésével ekkor vette kezdetét Göttingenben a német nyelvű Petőfi-fordítások gyűjtése. A kutatás első hozadéka az 1999-ben kiadott *Der deutsche Petőfi* című kötet volt, amely a költő leggyakrabban fordított 61 verséhez szolgál filológiai adatokkal. Schlosser ezen az úton halad tovább, vizsgálódása során számtalan periodikát és kötetes kiadást tanulmányozott.

Az időszaki kiadványok A-tól Z-ig számtalan német nyelvű lapot és néhány rölapot is felölelnek az *An der Schönen Blauen Donau* című bécsi zenei laptól kezdve a berlini *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaftig* bezárólag. Mivel Schlosser a Petőfi-fordítások összegyűjtésére és nem azok kontextualizálására vállalkozik, így ilyen tematikájú bevezető tanulmány nem áll a kötet elején. Kutatásának módszertanához azonban talán érdemes lett volna feltárni, hogy hogyan, milyen szempontok alapján választotta ki a feldolgozott periodikákat, illetve mi miért maradt ki a válogatásból (pl. a *Temesvarer Zeitung*, a bécsi *Die Presse*, vagy a nagy példányszámban eladott, a *Pester Lloyd* konkurenciájának számító *Neues Pester Journal*, a később indult *Budapester Tagblatt*, a *Neues Politisches Volksblatt* stb).

A kötetes kiadásokra kiterjedő vizsgálat is széles spektrumot fed le, melynek körébe beletartoznak a csak Petőfire fókuszáló gyűjteményes kötetek, a több magyar szerző fordításából összeállított gyűjtemények, valamint a több nemzet lírájából merítő antológiák.

Petőfi német nyelvű recepciója már életében megindult: 1845 áprilisában jelent meg a *Preßburger Zeitung* melléklapjában, a *Pannoniában* Adolf Dux (a fordítókra nevük német változatával hivatkozom) átültetésében *Ungarische Volksromanze* címmel a *Megy a juhász a számaron* című verse, majd ezt követte júliusban a bécsi *Sonntagsblätter*-ben három további fordítás. 1846-ban már az első fordításkötet is megjelent Bécsben, szintén Dux tollából *Ausgewählte Gedichte* címmel. A Petőfi iránti érdeklődést mi sem mutatja jobban, mint hogy a következő másfél évtizedben hét további kötet látott napvilágot további fordítóktól, majd 1900-ig további 28 kötet következett.

A terjedelmes anyag áttekintése során kirajzolódik, hogy Petőfi több verse több fordító tollából is olvasható, sőt néhányan állandóan csiszolták, javították, számtalanszor újrafordították szövegeiket. Karl Maria Kertbeny például nyolc Petőfi-kötetet rendezett sajtó alá, Lorenz Landgraf szintén több átdolgozását jelentette meg. A különféle foglalkozási ágak felől érkező Petőfi-fordítók száma 150 fölé tehető, és kettejük mellett Israel Goldschmidt, Max Farkas, Anton de Bihari, Heinrich Melas, Theodor Opitz, Ignaz Schnitzer és Josef Steinbach tartoztak a legszorgosabb tolmácsok közé. A legtöbb fordítás Pesten (Budapesten), Bécsben, Berlinben és Lipcsében jelent meg. A leggyakrabban átültetett versek közé tartozik többek között a *Megy a juhász a számaron*, a *Reszket a bokor, mert...*, az *Egy gondolat bánt engemet...*, a *Szabadság, szerelem!...*, a *Nemzeti dal*.

A bibliográfiában bőségesen találunk utalást a Petőfivel foglalkozó német nyelvű, különböző tartalmú (életrajzi, történelemi, földrajzi, kultúrtörténeti vonatkozású) szakirodalmi tételekkel, majd külön fejezetben az életrajzi forrásokkal. Schlosser a 19. század magyarországi német nyelvű sajtójának tanulmányozásához alapvető monográfiákból tájékozódik (Rózsa Mária, Ujvári Hedvig), többek között az ezekben tárgyalt sajtóorgánumokban hivatkozott Petőfi-fordításokra is támaszkodik. Ezt a

vonalat mindenképpen bővíteni ajánlott Fried István több tanulmányával, Bódyné Márkus Rozália, valamint János Eszter kutatási eredményeivel (ld. www.mtmt.hu), illetve Fazekas Tiborc bibliográfiájával (*Bibliographie der in selbständigen Bänden erschienenen Werke* [...], Hamburg, 1999).

Petőfi német nyelvű recepciója kapcsán – jelenlegi tudásunk szerint – annyi bizonyos, hogy Adolf Dux jelenti a kiindulási pontot egy soha véget nem érő kutatási folyamatban. Ennek eddigi legjelentősebb mérföldkövét jelöli ki Christine Schlosser opulens kötete: a költő születésének 200. évfordulójára egy olyan, felbecsülhetetlen segítséget jelentő munkát jelentetett meg, amely a további, Petőfivel kapcsolatos filológiai kutatásoknak hatalmas impulzust jelenthet, s legalább ennyire hasznos lehet a fordítás-, a kultúratudomány, valamint nem kevésbé a komparatistikai vizsgáldások számára.

UJVÁRI HEDVIG

Simon Melinda, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1921–1940, / Hungarian Printers' and Publishers' Devices 1921–1940*, Budapest, OSZK, 2023. 244 p.

A magyar nyomdász- és grafikatörténet határterületének számító kiadói és nyomdászjelvények jeles kutatójától, Simon Melindától új kötet jelent meg az Országos Széchényi Könyvtár gondozásában. A téma kronológiai kutatását olyan reprezentatív munkák alapozták meg, mint V. Ecsedy Judit, *Hungaria Typographica* kötete, mely a tipográfiai elemeket, nyomdai betűkészleteket és cifrákat is regisztrálta. E kutatási eredményekhez kapcsolódva, a hazai könyvnyomtatás jelvényeit a kezdetektől, vagyis a 15. századtól feldolgozó kötetsorozat indult el, ennek első darabja Simon Melindának V. Ecsedy Judittal közösen írt műve, a *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1488–1800 / Hungarian Printers' and Publishers' Devices 1488–1800* című, a Balassi Kiadó és az OSZK gondozásában, 2009-ben megjelent kötet volt. Ezt követték Simon Melinda önálló munkái, a 19. századi kiadói és nyomdászjelvényekre fókuszáló kiadvány, amely 2012-ben jelent meg, a *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1801–1900 / Hungarian Printers' and Publishers' Devices 1801–1900* címmel, szintén a Balassi Kiadó és az OSZK gondozásában. Majd pedig a *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1901–1920 / Hungarian Printers' and Publishers' Devices 1901–1920* című kiadvány következett, immáron egyedül az OSZK kiadásában, 2019-ben.

E szakkönyvek folytatása a 2023-ban megjelent friss kötet, amely értelemszerűen követi az előzőek szerkezetét. Ez a 20. század harmadik és negyedik évtizedére koncentráló új katalógus a jelvények leírásával, a szakmai elemzéssel önmagában is jelentős, de az előző kötetek folytatásaként különösen értékes, hiánypótló munka, amely tovább gazdagítja ismereteinket a 15. században induló, s korokon átívelő magyarországi könyvkiadói tevékenység összetett hátterének a bemutatásával.

A bevezető tanulmány, majd ennek angol változata (9–22, 23–37) a jelvények típusait ismerteti, hasonló külföldi példákat is említve, valamint az egyes típusok esztétikai és tartalmi értékeit is elemmezve. A kiadói és nyomdászjelvények terén a 19. századi „jelvényrobbanás” folytatása jellemző, ugyanis – amint a szerző rámutat – a Trianont követő jelvények mennyisége növekedést mutat, annak ellenére, hogy földrajzi tekintetben jóval kisebb terület számít ekkor a magyarországi könyvkiadás hatósugarának. Az időszak újdonsága az ideológiai és politikai jelképek (például turul motívum, hármas halom keresztrel) megjelenése egyes kiadói és nyomdászjelvényeken, valamint a hagyományos (heraldikus jelvények, épületszimbólumok, klasszikus) ikonográfiai elemek mellett az új, modern formai és ikonográfiai elemek alkalmazása is megfigyelhető a tervezői-grafikusi munkában. A szerző kifejti, hogy a korszak újításait az absztrakció, az egyszerűsödő motívumok megjelenése is jellemzi, amelyek már a modern logók előfutáiraiként is értelmezhetők. Tehát a törzsanyag rendkívül változatos: a hagyományos ikonográfiai elemeket tartalmazó jelvények mellett „grafikus logók (piktogramok), logotípiák (betűlogók) és az ezek keveredéséből létrejött hibrid logók” (20) egyaránt

szerepelnek a korszak kiadói és nyomdászjelvényein. A motívumok leírásához és elemzéséhez kapcsolódóan a mottók, jelmondatok fordítása és indexe (240), valamint hivatkozások is emelik a katalógus-szócikkek tudományos színvonalát.

A tanulmányból megtudhatjuk, hogy a források kutatása kiterjedt a kiadók és nyomdák rövidtávon használt jelvényeire, a jelvényváltozatokra is, jól szemlélítve az ikonográfiai módosítások fázisait. A jelvények forrásául az ismertebb kiadványok mellett – a teljességre törekedve – az OSZK-ban fellelhető alkalmi és aprónyomtatványok sokasága szolgált.

A kiadók jelvényeinek katalógusa ábécérendben mutatja be a törzsanyagot, az egyes jelvényeknek a felső sávban elhelyezett illusztrációit (kivéve: 56–57, 90. oldal) magyar nyelvű ismertetés és az angol fordítás követi, a jelvénnel és a magyar ismertetővel megegyező számmal (39–144). A sorszámozás jól nyomon követhetővé teszi az ismertető szövegeket és a hozzájuk tartozó illusztrációkat. Hasonló struktúrában mutatja be a kötet a nyomdák jelvényeit is (146–237), majd hely- és névmutató zárja a kötetet (239–244).

A katalógus használatáról a szerző a 38. oldalon ad praktikus információkat. A katalógusban bemutatott 496 jelvény ismertetése során – a sorozat első kötetében lefektetett közlési szabályoknak megfelelően – előbb adatokat közöl (a jelvényt használó nyomdász, kiadó neve; a használat helye, éve vagy intervalluma; a jelvény technikai jellemzői és mérete, a jelvény könyvben elfoglalt helye), amelyet szöveges leírás, kiegészítő információ esetén magyarázat, hivatkozás követ. A motívumok, attribútumok megnevezését követően a jelvényt használó kiadóra, illetve a nyomdász munkásságára vonatkozó információkról is tudomást szerezhetünk. Amennyiben a nyomdász vagy kiadó cég a megelőző korszakokban már működött, hivatkozás utal a korábbi katalógusokban bemutatott jelvényekre. Ezáltal a korszakokra, évtizedekre bontott köteteken átívelő jelvény-változatok is jól áttekinthetővé válnak.

A vaskos katalóguskötet, a választott papírnak köszönhetően, a méret ellenére is könnyű, jól használható, emellett formai tekintetben is követi a sorozat megelőző kiadványait. A kétnyelvű kiadás révén a kötetben szereplő magyarországi példák és ismertetéseik a külföldi szakmai közönség számára is használhatók, így ez a katalógus is beleilleszkedik a nemzetközi könyvkiadás-történeti kutatások sorába.

Összegzésként elmondható, hogy Simon Melinda kötete méltó folytatása a 2009-ben elkezdett, magyarországi kiadói és nyomdászjelvényeket közreadó kutatómunkának. Az újabb eredmények publikálásával a magyar könyvkiadói és nyomdászjelvények története a 20. század két fontos évtizedének gazdag anyagával gyarapodott. Remélhetőleg a kutatás a század második felére vonatkozóan is folytatódni fog, teljessé téve a magyar könyvkiadás történetének ezen érdekfeszítő szeletére vonatkozó, a kiadói és nyomdászjelvényeket számba vevő és összegző kutatásokat.

ÚJVÁRI EDIT

SZÁMUNK SZERZŐI

Bánfi Szilvia, Országos Széchényi Könyvtár, *banfi@oszk.hu*

Granasztói Olga, HUN-REN Debreceni Egyetem Klasszikus Magyar Irodalmi
Textológiai Kutatócsoport, *golga@t-online.hu*

Halász János, Kulturális és Innovációs Minisztérium, *hjanos1880@gmail.com*

Horváth László, Széchényi István Egyetem Apáczai Csere János Pedagógiai,
Humán- és Társadalomtudományi Kar Könyvtára, *horvath.laszlo@ga.sze.hu*

Simon Melinda, Szegedi Tudományegyetem BTK Kulturális Örökség és Humán
Információtudományi Tanszék, *msimon@hung.u-szeged.hu*

Újvári Edit, Szegedi Tudományegyetem, *ujvari.edit@szte.hu*

Ujvári Hedvig, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalom-
tudományi Kar, Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet, *ujvari.hedvig@
btk.ppke.hu*

Vallasek Júlia, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, *vallasek@fspac.ro*

V. Ecsedy Judit, Országos Széchényi Könyvtár, *ecsj@oszk.hu*

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató.
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Hudecz Andrea
Nyomda: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter